سيد جو ساٿي

حفيظ قريشي

جي.ايم. سيد فائونڊيشن ڪراچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد جو ساٿي

حفيظ قريشي

مرتب: آزاد قاضي

جي.ايم.سيد فائونڊيشن ڪراچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

كتاب جا سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

كتاب جو نالو : سبڌ جو ساٿي: حفيظ قريشي

مرتب اِ. قاضي

ڇپائي جو سال : جولاءِ ٢٠٠١

ڇپائيندڙ : جي. ايم. سيد فائونڊيشن كراچي

قيمت قيمت 60/-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انتساب

۱۹۴۸ع جو ذڪر آهي، علامہ مشرقيءَ جي خاڪسار تحريڪ ختم ٿي چُڪي هئي. سنڌ جا خاڪسار تحريڪ سان وابسطہ ورڪر ۽ ڪي انهن جا لڳ لاڳاپي وارا سياسي ساڃاهہ وند ماڻهو ملڪي صورتحال تي غوروپچار ڪرڻ ۽ ميان افتخار الدين صاحب جي پاڪستان پارٽي جي سنڌ شاخ قائم ڪرڻ لاءِ مير علي احمد خان ٽالپر جي بنگلي تي ڪراچيءَ ۾ گڏ ٿيا. جن ۾ سائين غلام مصطفيٰ شاهہ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سيد شمس الدين شاهہ، احمد خان لانگاهہ سان گڏ چاچوحفيظ قريشي صاحب پڻ هجي ٿو. ميان افتخار الدين جي دير ڪرڻ سبب ان تقريب ۾ موجود گمنام قسم جو ڪو ماستر ايوان ڪان اجازت گهري، سائين جي. ايم. سيد پاران سنڌ جي مسئلن بابت غور ويچار خاطر سڏايل هڪ جلسي ۾ پڙهيل خطبو اٿي. اتي پڙهي ٿو جنهن ۾ سنڌ جا سور ۽ سنڌ جي سڃاڻپ جو اهڙو تہ سهڻو ڪيس پيش ٿيل آهي جو قريشي صاحب، ان جي پڙڻ سان اٿي بي اختيار ٿي لبيڪ ثم لبيڪ، لبيڪ چوندي، پيون سڀ ڳالهيون وساري سنڌ جي سيد جو وڪيل ٿي ويو ۽ ان ڳالهہ جو زندگي جي آخري گهڙيءَ تائين برملا اظهار ڪندو رهيو تہ مون کي سنڌ جي ساڃاهہ ان ماستر جي معرفت سيد ڪان ملي. ڪيس ان ماستر صاحب جو نالو بہ ياد ڪونہ هوندو هو. اها بہ خبر نہ هيس تہ اهو ڪٿان جو هيو. اهڙي محترم استاد جي ياد تازي ڪرڻ لاءِ قريشي صاحب جي ، هيءَ ميڙي چوندي **ان محترم استادجي نالي** ڪجي ٿي.

آزاد قاضي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

اداري پاران	ڊاڪٽر ضيا شاهه
مقدمو	آزاد قاضي

پاڱو پهريون

حفيظ قريشي: جيئن مون ڏٺو	شيخ اياز
محمد حفيظ قريشي	جمال ابڙو
سنڌ ۽ حفيظ قريشيءَ جي آخري خواهش	عبدالوحيد ڪٽپر
هڪڙو هو حفيظ قريشي	اعجاز منگي
هالن پراڻن جو پيامبر	حسن مجتبيٰ
عاشقِ سنڌ: چاچو حفيظ قريشي	ڊاڪٽر حيدر سنڌي
آزاديءَ سان عشق ۽ حفيظ قريشيءَ جا آدرش	ابراهيم عمراڻي
وڏي وَٽُ هيام، پاروچا پنيور ۾	خاڪي جويو

پاڱو ٻيو

جوڳيءَ تي جڙاءُ، نسورو نينهن جو	حفيظ قريشي
تنبيهه	حفيظ قريشي
خيال، جذبا ۽ عمل	حفيظ قريشي
جي.ايم.سيد: جيئن مون ڏٺو	حفيظ قريشي
جي.ايم.سيد جو فڪر	حفيظ قريشي
اسان جا پاڪستان سڳوري ۾ حق آهن ڪهڙا؟	حفيظ قريشي
سيد جي ڪمائي، پنهنجي ڪمائي.	حفيظ قريشي

اداري پاران

سائين جي.ايم. سيد جي نظريي ۽ فڪر کي منظم انداز ۾ متعارف ڪرائڻ لاءِ سائينءَ جي هوندي اهو ويچاريو ويو هو تہ ڪو اهڙو ادارو هُجي، جتان نہ رڳو سائينءَ جا اڻ ڇپيل توڙي ڇپيل ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪجن پر مجموعي طرح سنڌ متعلق مختلف حوالن سان تحقيقي ۽ فلاحي ڪم پڻ ڪجن. جنهن لاءِ تعليم، ڪلچر، ادب ۽ ٻين ميدانن ۾ مختلف نوعيت جا ڪم ڪرڻ جو پروگرام هيو. انهيءَ مقصد کي ذهن ۾ رکندي، ۱۹۹۰ ۾ جي.ايم.سيد فائونڊيشن جو بنياد رکيو ويو هو. پر ڪن اڻ ٽر سببن ڪري ان اداري جي ڪارڪردگي، سواءِ ڪجهہ ڪتابن شايع ڪرڻ جي، ان ڪان اڳتي وڌي نہ سگهي.

سائين جي. ايم. سيدَ جي وفات کانپوءِ تہ ان ڳالهہ جي اهميت ۽ افاديت جي وڌيڪ ضرورت محسوس ٿي رهي آهي. ان ڳالهہ کي نظر ۾ رکندي جي.ايم.سيد فائونڊيشن کي نئين سر فعال ڪندي گهڻ پاسائين عملي ڪم جي شروعات ڪئي ويئي آهي ان سلسلي ۾ اداري پاران سيد جي حوالي سان ليڪچر، سيمينار ۽ يادگار ڏينهن ملهائڻ جو پروگرام پڻ شروع ڪيو ويو آهي. سائين جي.ايم.سيد جا قريبي ساٿي جيڪي سندن زندگيءَ ۾ معاون ۽ مددگار رهيا. گويا ڪہ انهن بزرگن جو بہ سيد جي عملي ۽ فڪري جدوجهد ۾ ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان قابلِ ذڪر عمل دخل هيو. انهن کي پڻ سائينءَ جي جدوجهد جو حصو تصور ڪندي. جي.ايم. سيد فائونڊيشن اهو پنهنجو فرض سمجهي ٿي، تہ نہ رڳو انهن جا يادگار ڏينهن ملهايا وڃن پر سندس، سائينءَ سان تعلقات کي پڻ رڪارڊ تي آندو وڃي. سائينءَ جي سڀ کان قريبي ساٿي چاچي حفيظ قريشيءَ بابت هن ڪتاب شايع ڪرڻ کان ان ڪم جي پڻ شروعات ڪئي وڃي ٿي. انهيءَ اميد سان تہ فائونڊيشن سيد جي فڪر جو ڦهلاءُ ڪندي سيد جي ٻين ساٿين جي جدوجهد ۽ ڪردار کان پڻ عوام کي واقف ڪرائيندي رهندي.

سيد ضيا شاهہ
ڊائريڪٽر
جي.ايم.سيد فائونڊيشن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

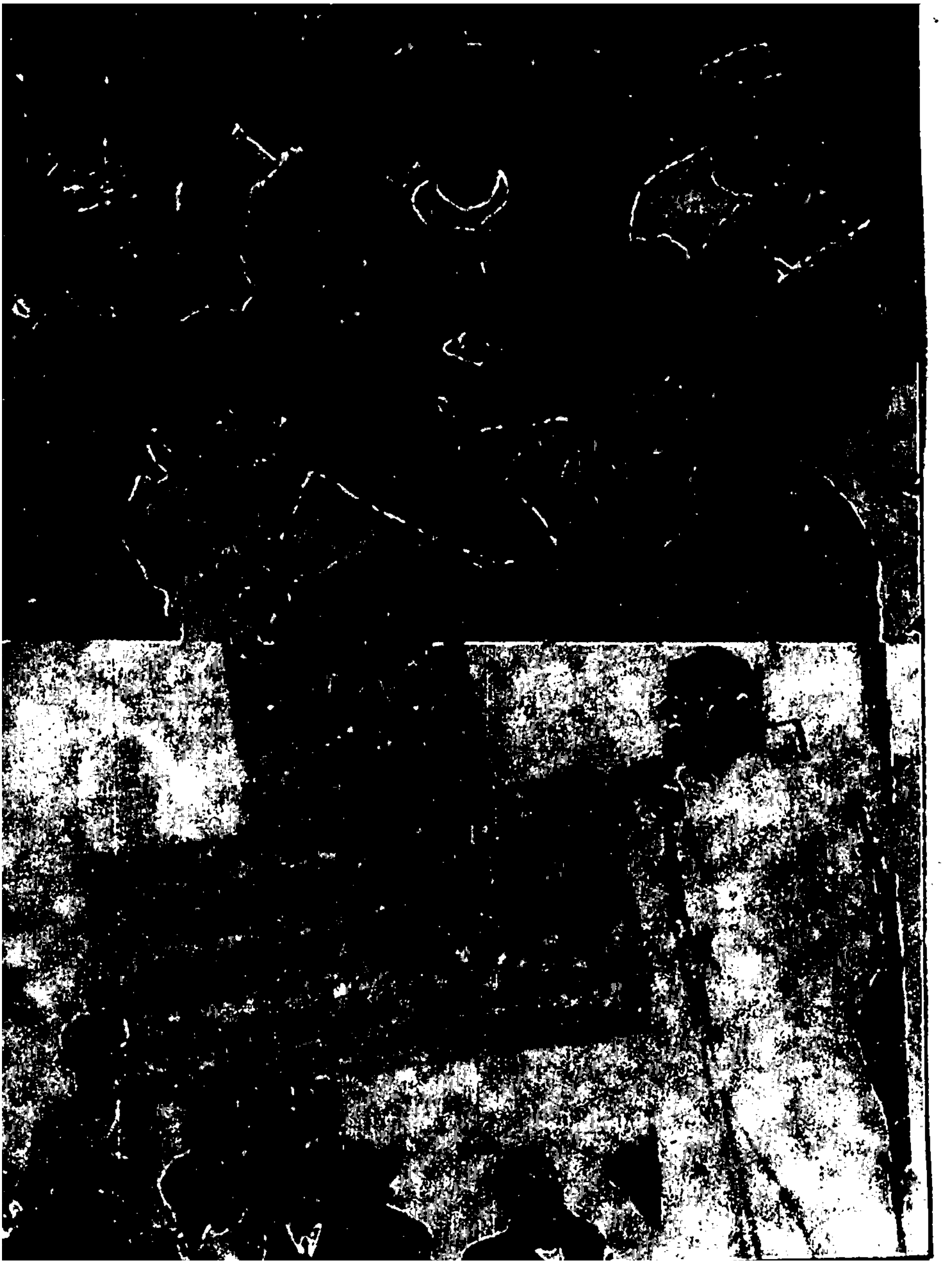

سائين جي-ايم-سيد جي سن ۾ ٿيل سالگرهن جي موقعي تي اسٽيج تي ويٺل سائين جي-ايم- سيد، قاضي فيض محمد، حفيظ قريشي، ڪاڪو تيزٿ، عابده پروين ۽ ٻيا. ٻي تصوير ۾ حفيظ قريشي تقرير ڪندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين جي -ايم-سيد جي سالگره تي سامعين ۾.
حفيظ قريشي:-ڪامريڊ صديق پکيڙو، حميد سنڌي، پيرعلي محمد
راشدي ۽ ٻيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقدمو

سائين جي.ايم.سيد جي شخصيت ۽ سياست بابت جن ماڻهن وٽ واضح موقف هيو ۽ اهي سيد جي فڪر سان مڪمل طور تي ڪميٽيڊ هئا. چاچو حفيظ قريشي، سيد جي اهڙن سائين ۾ سرِ فهرست هيو. وڏي همت وارو، بي باڪ. سچ چوڻ جو ڪرو، سچ چوڻ جي معاملي ۾ زمان ۽ مڪان جي پرواهه به نه ڪندو هيو. چاچو قريشي اهو ماڻهو هيو، جيڪو سائين جي.ايم. سيد اڳيان پڻ اختلافي مسئلا وڏي هَج واري طريقي سان رکندو هيو. سائين جي.ايم. سيد جي وفات ڪانپوءِ هو پاڻ کي ويڳاڻو تصور ڪندو هيو. چاڪاڻ ته کيس اها ڀرپور شڪايت هئي ته سيد جيڪا سنڌوديش واري واٽ ڏسي ويو آهي، تنهن کي سنڌ جي ڪئي ماڻهوءَ ته نهيو پر سيد جا پوئلڳ، جيڪي سنڌس نالي ۾ سياست ڪندا رهن ٿا، اهي به نه سمجهي سگهيا آهن پنهنجي ان پريشانيءَ جو پنهنجي محفلن کان ويندي عام جلسن تائين پاڻ وڏي واڪ ذڪر ڪندو هو.

مارن منجهه مياس، ماڙين ماريس ڪين ڪي. (شاهه)

هڪ ڀيري جو ذڪر آهي، سيد صاحب جي پوئلڳن پاران سڏايل هڪ جلسي ۾ قريشي صاحب اتفاقاً دير سان پهتو هيو. جلسي جي صدر ۽ تنظيم جي سربراهه جي تقرير هلي پئي. قريشي صاحب جو قدر ڪندي، کيس ان ڪانپوءِ به ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو ويو. قريشي صاحب انتهائي جذباتي انداز ۾ پنهنجي تقرير صاحبِ صدر جي ڪيل تقرير، سنڌ جا حق، سنڌ جا مسئلا، پنجاب پاران ٿيندڙ ظلم، وغيره کان شروع ڪئي ۽ بنهه خار ۽ طنز واري انداز ۾ جلسو ڪرائيندڙن سان مخاطب ٿيندي چيائين "۽ مون کي پڪَ آهي ته آهستي آهستي سيد واري ڳالهه ڪرڻ وارو ڪونه هوندو. پيون ڳالهيون ٿينديون، هيڏانهن هوڏانهن جون. پر سيد واري ڏسيل ڳالهه ڪانه ٿيندي، اوهان به ڪونه ڪندا" قريشي صاحب جي مٿين جملي جلسي ۾ ويٺل نوجوانن جون وايون بتال ڪري ڇڏيون ۽ اهي سنڌ جي آزاديءَ واري جذبي سان سرشار نوجوان معنيٰ خير انداز ۾ هڪ ٻئي ڏانهن ڏسندا رهيا. اهو ڏينهن ۽ قريشي صاحب جي وفات وارو ڏينهن مون وري ان جماعت جي ڪنهن ننڍي توڙي وڏي جلسي ۾ قريشي صاحب کي ڳالهائيندي نه ڏٺو. جيتوڻيڪ قريشي صاحب جي اها عادت هئي ته دعوت ملڻ تي هو هر ڪنهن جي جلسي ۾ هليو ويندو هو، پر بنا دعوت جي ڪنهن جي به جلسي ۾ نه ويندو هو.

سائين جي.ايم.سيد ڪانپوءِ، قريشي صاحب اهو شخص هيو جنهن جڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه ڳالهايو. جيترو ٻه ڳالهايو. ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح سنڌ جي آزادي واري واٽ جي جهلڪ ضرور نظر ايندي هئي. هو سالن جا سال سيد جو ساٿي رهيو ڪيترين ئي ٻين جماعتن ۾ ويڃڻ جي باوجود پاڻ سيد جو هر حوالي سان ويجهو ساٿي ۽ رفيقِ ڪار هيو بلڪ ائين چئجي ته پاڻ جتي ٻه ويو اتي سيد جي صلاح سان ويو ۽ اتي وڃي سيد واري ڳالهه ڪيائين. ان سلسلي ۾ هڪ مثال ذوالفقار علي ڀٽي جي شروعاتي ڏينهن جو ذڪر ڪندي، قريشي صاحب ٻڌائيندو هو ته، "ذوالفقار علي ڀٽو جڏهن ايوب خان خلاف مهم هلائڻ لاءِ سائين جي.ايم.سيد سان صلاح ڪرڻ آيو. تڏهن سائينءَ قريشي صاحب کي ان ڪم تي مامور ڪيو ته هو، نه رڳو ڀٽي صاحب جي ساٿ ۾ شريڪ رهي، پر مختلف جاين تي ٿيندڙ جلسن ۾ سنڌ جي ڳالهه زوراڻي طريقي سان ڪري ته جيئن ڀٽي جو پاٿي ڪچي سگهجي، اهڙي طرح هو نه رڳو سيد جو سپاهي ٿي ڪم ڪندو رهيو پر پنهنجي شعور ۽ سڃاڻ سان مختلف جماعتن جي بنياد وجهڻ وارن اڳواڻن واري حيثيت پڻ حاصل ڪيائين. اتي ٻه جڏهن ٻه ڪاٿي، سيد جي خلاف حرڪت ٿيندي ڏٺائين تڏهن انهن فردن ۽ جماعتن سان بغاوت ڪرڻ ۾ ڪائي دير نه ڪيائين. جنهن جو سڀ کان وڏو مثال ١٩٧٤ع ۾ جناب رسول بخش پليجي پاران وقت جي حڪمرانن جي چرچ تي سائين جي. ايم. سيد خلاف هلايل انتهائي غليظ پروپيگنڊا (جيڪا ڪافي وقت تائين سندس تحريڪ، رسالي ۾ هلندي رهي) واري عمل دوران سندس جماعت عوامي تحريڪ جنهن جو پاڻ بنيادي اڳواڻ ۽ صدر هيو ان تان احتجاجن استعيفيٰ ڏيئي ڇڏڻ واري عمل منجهان ملي ٿو. فنِ خطابت جو ڪيس وڏو ڏانءُ هيو. جنهن ڪري سائين ڪيس سنڌ جو ابوالڪلام چوندو هو. پاڻ جذباتي انداز ۾ ڪيترين ئي ڪم جون ڳالهيون اهڙي انداز ۾ چئي ويندو هو جنهن منجهان ٻڌندڙن کي ڪوئي لاپ نه ملندو هو. سندس اهڙي عمل سبب ٻڌندڙ ڪم وارين ڳالهين کي ٻه ڪل مشڪري سمجهڻ لڳندا هئاجيتوڻيڪ ڪيس پنهنجي ڪيس پيش ڪرڻ جو هڪ نرالو انداز هيو. جيئن هو سنڌي قوم جي آزاديءَ جو ذڪر ڪندي چوندو هو. سنڌين اڃا پنهنجو پاڻ کي غلام ئي سمجهڻ شروع نه ڪيو آهي ته پوءِ اهي آزاد وري ڪٿان ٿين. آزاديءَ جي منزل لاءِ تڙپ تڏهن ئي پيدا ٿيندي جڏهن ماڻهو پاڻ کي غلام تصور ڪرڻ لڳندو. سيد سان ڪيس بي پناهه محبت هئي، ايتري ۽ اهڙي محبت جنهن جو ڪو ڪاٿو ئي نه ٿو ڪري سگهجي. ان جي باوجود قريشي صاحب واحد شخص هيو جيڪو سيد صاحب اڳيان ڪيترين ڳالهين تي اختلاف ٻه رکندو هو. پر ان جي باوجود ڪندو اهوئي هيو جيڪو ڪيس سيد چوندو هو. سنڌ ۽ سنڌي قوم جي سڃاڻپ ڪرڻ ۽ ان کي ٻين آزاد قومن جي برابريءَ واري تاريخي حيثيت، دليلن سان ثابت ڪرڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري حوالي سان سيد کي پيغمبر وارو مقام ڏيندو هو. چوندو هو تہ، اهي پيغمبرانہ خوبيون آهن ۽ اهو سيد جي ڏاهپ ۽ دانائيءَ جو ڪمال آهي. جوهي مختلف ذاتين ۽ قبيلن ۾ ورهايل وڻ وڻ جي ڪاٺي قوم، اڄ قومن جي صف ۾ بيهڻ جي حقدار ٿي آهي ۽ قومن جي سڃاڻپ وارن بنيادي نڪتن وارا ڪيس بنياد حاصل ٿيا آهن. سائين جي. ايم. سيد جي سموري سياست سان سهمت هوندي، سيد جي ورڪر طور ڪم ڪندي بہ ڪيس ان ڳالهہ جي شڪايت هوندي هئي تہ سيد تنظيم ڪاري نہ ڪري سگهيو آهي ان ڳالهہ جي مد نظر هو سنجيدہ قسم وارن پروگرامن ۾ سدائين ان ڳالهہ تي زور ڏيندو هو تہ سيد کي جيڪي ڪجهہ ڪرڻو هيو اهو ڪري ويو، هو سنڌي قوم کي پنهنجي سڃاڻپ ڏياري ويو آهي. هاڻ سنڌ ڏسيل واٽ تي هلندي منزل ڪٿين ماڻجي، ان لاءِ ڪارڪنن کي غور ويچار ڪرڻ گهرجي. پيشي واري لحاظ کان وڪيل هئڻ ڪري سنڌ بابت هر ڪيس کي پاڻ هڪ ماهر وڪيل واري اک سان ڏسندو ۽ پرکيندو هو. ضياءُ الحق جي دور ۾ جڏهن سائين جي. ايم. سيد هندوستان ويو ۽ اتي وزيراعظم هنڌ راجيو گانڌي سان ملاقات دوران سنڌس ان چوڻ تي تہ "آءُ اوهان جي ڪهڙي مدد ڪريان "سيد صاحب ڪيس چيو هيو تہ "توهان صرف ايترو ڪريو جو سنڌين کي هڪ غلام قوم طور تسليم ڪريو" ۽ اها ڳالهہ هندستان جي وزيراعظم قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو هيو. سيد صاحب واري ان حڪمت عمليءَ کي ڇاڇي حفيظ کان سواءِ ڪنهن بہ ڪونہ سمجهيو هيو. ان وقت جڏهن اڪثر ماڻهن ان ڳالهہ جو اظهار ڪيو پئي تہ "سيد کي هيئن ڪرڻ ڪپندو هو، سيد کي هي هي وٺڻ گهريو هيو." تڏهن قريشي صاحب ان ڳالهہ جو اظهار ڪيو هو تہ "جيڪڏهن سنڌي هڪ غلام قوم طور ظاهر ٿي پون ۽ ڪجهہ ملڪن پاران سنڌن اها حيثيت مڃجي وڃي تہ پيو ڇا گهرجي."

ڪميونسٽن تي سنڌس سخت ڪاوڙ هئي ۽ ان جو اظهار بہ برملا ڪندو هو سنڌس موقف هيو تہ انهن رڳو ويڙهائڻ وارو ڪم ڪيو آهي اهي قومن سا ڪڏهن بہ سچا ناهن رهيا. ان حوالي سان سنڌ جي ناليوارن ڪميونسٽن پاران ڪيل حرڪتن جا ڪيترائي مثال بنهہ تيز ۽ ترش لهجي ۾ بيان ڪندو هو. ڪميونسٽن وارين حرڪتن ڪيس ايترو تہ خائف ڪيو هيو جو ڪيس هر ماڻهو ۾ ڪميونسٽ هئڻ جو شڪ ٿيڻ لڳندو هو. ايتري قدر جو مون جڏهن ماهوار جيايو لاءِ سنڌن کان انٽرويو ڪيو ۽ اهو اداري جي پاليسيءَ کي نظر ۾ رکندي مختصر ڪري هلايم تہ اها ڳالهہ ڪيس سٺي نہ لڳي ۽ مٿان وري رسالو ڪيس پهچائڻ ۾ دير ٿي ويئي تہ مون کي هڪدم چٺي ڏنائين. لکي ٿو تہ" توکي بہ ڪميونسٽن جي لغارڙي لڳل آهي قريشيءَ کي ڇاپڻو بہ صحيح ناهي ۽ وقت تي پهچائڻو بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ناهي. ٻيا پل پڙهڻ پر قريشيءَ کي پتو نہ پوي." اهو شايد ان ڪري بہ هيو جو وڏن وڏن ڪميونسٽن کان وٺي چار ساٿي ۽ ٻين سنڌ جي نوجوان ڪميونسٽن ٻاران کيل ڪارگذارين جو پاڻ اکين ڏٺو شاهد هو. ان ڪري قريشيءَ صاحب هر ممڪن طريقي سان ڪميونسٽن جي حرفتن ۽ اٽڪلن کي وائکو ڪندو رهندو هو. پاڻ ڪميونسٽن لاءِ چوندو هيو." هڪڙا آهن. ڪميونسٽ ۽ ٻيا وري منافق آهن." ۽ انهن ڪميونسٽ خيال رکندڙ منافقن جي وضاحت ڪندي چوندو هو. تہ "انهن ٻاران ٻاهران سنڌ جي ڳالهہ پيٽي ٿيندي ۽ اندران ٻير ٻيا نڪرندا." ڪميونسٽن ۽ انهن جي حوارين جي ڪارڪردگيءَ منجهان نظر اچي ٿو تہ اهي ويتا پلي ڪٿي بہ هجن پر ور وڪڙ ڏيئي گهمائي ڦيرائي سنڌ جي آزاديءَ جي مخالفت ضرور ڪندا. حقيقت اها آهي تہ سوويت يونين جي تباهي ۽ ڪميونسٽ پارٽي آف پاڪستان جي بربادي‌ءَ ڪانپوءِ مختلف جماعتن ۾ ويٺل ڪميونسٽن جا همدرد ۽ هڏ ڏوکي، جيڪي قوم پرستي جهڙيون ڳالهيون ڪندي بہ، پنهنجي اصليت ۾ ڪميونسٽ هئا اهي ڏاڍو محتاط ٿي ويا. هاڻ اهي پنهنجي ڳالهہ ظاهر ٿي چوڻ بجاءِ وڏي احتياط ۽ هوشياريءَ سان ڪن ٿا. ايتري حد تائين جو اهي هاڻ انسان دوستيءَ، انساني برابريءَ جهڙا اصطلاح بہ پنهنجي مخصوص مفاد لاءِ استعمال ڪن ٿا. قريشي صاحب اهڙين ڪميونسٽن کان هوشيار ڪندي اسان کي ٻڌائي ويو آهي تہ اهي اوهان کي چوندا تہ "ڪالا باغ ڊيم نہ نهي، سنڌ جا اقتصادي وسيلا وغيرهہ سنڌ کي ملڻ گهرجن پر سنڌ آزاد (ڏار) نہ ٿئي" چاڪاڻ تہ انهن کي اصل ۾ سنڌ جي آزادي جي مخالفت ڪرڻي آهي.

اسين قريشي صاحب ٻاران مٿين قسم جي کيل نشاندهيءَ جي روشنيءَ ۾ جيڪڏهن سنڌ جي وايو منڊل ۾ سنجيدگي ۽ سان نظر ڦيرائي ڏسندا سين تہ اسان کي اهڙا ڪيترائي ڪميونسٽن جا همدرد ۽ نام نهاد قوم پرست نظرايندا. جيڪي سنڌ جي حقن حاصل ڪرڻ، سنڌ کي وسيلا وٺي ڏيڻ، ايتري حد تائين جو ١٩٤٠ع جي قرارداد پاڪستان جي بنياد تي سنڌ جي حيثيت جو يقين ڪرڻ جي ڳالهہ تہ وڏي واڪ ڪندي نظرايندا پر سندن انهن ڪوشش ۽ دعوائن جي پٺيان ڪٿي سڌي طرح تہ ڪٿي اڻ سڌي طرح اهو تاثر ڏيڻ هوندو آهي تہ مٿيون سڀ ڪجهہ حاصل ٿي وڃي تہ سنڌوديش جي ڪهڙي ضرورت آهي.

انسان جي برابري ۽ ڀلائيءَ جهڙا الفاظ اصل ۾ ڪميونسٽ فلسفي وارن پنهنجي مخصوص مفادن لاءِ پئي استعمال ڪيا آهن.انهن پاڻ پلي ڪهڙا بہ ڪڏا ڪم ڪيا هجن، پارٽي پاليسي ۽ پارٽي پروگرام جي نالي ۾ مخالف خيال رکندڙ ان ساٿي ٿي انسان مٿان ڪيترا بہ ظلم ڪيا ويا هجن اهو ڪميونسٽن جو شيوو رهيو آهي. سوويت يونين USSR توڙي ڪميونسٽ پارٽي آف چائنا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي تاريخ اهڙن ڪيترن ئي مثالن ۾ ڪارنامن سان ڀري پئي آهي. جن جو هاڻ آهستي آهستي تي اصل رنگ ظاهر ٿيڻ لڳو آهي مڪر فريب وارين اهڙين حرڪتن (جن جو قريشي صاحب ڀهرين ڏينهن کان مخالف هيو) کان سنڌ به بچي نه سگهي آهي. سنڌ اندر سواءِ چند شخصن جي، هتان جو ڪميونسٽ سنڌ جي قومي مفادن جو مخالف پئي رهيو آهي. جيڪڏهن قومي دٻاءَ سبب سنڌي طرح نه ته اڻ سڌي طرح مخالفت ضرور ڪئي اٿائين جيڪا ڪميونسٽن جي مرڪز USSR جي برباد ٿيڻ ڪانپوءِ به اڄان تائين ڪنهن نه مشڪل ۾ هلندڙ آهي. اصلي جيڪڏهن ڀيو ڪجهه نه ته ڪري سگهن ته انسان جي برابريءَ جي ناليءِ قومي ڳالهه کي ضرور ڪتري هٿندي نظر اچن ٿا. مثلاً جيڪڏهن ڪنهن کي چٻو بابا سنڌ آزاد ٿيڻ گهرجي، سنڌوديش وجود ۾ اچڻ گهرجي، ته اها ڳالهه ته جڻ ڪين ڪنڌ تي ڪاتيءَ ٿي پوندي.

قومي آواز، قومي جدوجهد، غلاميءَ جي ڪيفيت اهي ڳالهيون هاڻ ايتريون ته وزندار ۽ حقيقتن سان ٺهڪندڙ ٿي پيون آهي جو پوءِ اهڙا ڊيندڙا مٿين عالم آشڪار حقيقتن کان سڌي طرح انڪار به نه ڪري سگهندا. ۽ سنڌوديش جي ڳالهه به نه ڪري سگهندا. اهڙي حالت ۾ لڳندا معاملن کي گهمائڻ ڦيرائڻ. جيءَ سنڌ کي سمورا حق ملڻ گهرجن، سنڌ جو قومي وجود قبول ٿيڻ گهرجي، سنڌ کي برابريءَ واري حيثيت ملڻ گهرجي. سنڌ کي ١٩٤٠ واري قرارداد موجب حق ملن. هاڻ اهي مٿي ذڪر ڪيل دعوائون ۽ ڪجهه اهڙا مثال ۽ مطالبا آهن جن کان ڪوبه ذي فهم انڪار ته ڪونه ٿو ڪري سگهي نه وري ڪو ائين چوندو ته مٿي ذڪر ڪيل مطالبا جو ٿا پورا ٿين، نه ٿين، ڇاڪاڻ ته انهن منجهان ڪو نقصان آهي. ائين به ڪونهي. اها ڪميونسٽ لابيءَ جي وڏي هوشياري ۽ دانشمندي آهي پر اهڙين اچن ۾ ڪوشش ڀويان اصل راز اهو لڪل آهي ته جيڪڏهن گهڙي ڪن لاءِ اهو ڪٿي مڃجي به ته مٿيان سڀ مطالبا پورا ٿي وڃن ٿا پوءِ ڇا ؟ اهڙي سوال تي انسانيت واري خدمت جي آڙ ۾ قومي تحريڪ کي ڌڪ رسائيندڙ ڊيندڙن جي پٽ وائکي ٿيو پوي. ڇاڪاڻ ته انسان جي خدمت (هاڻ سڌي طرح ڪميونزم جوڻ کان لهرائندي) واري دعوا ڪندي اصل ۾ قومن جي جدا گانه وجود يعني حق علحدگي کان انڪار ڪرڻ آهي. ان ڪري هو ڀيو سڀو ڪجهه چوندا رهون ٿا. پر سنڌ جي معاملي ۾ سنڌوديش چوڻ لاءِ ڪڏهن به تيار ناهن. حقيقت ۾ اهو انڪار وطن جو فلسفو آهي. جنهن موجب انڊيالاجي کي اوليت آهي. ڌرتيءَ کي ثانوي حيثيت. جيئن ڪي ڪميونسٽڙا ڪڏهن ڪڏهن ۽ ڪٿي ڪٿي ظاهر ڪري وجهندا آهن ته اسين سنڌ جي ڳالهه ، ان جي حقن لاءِ جدوجهد انڪري ٿا ڪريون جو هيءَ به هڪڙي مخلوق آ. جنهن سان ويڌن آ. ظلم پيو ٿئي. اصل ۾ اسين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهيون انسانيت جا علمبردار. انسان ذات جي خدمت ڪرڻ اسان جو آدرش آهي. ان جو مطلب تہ اهوئي ٿيو، جيڪو چاچي حفيظ قريشيءَ، محترم رسول بخش پليجي پاران قومن جي وجود بابت باربار مائوزي تنگ ۾ لينن جا حوالا ڏيڻ تي حارمنجهان ڪيس چيو هيو تہ "پليجا صاحب جيڪڏهن لينن ۽ مائو اهڙيون ڳالهيون نہ چون ها تہ پوءِ، سنڌ جي ڳالهہ نہ ڪجي ها ڇا؟" ان معاملي تي قريشيءَ صاحب تہ ايترو ڪليئر هيو جو چوندو هيو تہ مون کي جيڪڏهن "حديث ڏيکاري وڃي تہ محمد رسول الله چيو آهي تہ سنڌ جي آزاديءَ جي تحريڪ نہ هلائي وڃي تہ بہ آءٌ تحريڪ هلائيندس"

هتي بہ ساڳي ڳالهہ آهي تہ جيڪڏهن اڄ انسانيت جي تقاضا اها نظر ٿي اچي تہ مظلوم سنڌين جي ڳالهہ ڪئي وڃي تڏهن ٿي ڪجي پر انسانيت جو فلسفو تہ وسيع تناظر وارو آهي. ان موجب جيڪڏهن اڪٿي هلي هن خطي اندر ڪي اهڙيون من پسند تبديليون اچي وڃن ٿيون تہ پوءِ انسان ذات جي وسيع تر مفاد جي مدِنظر سنڌ تان بہ هٿ ڪڻو پوندو ڇا؟ اهو هڪ بنيادي ۽ اهم سوال آهي ڇاڪاڻ تہ انسانيت جي علمبردار ڪميونسٽن . انسانيت جي نالي ۾ ڇاڇا نہ ڪيو آهي، اهي ڳالهيون هاڻ ڪنهن جي لڪائڻ جي باوجود لڪي نہ سگهيون آهن. پر اسين رڳو هتان جي برصغير وارين حالتن کي ڏسنداسين تہ جنهن وقت انڊين نيشنل ڪانگريس، هندستان ڇالي ڪريو جو نعرو ڏيئي ملڪ جي آزاديءَ جي جدوجهد شروع ڪئي تہ انسان دوست، ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا، ان جي ڀرپور مخالف ڪئي، اها آخري وقت تائين جاري رهي. اهوئي سبب آهي تہ جڳ مشهور محب وطن (ڪميونسٽ پڻ) رهنما ڪيرت ٻاٻاڻي لکيو آهي تہ "ڪميونسٽن پاڪستان کي جنم ڏيڻ جي ڪم ۾ دائيءَ جو رول ادا ڪيو" (ڪتاب ڪجهہ ٻڌاير، ڪجهہ لکاير ص. ١٣٣) اهڙي ريت نہ رڳو انهن هندستان جي آزاديءَ جي مخالفت ڪئي پر ملڪ جي غير فطري ورهاڱي جي حمايت ڪرڻ ڪري اهي ڪيرت ٻاٻاڻي جي لفظن ۾" هن اپکنڊ جي راڄنيتي جي بدترين درگهٽنا جا ڀاڱي ڀائي بڻيا" (ص١٣٣) ان ڪانپوءِ بہ هن خطي ۾ جڏهن پنجابين، پنهنجي هڪ هٽي قائم ڪرڻ لاءِ ون يونٽ وجود ۾ آندو. ۾ سنڌ جي محب وطن ماڻهن ون يونٽ خلاف جدوجهد پئي ڪئي، تڏهن بہ هتان جي ڪميونسٽ پارٽي عالمي انسانيت واري اثر هيٺ ون يونٽ جي حمايت ۾ هتان جي مظلوم ۾ محڪوم قومن جي جدوجهد جي مخلفت ڪئي هئي. ون يونٽ ٽٽڻ ڪانپوءِ جڏهن مظلوم بنگالن مڙسي ڪري پنهنجي جند آزاد ڪرائڻ گهري تڏهن هتان جي سياستدانن جي صلاح سان فوج اوبر پاڪستان (هاڻ بنگلاديش) ۾

(١) سيد، جي. ايم. سنڌ جي ڪهاڻي، سيد جي زباني. ص. ٨٦

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قتل عام شروع ڪيو. تڏهن عالم انسان جي دعويدارن، مار جندڙ مظلومن (جهڙوڪ اهي انسانيت واري دائري کان ٻاهر هجن) بنگالين جي حمايت ته نه ڪئي پر موراڳو مخالفت ڪئي هئي. ته اهو انسانيت جي مجموعي مفاد جي آڙ ۾ هتان جي ڪميونسٽن جو پراڻو ڏنڊو پئي رهيو آهي. قومي آزادي واري جدوجهد جي مخالفت ڪرڻ. اڄ به سنڌ اندر سائين جي. ايم. سيد جي ڏسيل سنڌوديش واري فڪري جي ڪٿي ظاهر ته ڪٿي ڳجهه ڳوهه ۾ مخالفت ٿي رهي آهي ان جو هڪڙو بنيادي ڪارڻ آهي سو اهو ته هتي ڪميونسٽ ۽ ٻيا انهن جا ساٿياري ڌرتيءَ کي اوليت نه پر آئيڊيل يا آئيڊيلاجيز کي اوليت ڏيندا رهيا آهن. اهو واحد ماڻهو جي.ايم.سيد آهي جنهن آئيڊيالاجي واري خيال کي رد ڪندي ڌرتيءَ کي ڌر بنايو ۽ ان جي فڪر ۽ مفاد کي اوليت ڏني جنهن جو ذڪر ڪندي قريشي صاحب لکي ٿو، "هن ملڪ (پاڪستان) ۾ جيڪي رائج الوقت آئيڊيالاجيز آهن انهن ۾ هڪڙو ڪميونزم، ٻيو اسلام انهن ٻنهي ۾ زميني ٽريٽوريل نيشنلز جيڪو آهي، اهو ڪونهي يعني ڌرتي ڌر ناهي، آئيڊيل ڌر آهي" سائين جي.ايم.سيد جو ڏنل اهو ڌرتي ڌر هئڻ وارو فڪر ئي هيو، جنهن جي حاصلات لاءِ سائين جي.ايم.سيد آزادي سنڌوديش" جو تصور ڏنو. جنهن جي مونجهاري کان بچڻ لاءِ ٻاڻ، سنڌ ۽ سنڌوديش جي لفظن جي دليلن سان وضاحت ڪندي لکيو اٿن. "سنڌو ديش جي معنيٰ سنڌو طاس جي موجوده سنڌ ملڪ واري ايراضي آهي. ان ملڪ هزارن ورهين کان پنهنجي عليحده حيثيت قائم رکي آهي. سنڌ ۽ سنڌوديش ۾ تفاوت اهو آهي ته سنڌ ۾ ساري انڊس ويلي وارو ملڪ اچي وڃي ٿو. پر سنڌو ديش ۾ صرف موجوده سنڌ جي (ايراضي) آهي (١) سيد صاحب جي پيش ڪيل مٿئين تفصيل جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي سياسي وايون منڊل ۾ ٿيندڙ چرپر بابت غور ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته حيوفتي ماڻهو سنڌين سان ٿيندڙ ظلمن، سنڌ جا حق، ايتري قدر جو ڪڏهن ڪڏهن سنڌ جي آزاديءَ جهڙا پڻ جملا استعمال ڪرڻ لاءِ تيار آهن پر سنڌوديش جو نالو وٺڻ کان وٺون ٿا وحن، اهو انڪري جو، سائين جي.ايم.سيد جي لفظن ۾ "سنڌوديش جي نالي وٺڻ سان اسان جو مقصد ان خطه زمين جي سياسي آزادي اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچرل ترقي ٿئي ٿي جا هن وقت صوبي سنڌ تي مشتمل آهي" (ساڳيو حوالو)

سائين جي.ايم.سيد مٿي ذڪر ڪيل مقصد لاءِ زندگي جي آخري وقت تائين جدوجهد ڪندو رهيو. پر ان جو اهو به مطلب ڪونهي ته ٻاڻ عالم انسانيت بابت سوچيندڙ ۽ جدوجهد ڪندڙ نه هيو. اهو غلط ٿيندو. سائين جي.ايم.سيد جو ته هڪڙو اصطلاح مشهور هيو "امن عالم ترقي بني آدم" جنهن لاءِ پڻ بار بار

(١) سيد، جي. ايم. سنڌ جو آواز. ص. ١١٧

پنهنجي لکڻين ۾ ورجاءُ ڪندو رهيو. ايتري قدر جو سوويت يونين جي زوال ڪانپوءِ جڏهن دنيا اندر نئون عالمي نظام جوڙڻ جو ڳالهيون ٿي رهيون هيون تڏهن به سيد صاحب ١٧ جنوري ١٩٩٢ع واري سالگره جي موقعي تي پنهنجي تقرير ۾ اها ڳالهه واضع لفظن ۾ چئي هئي ته "هن وقت دنيا جنهن ائٽمي تباهڪاريءَ جي خطري ڪان بچڻ گهري ٿي ۽ دائمي امن، اتحاد ڀائيچاري ۽ بقائي باهمي (Co-existance) جي جنهن ضرورت ڪي محسوس ڪري رهي آهي، ان ڪي صرف ۽ صرف مٿي ڄاڻايل تجويز (دنيا جي ملڪن جي نئين سر جوڙ جڪ جنهن ۾ سنڌ ۽ ٻين غلام ملڪن جي آزادي جون ذڪر ٿيل آهي) موجب ممڪن بنائي سگهجي ٿو (١)

سيد پنهنجي ان بنيادي مشن "امن عالم، ترقي بني آدم" واري فلسفي کي پڻ سنڌو ديش جي آزاديءَ واري تناظر ۾ ڏسندو هيو ڇاڪاڻ ته سندس فلسفي موجب اوليت ۽ اهميت ڌرتي ڌر هئڻ واري ڳالهه کي آهي. ان سلسلي ۾ پاڻ هڪ هنڌ لکيو اٿن "جيستائين مختلف سياسي، اقتصادي، مذهبي نظرين جي اختلاف مٽائڻ لاءِ حل ڳولي نه ڪڍيو ويو آهي، دنيا ۾ دائمي امن ۽ اتحاد ٿيڻ مشڪل ٿيو نظر اچي انهيءَ حل ڳولي لهڻ لاءِ خاص ماحول ۽ تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات لازمي شرط آهي. انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سنڌو ديش جا رهاڪو زياده موزون آهن (دريا دل داستان محبت ٣٥٧ اهائي ساڳي عالم انسانيت جي ڀلائي ۽ پنهنجي قوم جي بهتريءَ واري ڳالهه پڻ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي هيئين شاندار لفظن ۾ عاليشان انداز سان ڪئي آهي

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

يعني اول پنهنجو ملڪ، پهريا پنهنجو وجود، ان ڪانپو سڄي دنيا جي سک آرام جو اونو ۽ التجا. پر هتي ڪر ڪنڌڙ ڪميونسٽ (جيڪي هاڻ نه جي برابر آهن) ۽ انهن جا همدرد ۽ سندن حواري (جيڪي ڪافي ٽڙيا پکڙيا پيا آهن ۽ ڳجهه ڳوهه ۾ پيا ڏک هڻن) جن جو فلسفو ئي انڪار وطن وارو آهي. اهي وري عالم انسانيت جهڙن دلفريب نعرن سان آزاد سنڌوديش جي وِڻا مخالفت ڪن. قريشي صاحب اهڙن ماڻهن ڪان خبردار ڪندي چوي ٿو " هاڻ اڳي ته هو جي.ايم.سيد جيڪو ڪميونسٽن کي روڪيو ويٺو هو اهو مري ويو، اوهان جي قومي تحريڪ ۾ جيڪي ڪميونسٽ گهڙي ايندا انهن ڪان اوهان ڪئين بچي سگهندؤ اهي اوهان ڪان ڏاها هن ، اوهان ڪان پڙهيل هن. بين الاقوامي نظرياتي طرح سان هٿيار بند هن، اهي اوهان کي چوندا ته سنڌ لاءِ ٻيو سڀ ڪجهه چئو (گهرو) پر سنڌ جي آزادي نه " قريشي صاحب جي اها ڳالهه ائين آهي جهڙو

ڍھوسون.

سيد جي وٺي ڪانپوء ھت وٺي سنڌ جي وايون منڊل ۾ آھي بحث شروع ڪيا ويا. ڀلا جي سنڌ کي خود مختياري ملي وڃي تہ پوء سنڌوديش جي ڪھڙي ڪھرج آھي. ڀلا سنڌوديش جو ضروري آھي؟ جيڪڏھن سنڌ کي ساورنٽي ملي وڃي تہ پوء پيو چا ڪھرجي؟ ڪي تہ سنڌوديش واري راھ ۾ رڪاوٽون وجھڻ لاء موراڳو ان ڪوشش ۾ آھن تہ پياري پاڪستان کي گھڻ قومي رياست Multi nation اسٽيٽ واري حيثيت ڏيارجي ۽ ان ۾ شامل قومن جي تاريخي حيثيت مڃرائجي تہ جيئن شامل قومن جي وچ ۾ بد اعتمادي ختم ڪرائي موجوده سيٽ اپ کي برقرار رکي سگھجي اھڙي ريت اھي ھمراھ اھو جتائڻ ۽ باور ڪرائڻ جي ڪوشش ۾ آھن تہ پاڪستان ۾ جتي قومن جي وجود جو انڪار ٿيل آھي اتي قومن جي وجود کي مڃرائڻ ۽ بحال ڪرائڻ ڪائي گھٽ ڪاميابي آھي چا؟

سندن اھا ڳالھ بہ لکن جو مٽ ۾ اھا لکن واري ڳالھ ملڪ جي آزاديء جي برابر ڪيئن ٿي. ٿي سگھي سا ڳالھ سمجھہ کان ٻاھر آھي! اھو تہ ائين ٿيو جيئن قيدين کي چيو وڃي تہ "بابا جيل (جنھن جو اصلي نالو دارالاصلاح آھي) جي مخالفت نہ ڪيو باقي جيل مينيوئل وارا سمورا حق اوھان کي ملندا." اھڙي ريت محڪوم قومن کي سمورا وسيلا ۽ حق ونرائي ڏيڻ ۽ قومي خود محتياري حاصل ڪرڻ جھڙيو ڳالھيو ڪندي قومن جي نا برابري ختم ڪرائڻ ۽ برابريء جي بنياد تي ويجھو آڻڻ وارين ٻر فريب ڳالھين ۾ مصروف آھن پر ائين ٿيڻ نا ممڪن آھي. چاڪاڻ تہ جيڪڏھن جانور گاھ سان دوستي رکي تہ باقي ڪائيندو ڪٿان.

حقيقت ۾ اھو ھڪ اھڙو تصور آھي جيڪو سابق سوويت يونين واري دور ۾ گھڻ قومي رياست Multination states واري طرز تي قومي سوال جي حل طور پيش ڪيو وڃي ٿو. جنھن جي مثال ۾ گھڻن قومي رياستن واري حوالي سان سوويت يونين جو خاص طور تي ذڪر ڪيو ويندو ھو. اھو تاثر ڏيڻ لاء تہ اتي اھڙي ئي نموني برابري جي بنياد تي مسئلو خوش اسلوبيء سان حل ٿيو پيو آھي پر وقت اھا ڳالھ ثابت ڪئي تہ اھو سيڪجھہ دوکو ھيو جنھن دوکي منجھا موقعي ملڻ تي آخر غلام قومون آزادي ٿي ويون. ١٩٨٠ع واري ڏھاڪي ۾ پڻ ڪميونسٽن پاران پاڪستان کي گھڻ قومي رياست وارو درجو ڏياري سنڌجي ڪيس کي ڪمزور ڪرڻ لاء ھڪ. مھر ھلي ھئي جنھن کي جواب ڏيندي محترم خالق دليلن سان ثابت ڪيو ھيو تہ "پاڪستان تاريخ جي فطري عمل ذريعي نھيل گھڻ قومي رياست ڪانھي پر وقت جي سپ کان وڏي سامراج انگريزن پاران

(١) خالق. قومي غلامي: قومي سوال يا ٻيڻڪي سوال. ص. ٩

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نندي ڪنڊ مان تيز ويڙهڻ وقت پنهنجي مفادن خاطر قائم ڪيل ملڪ آهي. جنهن ڪري اسان جي نظر ۾ سنڌ جو سوال ڪلاسيڪل مفهوم ۾ بينڪي سوال آهي"(١) ظاهر ڳالهه آهي تہ جڏهن ڪنهن ملڪ جي بينڪي (قبضي هيٺ آيل) ملڪ واري حيثيت هوندي تہ ان جي ڇوٽڪاري لاءِ ڳالهيون بہ اهڙي نموني جو ٿينديون. نعرا بہ اهڙي قسم جا لڳندا سوويت يونين جي ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ ظاهر آهي تہ اهڙي قسم جا سوال بہ ختم ٿي ويا. هتان جا ڪامريڊ ۽ انهن جا حواري بہ ڪي ڪيڏانهن ڪي ڪيڏانهن هليا ويا . جن جون ڪڏهن ڪي جهلڪيون نصيب ٿينديون آهن "جن جو اڄ بہ ڳن ڪهاڙي ساڳيو" وارو عمل آهي، معنيٰ تہ قريشي صاحب جي ڳالهہ وانگر سندن اصل مطلب (يا رکيل ڪم) آهي تہ سنڌ جي آزاديءَ جي ڳالهہ نہ ٿئي، سنڌو ديش جو ذڪر نہ ٿئي. باقي ٻيو هيڏانهن هوڏانهن جو جيڪي ڪجهہ بہ ٿئي ڀلي ٿئي ۽ اهڙيو ڳالهيون هلائيندڙ قريشي صاحب جي چوائي برابر وڏا هوشيار آهن، پڙهيل ڳڙهيل آهن، سندن سموري سگهہ جو مرڪزي نڪتو اهوئي آهي تہ، ٻيو جيئن چئو پر سنڌو ديش نہ چئو، پوءِ ان لاءِ ڪيئي دليل پيا پيش ٿين، ڪڏهن دنيا ۾ اٿڻ ويهڻ جي ڳالهہ، ڪڏهن ان لفظ جي اچارڻ سان ڪيس ڪمزور ٿيڻ جو پئہ، ڇڻ دنيا جي ٻين غلام ملڪن جي آزادي پسند اڳواڻن بہ اهڙيون ئي خبرون ڪيون هجن قريشي صاحب سنڌ وارن کي اهڙين حرفتن کان بار بار هوشيار ٻي ڪيو. سندس اهڙيون ڳالهيون وسرڻ جهڙ يون نہ آهن. سچ چيو آهي حاجي احمد ملاح:

"مڙس تنهنجي ڪا وڃي باقي دنيا ۾ ڳالهہ رهندي"

مٿي ذڪر ڪيل صورتحال ۾ اهو چاچو حفيظ قريشي ئي هيو جيڪو نہ رڳو حق ۽ سچ جون ڳالهيون ٻڌائيندو هيو پر قوم کي نقصان رسائيندڙ ڏرين ۽ مستقبل ۾ پيدا ٿيندڙ مونجهارن کان پڻ آگاهي ڏيندو ديو. سندس قصي بيان ڪرڻ ۽ سمجهائي ڏيڻ جو انداز پڻ نرالو هيو، جنهن ۾ سولن ۽ عام فهم مثالن سان دقيق قسم جا سياسي ۽ فلسفيانہ معاملا سولي نموني ۾ سمجهائڻ جي ڪ س وڏي ذات هوندي هئي، مثلاً جڏهن سنڌ اندر پنجاب ڪي وڏي ياءُ سڏڻ ۽ ان ناتي انصاف گهرڻ جهڙيون ڳالهيون هلنديون هيون تڏهن ياڻ هڪ جلسي ۾ پنهنجي گهر جو مثال ڏيندي چيائين "آءُ جو هڪ ڏينهن گهر وڃان تہ مون وارو ننڍو پٽ ڪٽ جي هيٺان ڪنڊ ۾ ويٺو ٻوڙ ماني کائي، مون کيس چيو تہ بابا اهو ڇاهي، چو ڪٽ هيٺان لڪو ويٺو آهين." چيائين تہ "ادا وڏو ٿو چوي تہ اڄ تہ ٻوڙ گڏائي کائون، آءُ جڏهن ائين ٿو ڪريان تہ ادا ٻوٽيو سڀ ياڻ کائي ٿو وڃي، سو مان ان سان گڏجي نہ کائيندس" اهڙوئي حال پنجاب جو آهي هو وڏائپ جي دعوا

(١) تاج، جويو. ڪوڙين ڪن سلام. نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي ڪتاب پهريون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو سڀ مال پاڻ ميڙيو وڃي.

سيد سان سندس والهانہ عقيدت هوندي هئي، ۽ ان جي پيش ڪرڻ جو انداز بہ نرالو هوندو هوس. جيئن هڪ ڀيري پاڻ سيد جي جدوجهد ۽ قربانين جو ذڪر ڪندي چيو هيائين "سيد تون مسيح آهين، جڏهن بہ سنڌ تي ڪا ڪُمهري تڪليف آئي آهي، تہ تون ئي صليب تي چڙهيو آهين، سيد ! تون ابن علي آهين، جڏهن بہ سنڌ تي ڪا ڪربلا آئي آهي، تہ تون ڪُنو ويو آهي"(١)

هڪ ڀيري جلسي ۾، سيد جي اهميت ۽ حيثيت بابت ڳالهائيندي، اوچتو چيائين، "شاهہ ڪو ماڻهو آ ڇا؟" جلسي ۾ ويٺل نوجوانن هڪ ٻئي ڏانهن تعجب خير نظرن سان ڏسڻ شروع ڪيو. ٻي مهل قريشي صاحب جو گرجدار آواز پنڊال ۾ چوطرف گونجڻ لڳو. "شاهہ عام ماڻهون تورُوئي آهي، شاهہ پيغمبرانہ صفتن جو مالڪ آهي."

قريشي صاحب جي فڪر ۽ جدوجهد جو گهرو مطالعو ڪرڻ منجهان معلوم ٿئي ٿو تہ سندن زندگي جي سموري جدوجهد جو محور سنڌ ۽ سيد بابت سوچ ۽ لوچ تي مبني هيو. ان ڪري سندن مواد ۾ ڪيترن ئي جاين تي نہ رڳو هڪ جهڙيون ڳالهيو بلڪہ سيد جي حوالي سان ساڳين ساڳين جو ورجاءِ پڻ ملي ٿو.

قريشي صاحب آزاديءَ جو عاشق تہ ازل کان ئي هيو. جنهن ڪري انگريزن خلاف هلندڙ جدوجهد دوران شاگرديءَ واري دور ۾ ئي حصو وٺندو رهيو هيو. سياسي شعور ۾ پختگي ايندي ئي انگريز بهادر جي خلاف ڪم ڪندڙ جماعت خاڪسار تحريڪ جو ورڪر ٿي ڪم ڪيائين. خاڪسار تحريڪ جي خاتمي کان پوءِ مير علي احمد خان ٽالپر طرفان نئين جماعت جوڙڻ واري سلسلي ۾ سڏايل هڪ ميڙ (جنهن جو قريشي صاحب پنهنجي زباني تفصيل ڏنو آهي) ۾ ڪنهن آڻ واقعف ماڻهوءَ معرفت ڪيس سائين جي.ايم.سيد جو خطبو ٻڌڻ جو موقعو مليو جنهن ۾، سيد صاحب سنڌين جي وجود جي سڃاڻپ ۽ سنڌ جي حيثيت جو جيڪو نقشو چٽيو هيو، ان ڳالهہ هن محب وطن شخص تي ايترو تہ اثر ڪيو، جو هن کان پيون سڀ ڳالهيون، ٻيا سڀ لڳ لاڳاپا ۽ واسطا ئي وسري ويا. ان وقت ئي هو سيد سان ملڻ لاءِ تيار ٿي ويو ۽ پوءِ جڏهن سيد جي محفل ۾ ويو تہ وري اتان واپس ورڻ جي نہ ڪيائين.

پيو جن پرو گنجي ڏونگر گام جو،
چڏي ڪيت ڪرو، لوچي لاهوتي ٿيا. (شاهہ)

سائين جي.ايم.سيد جي وفات کان ڪجهہ سال اڳ قريشي صاحب فرض واري حد تائين پنهنجو پاڻ اهو طئہ ڪيو هيو تہ، هر مهيني جي ١٧ تاريخ (١٧

جنوري سيد جو جنم ڏينهن آهي) تي سن وچي سيد جي حاضري ڀرڻي آهي (ان ڪم ۾ محترم قاسم پٽر سندس ساٿي ٿيو هيو) اهو ڪم قريشي صاحب هر حال ۾ پورو ڪندو آيو. هو جڏهن به مقرر تاريخ تي سن ويندو هيو تڏهن ڪائي نه ڪائي شيءِ سيد صاحب لاءِ تحفي طور کڻي ويندو هو. هڪ ڀيري ان ڳالهه جو ذڪر ڪندي چيائين، "سيد جي دسترخوان تي ڪنهن قسم جي، ڪائي کوٽ نه ڪانهي، پر اسين به جو وڃون ٿا ته پنهنجو به ته فرض پورو ڪيون. ان سان دل کي تسڪين ملي ٿي"

سنڌ جي آزاديءَ واري حوالي کان هر لحاظ کان قريشي صاحب جو ذهن واضع ٿيل هيو. پاڻ آخري وقت تائين ان ڳالهه جو برملا اظهار ڪندو هو ته "سنڌ هڪ ڏينهن ضرور آزاد ٿيندي" جيتوڻيڪ سيد جي وفات کان پوءِ ڪيس اهي پڻ خدشا نظر اچڻ لڳا هئا ته سيد واري ان ڳالهه کي هاڻ ورجائڻ وارو شايد ڪوبه نه هجي ان سلسلي ۾ کليل طور تي چوندو هو ته "سيد واري ڳالهه تمام وڏي آهي هتي هر ڪو اتڪل بازيءَ سان هلڻ جو عادي ٿي ويو آهي ان ڪري شڪ آهي ته اڳتي هلي ڪوبه اهڙي ڳالهه نه ڪري!" اهڙي واضع مؤقف جي باوجود به قريشي صاحب کي سيد صاحب واري ڏنل فڪر بابت تاريخ جي روشني ۾ ايترو ته يقين هيو جو سدائين چوندو هيو ته "سنڌي سڌريا يا نه سڌريا پر سنڌ ضرور آزاد ٿيندي پوءِ ان جو فائدو سنڌين کي تڏهن ئي پلئه پوندو جڏهن صالح ٿيندا (اها به سيد صاحب جي ڏسيل ڳالهه آهي) ورنه سنڌ ته آزاد ٿيندي، پر سنڌي آزاد ڪونه ٿيندا.

زندگي جي آخري وقت ۾ قريشي صاحب سائين جي.ايم.سيد سان وابستگيءَ سبب سن جو اهڙو ته پانڊيئڙو ٿي ويو هو، جهڙو مير عبدالحسين سانگي، لطيف جي عشق م ڀٽ شاهه جو. ۽ سانگيءَ وانگر هن درويش کي به اها آس هئي ته جيئڻ جيئري ڏار نه رهيو آهيان متيءَ پنوڙي کي به جيڪر سيد جو پاسو نصيب ٿئي ته چڱو. اهڙو اظهار سيد صاحب جي چاليهي واري تقريب ۾ خطاب دوران سيد سان گهاريل زندگي وارن يادگار لمحن جو ذڪر ڪندي ڪيو هيائين. ۽ بعد ۾ پنهنجي خاندان وارن کي پڻ اهڙي وصيعت ڪئي هئائين ۽ ان کان سائين امداد محمد شاهه کي پڻ آگاهه ڪيو ويو هو. پر نهايت افسوس جي ڳالهه آهي جو سائين امداد محمد شاهه جي ڪوشش جي باوجود قريشي صاحب جي خاندان وارن جي عدم دلچسپيءَ سبب سندس اها آخري خواهش پوري ٿي نه سگهي اج سنڌ جي آزاديءَ واري تحريڪ هلائيندڙن لاءِ اتساهه پيدا ڪرائيندڙ ۽ همت ٻڌائيندڙ بهادر ۽ بيباڪ سپاهي جو خال ڀرڻ وارو ڪوئي نظر ڪونه ٿو اچي. ان جو سڀ کان وڏو نقصان آزاد سنڌ واري تصور جي روشنيءَ ۾ سفر ڪندڙ ماڻهن کي پهتو آهي ڇا ڪاڻ ته ڪو هڪڙو ماڻهو به جيڪڏهن آزاديءَ واري ورد جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورجاءِ ڪندو رهي ٿو تہ اها بہ وڏي ڳالھہ آهي. اياز سچ چيو آهي تہ،

هڪڙو ماڻهو ڪافي آهي، جي هو سچ چوي ٿو،

هڪڙو لک لهي ٿو.

چاچي حفيظ قريشي جون ڪيتريون ئي يادگار ڳالهيون آهن جن کي ميڙي چونڊي سنڌ واسين اڳيان آڻڻ جي ضرورت آهي ان ڳالھہ جي اهميت کي نظر ۾ رکندي جي. ايم. سيد فائونڊيشن هن ڪتاب کان ان ڪم جي شروعات ڪئي آهي .

هي ڪتاب ٻن حصن تي مشتمل آهي پهرين حصي ۾ چاچي حفيظ قريشيءَ جي شخصيت ۽ ڪردار بابت مختلف ماڻهن جا خيال ڏنا ويا آهن ۽ ٻئي حصي ۾ قريشي صاحب جو پنهنجو مواد ڏنو ويو آهي جيڪو سيد جي فڪر، سياسي جدوجهد ۽ ڪردار کي واضع ڪري ٿو، ان منجهان ئي قريشي صاحب جي سيد صاحب سان رشتي ۽ ناتن جو پتو پوي ٿو. اميد تہ اسان جو هي پريت جو پورهيو پڙهندڙن جي معلومات ۾ واڌارو آڻي سگندو.

طالب العلم

آزاد قاضي

جولاءِ 2001

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ قريشي: جيئن مون ڏٺو

شيخ اياز

محترم شيخ اياز حفيظ قريشيءَ جي شخصيت ۽ سياست بابت مختلف ڪتابن ۾ لکيو آهي جن کي هتي مضمون جي صورت ۾ مرتب ڪري پيش ڪجي ٿو.

حفيظ قريشي هڪ نهايت صاف گو ۽ مخلص انسان آهي. هو ڪيترو ئي وقت خاڪسار تحريڪ ۾ هو پر هاڻي هو سنڌ نيشنل عوامي پارٽيءَ جو پريزيڊنٽ آهي. سر سيد احمد خان چوندو هو ته "وہابی تین قسم کے ہوتے ہیں - وہابی. وہابی. کریلا اور وہابی کریلا اور نیم چڑھا." جي سنڌي قوم پرست به ائين ٽن درجن ۾ ورهايا وڃن ته حفيظ صاحب پوئين درجي ۾ ايندو.

حفيظ صاحب جو حالات جو تجزيو بلڪل منفرد هوندو آهي ۽ هو ٻئي ڪنهن جي قول کي پنهنجي گفتگوءَ ۾ ورلي ڪم آڻيندو آهي ۽ اهو به فقط رنگ روغن لاءِ. هڪ دفعي مان، حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجو ڪار ۾ غالباً بدين وڃي رهيا هياسين. پليجي ڪارل مارڪس جو حوالو ڏئي چيو ته "آئرلنڊ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندڙ جيتوڻيڪ اشتراڪي نه هئا، پوءِ به اهي ڪنهن به انگريز اشتراڪيءَ کان بهتر هئا ڇو ته هو جيڪو سياسي ڪردار ادا ڪري رهيا هئا اُهو مارڪسوادي هو ۽ قومي آزاديءَ جي تحريڪ اُهي قوتون پيدا ڪندي آهي جي اڳتي هلي طبقاتي جدوجهد جي رهبري ڪنديون آهن." حفيظ صاحب ڪافي وقت هن کي صبر سان ٻڌي چيو، "پليجا صاحب! هڪڙي ڳالهه ته ٻڌايو. جي مارڪس ائين نه چئي ها ته اوهان ڪنهن به قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ اعتبار نه ڪيو ها ڇا؟".

حفيظ صاحب جڏهن تيار ٿي پلئٽ فارم تي ايندو آهي، تڏهن ٻڌندڙ هن جي ذهانت ڏسي حيران ٿي ويندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن هو منهنجيءَ شاعريءَ کان اهو سياسي ڪم وٺندو آهي، جو مان خود حيران ٿي ويندو آهيان. هن کي سنڌي ٻول چال، لٽي ڪپڙي، کاڌي پيتي ۽ رهڻيءَ ڪهڻيءَ سان بيحد محبت آهي ۽ هن کي جنهن شيءِ مان به سنڌ جي سڳنڌ ايندي آهي، هو ان تي گهوريو ويندو آهي. سنڌي ٻير هو اهڙي مزي سان کائيندو آهي جو ڄڻ اُهي به قومي تحريڪ جو حصو آهن. هو حيدرآباد جو هڪ ڪامياب وڪيل آهي پر مون هن ۾ مٿئين وچولي طبقي جي چند ٿوڪ، نٽ نانگر ڪڏهن به نه ڏٺو آهي. سادي لٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي شلوار ۽ ململ جي چولي ۾ هو هزارها ماڻهن جي ميڙ کي پنهنجي آواز جي اُتار چڙهاوَ، ٻوليءَ جي سَاءَ سواد ۽ ذهانت جي چمڪ دمڪ سان موهي ڇڏيندو آهي ۽ ڪيترائي هن کي ڏسي مولانا محمد علي، ابوالڪلام آزاد ۽ عطا الله شاهه بخاريءَ جهڙا مقرر ياد ڪندا آهن. (ڪتاب "ساهيوال جيل جي ڊائري" ص - ٧٢ - ٧٣.)

حفيظ قريشي ماضيءَ جي مزار ۾ نه رهندو هو ۽ سنڌ جي موجوده حقيقت سان پنج آزمائي جي.ايم.سيد جيَ رهنمائي هيٺ ڪندو هو......

حفيظ قريشيءَ کي پنهنجو مخصوص مزاج هُو. هو ماڻهوءَ کي منهن تي چئي ڏيندو هو. هو قد جو پورو پنو، رنگ جو ڳورو، موٽاپي ڏي مائل شخص ۽ لٽي ڪپڙي ۾ سادو سودو هوندو هو. جمال ابڙي ٻڌايو ته "هڪ هو ۽ ڪجهه خاڪسار گڏجي، علامه مشرقي کان موڪلايوسين." ان تي علامه صاحب چيو، "اوهين سنڌ مان آيا آهيو، رڳو هڪ ڪلاڪ گفتگو ڪري هليا ٿا وڃو!" ان تي حفيظ کيس جواب ڏنو، "مولانا اسين وڃون ٿا ٻاهر عيش ڪرڻ." مولانا اهو ٻڌي چرڪ پريو. هُن ٻانيو ته هيرامنڊيءَ ٿا وڃن. خيرت مان هُن کان پڇيائين، "بابا، ڪهڙو عيش ڪرڻ؟" حفيظ جواب ڏنو، "سيب ڪائڻ، انار ڪائڻ، انگور کائڻ ۽ طرح طرح جو ٻيو ميوو ڪائڻ. ميوو ڪائي موٽي ٿا اچون."

هڪ ڀيري ڪنهن اڳئين مرڪزي وزير وٽ منهنجي دعوت هئي، منهنجي هن سان رسم و راهه هئي، سو هن کي هوٽل مان فون تي حال احوال ڪيم ته چيائين ته "منجهند جي ماني اچي مون وٽ ڪاءُ" مان هڪ ٻجي هن جي گهر پهتس. اُن وقت جيئي سنڌ تحريڪ پنهنجي چوٽ تي پهچي چُڪي هئي. حفيظ قريشي ساڳئي ڏينهن هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل هلائڻ آيو هو. هن کي سُٽس پئي ته آءُ فلاڻي وٽ آهيان، سو اسان مانيءَ جي ميز تي ويناسين، ته اينٽري ۾ حفيظ قريشي بنان اطلاع جي اچي "السلام عليڪم" ڪيو. چيائين ته "توکي ڏاڍو ڳوليو اٿم، مون کي معلوم ٿيو ته ڪلهه کان تون ڪراچيءَ ۾ آهين!" مون حفيظ جو وزير صاحب سان تعارف ڪرائيندي، چيو ته "هيءُ آهي حفيظ قريشي صاحب! سنڌ جو بهترين مقرر آهي." وزير، جو ذاتي زندگيءَ ۾ خلوص ۽ مروت وارو شخص هو، پر سياسي زندگيءَ ۾ کيس رُڪ جو رڳون هونديون هيون، ۽ ماڻهو کيرٽر کان ڪارونجهر تائين هن جو نالو ٻُڌي سمجهي ويندا هئا. تنهن حفيظ کي رکي پليڪار ڪندي، چيو ته "اوهين آيا آهيو، ته ماني کائي وڃو." پوءِ هن کان پڇيائين ته. "جيئي سنڌ جي تحريڪ جو ڇا حال آهي!" حفيظ ورندي ڏنيس ته "مون کي اياز صاحب سان ڪجهه وقت گذارڻو آهي، ۽ ان ڪري مانيءَ تي ويهان ٿو. باقي توهان لاءِ مون کي ڪوئي چڱو رايو نه آهي."

"مون لاءِ اوهان جو ڪهڙو رايو آهي." وزير صاحب ٿوريءَ حيرت سان

پڇيو.

"منهنجو خيال آهي تہ سنڌ ۾ پنج تن پليت ٿيا آهن، اوهان اُنهن مان هڪ آهيو." وزير صاحب جا طاق لڳي ويا ۽ ڳاڙهو ٿي ويو. ڪنهن هن جي مُنهن تي بي سبب اهڙي زور سان لپاٽ نہ هنئي هئي. (١) مون سمجهيو تہ اجهو ٿو پوڙهو گُرگ هن جي ڪنڌ تي ڪڙڪي. اِئين ئي هڪ پيري مان هُن سان موٽر ۾ سيوهڻ وڃي رهيو هوس، هن جي زال هن جي اڳيان ويٺي هئي. هڪ ٽرڪ وارو، جَو هن جي اڳيان هلي رهيو هو، اُن هن جي ڪار کي رستو نہ پئي ڏنو، توڙي جو هن ڪيئي ڀيرا هارن هلايو هو. پُٺيان منهنجي پرسان دونالي بندوق پريل رکي هئي. ويهندي ئي هُن چيو هو، "اياز! اها بندوق اُپيءَ ڪري ڇڏجان، تہ ڇٽي نہ وڃي. هن هڪ هنڌ ڪار روڪي، بندوق سان ٻہ فير ڪري، ٽرڪ جا ٽائر ڦاڙي ڇڏيا ۽ جيسيتائين ڊرائيور هيٺ لهي، تيستائين ڪار تيزيءَ سان هلائي ويو. اهڙي ارڏي ۽ اڙٻنگ مڙس کي، حفيظ هن جي تواضع ۽ خوش اخلاقيءَ جي باوجود، ڇا ڇٽي رهيو آهي؟ مون سوچيو. وزير صاحب جي زال، جا هن جي پرسان ويٺي

---

(١) منهنجو اندازو آهي تہ مٿي ذڪر ڪيل وزير صاحب پير علي محمد راشدي هوندو. جنهن بابت اياز بئي هنڌ پڻ ڪجهہ اهڙو ئي ذڪر سندس نالو وٺي ڪيو آهي. اياز مٿئين ذڪر ۾ جنهن وزير صاحب جي گهرواريءَ جو ذڪر ڪيو آهي اُها مسز ممتاز راشدي آهي. اياز ڪتاب "ساهيوال جيل جي ڊائري" ۾ اهڙي واقعي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو : " ٿوري دير ڪان پوءِ حفيظ صاحب اسان ڪان موڪلاڻ چاهيو پر مسز راشدي، جا هڪ شفيق ميزبان آهي، هن کي زور ڪيو تہ ماني کائي وڃي، اُن ڪان پوءِ مسز راشديءَ ماني رکائي ۽ اسان سڀئي وڃي مانيءَ جي ميز تي ويٺياسين. ڳالهيون ڪندي راشدي صاحب نهايت ذهانت سان ون يونٽ کان اڳ ۽ ون يونٽ کانپوءِ حالات جو تجزيو ڪيو ۽ ان ۾ پنهنجي سياسي ڪردار جي وضاحت ڪندي چيو، " پر مان تہ چوان ٿو تہ اوهان سنڌي دانشور، ڪائي اخلاقي ٽريبونل ناهي، مون تي مقدمو هلايو. گهٽ ۾ گهٽ مونکي بچاءَ جو پورو موقعو تہ ڏيو، پوءِ پلي فيصلو ڪيو تہ مون جو ڪردار ادا ڪيو آهي، اُهو تاريخي طور لازمي هيو يا نہ."

" فتويٰ اڳ ئي ملي چُڪي آهي، رڳو سزا ڏيڻي آهي." حفيظ صاحب چيو ۽ پوءِ پورو ڪلاڪ سنڌ جي موجوده ۽ گذشتہ دور تي تقرير ڪيائين.

پهرين تہ راشدي صاحب گهبرائجي ويو ۽ شايد سختيءَ سان جواب ڏيڻ تي چاهيائين. پوءِ ڪجهہ مهمان نوازيءَ جي لوازمات کي مدنظر رکي ۽ ڪجهہ حفيظ صاحب جي سياسي تجزيي جي منفرد انداز ۽ هن جي طنز ۽ مزاح کان متاثر ٿي، هن ڪوئي جواب نہ ڏنو.

(ص - ٨٢ -٨٣)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي ۽ ماني رڪائي رهي هئي. تنهن مڙس کي ڪلي چيو، "ڪوئي ته آهي جنهن توکي منهن تي سڌي پڌائي آهي." وزير صاحب ڪاوڙ پي ويو ۽ ميزبانيءَ جا آداب برقرار رکندي، مُرڪي ويٺو ۽ ڪوڪو ڪولا هن ڏانهن وڌايائين ۽ ڳالهه لنوائي ڇڏيائين (١).

ٻئي ڀيري مان، حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجو هڪ ڪار ۾ بدين ڏانهن ڪنهن ڪانفرنس ۾ وڃي رهيا هئاسين. پليجو صاحب ٽانڊي ٽپڻو پر جيتائتو مُڙس آهي. هن ڪيٿي ڀيرا حفيظ کي منهنجي روبرو سمجهو، سڄاڻ ۽ ڏاهو ڪوٺيو هو. اتفاق سان ڪار ۾ گفتگو ڪندي، پليجي اڻ ڀيرا مائوءَ جي سرخ ڪتاب مان حوالا ڏنا ۽ چيو ته "ڪامريڊ مائوءَ هيئن به چيو آهي، هونءَ به چيو آهي......" ان تي حفيظ قريشيءَ چيس ته "پليجا صاحب! جي مائو ائين نه چوي ها ته اها ڳالهه اعتبار جوڳي نه هجي ها ڇا؟" پليجو ڳاڙهو ٿي ويو، پر منهنجيءَ موجودگيءَ ۾ مات ٿي ويو. اُن وقت حفيظ قريشي سياست ۾ هن سان همرڪاب هو. حفيظ قريشي ڳالهين ۾ جنهن طريقي سان حوالا ڏيندو هو ۽ انهن جي تشريح ڪندو هو سو به هن جو خاص ڍنگ هو. هڪ ڀيري هُن منهنجو غزل پڙهيو:

هيءَ هُر ڪُــــر رين بســــــيــــرن جي،
ٿي ويندي ســــــاڪ ســــــويرن جي

پوءِ هن چيو ته "هر لفظ منديءَ تي جواهر وانگر جڙيل آهي ۽ اوهان جي اکين اڳيان اجوڪي سنڌ اُڀري اچي ٿي - "هرڪر" - "رين بسيرا" - "ساڪ" - "سويرا" انهن لفظن تي سوچي ڏسو. ڇا ته موتي اسان جي، شاعر پوتا آهن! اهو پروپيگنڊا به آهي، نه به آهي. پوءِ اڳتي ٻيو شعر پڙهيائين:

مــــون مــــرڪي پنهنجــــو پاند ڏنـــو،
رُت آئي ڳــــــاڙهن ٻيــــــرن جي.

پوءِ سامعين کان سوال پڇيائين "اوهان کي خبر آهي ته بسنت ۾ کهڙو وڻ ڦلاربو آهي؟ بسنت ۾ ٻير اڳ ۾ ڦلاربي آهي ۽ جيئن وقت گذرندو آهي، ان جا ٻير ڳاڙها ٿيندا ويندا آهن. اهو آهي شاعر جو مشاهدو".

"ڪٿي نه پڄبو ٿڪ مسافر" حصو چوٿون ص - ١١٣ کان ١١٦

---

(١) اياز حفيظ قريشي لاءِ لکيو آهي: "حفيظ قريشي پنهنجي ارڏين ۽ اڙٻنگين ڳالهين جي باوجود هڪ نهايت پيارو ۽ منفرد ذهانت وارو محب وطن آهي، جنهن جي تقرير ۾ بي انتها رواني، تسلسل، منطق، دور رس نگاهه ۽ سنڌ ڌرتيءَ سان بي حد محبت هوندي آهي.

"ڪٿي نه ٿڪ مسافر" ص -٩٣.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد حفيظ قريشي

سنڌ جو مشهور لکيار محترم جمال ابڙو، حاجي حفيظ قريشي سان خاڪسار تحريڪ ۾ گڏ ڪم ڪندو هيو. پاڻ پنهنجي انهيءَ ڪتاب ۾ قريشي صاحب بابت جن خيالن جو اظهار ڪيو اٿس، اهي هت پيش ڪجن ٿا. آزاد قاضي

محترم جمال ابڙي قريشيءَ صاحب جي قابليت جو ذڪر ڪندي ١٩٤٢ جو هڪ واقعو هن ريت بيان ڪيو آهي، لکي ٿو ته "ان دور ۾ علامه مشرقي صاحب حڪم ڪيو هيو ته هندن کي (خاڪسار) تحريڪ ۾ شامل ڪيو ان ڏينهن خاڪسارن ۾ ڪافي ترتلو هو. مونکي چٽو ياد آهي ته ان رات ڪافي خاڪسار محترم محمد حفيظ قريشيءَ وٽ اچي گڏ ٿيا. سڄي رات مباحثو هليو ۽ صبح جي فجر نماز جي اذان تي اٿياسون. محمد حفيظ قريشيءَ صاحب تمام چاٽو عالماڻي ۽ منطقي گفتگو ڪندو آهي. ان روئي قرآن ۽ حديث ثابت ڪيائين ته ان حڪم ۾ ڪا به غير اسلامي ڳالهه نه آهي بلڪ عين اسلام آهي.

ڏسي ڏوهه اکين سين صفو (١٢٥)

دانشور کي سرٽيفيڪيٽ جي کهڙي ضرورت محترم محمد حفيظ قريشي صاحب کي سنا ۽ سهڻا جملا ڳالهائڻ جي ڏات آهي يا سندس سچو ۽ پرخلوص جذبو آهي جو ڪائنس اهڙا جملا چورائي ٿو. جهونا ڳڙهه ۾ پڙهندا هئاسون ته ڪارلائيل جو ڪتاب "هيرو آف پرافٽس" پڙهيوسين جنهن ۾ حضور صلي الله عليه وسلم جن جي شان ۾ تعريف ڪيل آهي. هڪ دوست اها ڳالهه ڪئي، حفيظ صاحب هڪدم چيس ته مهربان رسول الله صلي الله عليه وسلم جي ذات کي ڪارلائيل جي سرٽيفيڪيٽ جي ڪا ضرورت ڪانهي البت ڪارلائيل کي اهڙي ڳالهه چوڻ تي چڱي چال جو سرٽيفيڪيٽ ڏيئي سگهجي ٿو.

اونهي ڳالهه اسرار جي صفو (١٥١)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۽ حفيظ قريشيءَ جي آخري خواهش

عبدالوحيد ڪٽپر

جيڪو انسان ڄائو آهي تنهن وفات پاتي آهي پير پيغمبر، راجا، شهنشاهه ۽ بادشاهه ۽ امير توڙي، غريب، سڀني کي آخر ساهه ڏيڻو آهي جيڪڏهن ماڻهو ڪونه مري ۽ سدائين جيئرو رهي ته هيءَ دنيا الاجي ڪهڙي مصيبت، ڏولاون ۽ ڏچي ۾ اچي وڃي. اڄان ته خير سان مشڪل سان ڪو ماڻهو هڪ سئو سال ٽپي ٿو وڃي، نه ته اهي ڪراڙا ڪراڙا ملڪ ۾ الائي ڪهڙو ڏمچر چالو ڪري ڇڏن ها. تنهن جي ڪري موت برحق آهي.

سو جناب حفيظ قريشي صاحب به آخر ڪار گذاري ويو. سندس دلي تمنا هئي ته سندس مڙهه کي سائين جي. ايم. سيد جي مزار جي پيرن ۾ پوريو وڃي.

مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ بيماريءَ جي حالت ۾ حفيظ صاحب، سائين امداد محمد شاهه ڏانهن نياپو ڏياري موڪليو هيو ته موصوف هن کي منهن ڏيکاري وڃي. سائين امداد محمد شاهه کي نوابشاهه ضلعي ۾ زميننداري آهي ۽ ڪيرين جي ڳوٺ (مجيد ڪيريو تعلقو سڪرنڊ) ۾ زمينداريءَ جو هيڊڪوارٽر ۽ اوطاق اٿس، باقي رهڻ لاءِ بنگلو نوابشاهه شهر ۾ اٿس، سائين امداد محمدشاهه، سائين جي. ايم. سيد جو فرزند آهي، سائين جي. ايم. سيد جو ٻيو فرزند آهي سائين امير حيدر شاهه ۽ سائين جي. ايم. سيد جي لاڏاڻي کان پوءِ خانداني پڳ سائين امير حيدر شاهه کي ٻڌل آهي.

سو سائين امداد محمد شاهه جڏهن حفيظ قريشيءَ ڏانهن ويو. تڏهن حفيظ قريشي صاحب، سائين امداد محمد شاهه کي چيو ته مان اوهان کي انهيءَ ڪري تڪليف ڏني اٿم جو مان هاڻ موڪلاڻ وارو آهيان ۽ توهان کي ٻڌايان ٿو ته منهنجي دلي تمنا آهي ته منهنجي قبر سائين جي. ايم. سيد جي تربت جي پيرن ۾ هجي ته ڏاڍو ڀلو.

حفيظ صاحب هڪڙو شاهوڪار، مالدار ۽ راڄ ڀاڳ وارو زميندار هيو، پر اها سندس سڪ هئي ته مرڻ بعد سائين جي. ايم. سيد جي پيرن ۾ هجي. ڇاڪاڻ جو حفيظ قريشي صاحب سائين جي-ايم .سيد جو هڪڙو وفادار پوئلڳ هيو ۽ سندس سياسي مريد هيو، ڇو نه؟ جيڪو شخص سنڌ ۽ سنڌين جي حقن خاطر پنهنجي عمر وقف ڪري ڇڏي، انهيءَ جي پيرن ۾ هجڻ وڏي فخر جي ڳالهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي.

(حفيظ قريشيءَ جي) مٿين ڳالهه تي سائين امداد محمد شاهه جواب ڏنو ته: "اسان کي ڪهڙو اعتراض پر جيڪڏهن سائين امير حيدر شاهه ساڻ به ذڪر ڪرين ته ڏاڍو ڀلو". ڇاڪاڻ ته خاندان جو ڀڳدار ته اهو ئي آهي ۽ سندس رضا ساڻ اسان هميشه راضي رهنداسين"

چيو ٿو وڃي ته سائين جي. ايم. سيد جي جيئري هوندي پڻ حفيظ قريشي اهڙو ذڪر ڪيو هيو، جنهن کي قدر جي نگاهه سان ڏنو ويو ۽ شايد ها ۾ جواب ڏنو ويو هيو، پر "قبر اتي ٺيندي آ جاتي مٽيءَ پنوڙو چڪيُ".

مطلب ته مٿين خواهش ۽ مٿين ڳالهين جي باوجود حفيظ قريشي جي قبرستان شهر جي سيدن واري مقام ۾ جيڪو سنڌو درياهه جي ڪڙ تي آهي، تنهن ۾ نه ٿي ڇاڪاڻ جو حفيظ جي وفات جي خبر برمهل ۽ بروقت سائين امداد محمد شاهه توڙي سائين امير حيدر شاهه کي ڪانه ڏني وئي (١) ۽ نه وري حفيظ صاحب جي پونئيرن ڪا اهڙي قسم جي ڪوشش ئي ڪئي. تڏهن ته هڪڙي اردو واري شاعر چيو آ ته:

"دو گز زمين بهي نه ملي ڪوئه يار مين"

حفيظ قريشي صاحب سائين جي. ايم. سيد ساڻ سکر ايئرپورٽ واري جهنڊي ڪيس" ۾ پڻ شامل جوابدار هيو ۽ هي جيڪو سال ١٩٩٢ع ۾ جام صادق علي صاحب جي زماني ۾ سائين جي. ايم. سيد تي غداريءَ جو ڪيس اسپيشل ڪورٽ ۾ داخل ڪيو ويو هيو، انهيءَ ڪيس ۾ پڻ حفيظ قريشي صاحب ۽ ٻيا قلم ٥١٢ هيٺ ڳاڙهيءَ مس ساڻ روپوش ڊيڪاريل هئا، اها ڳالهه مان انهيءَ ڪري چئي ٿو سگهان جو انهيءَ غداري واري ڪيس ۾ مان سائين جي. ايم سيد جي بچاءُ وارو وڪيل هوس.

حفيظ قريشي صاحب ساڻ سائين جي. ايم. سيد جي ڏاڍي دل هوندي هئي. مان جڏهن (بغاوت واري ڪيس وقت) ڦڏو ڪيو ته "سائين جي. ايم. سيد بغاوت جي ڏوهه جي قبولداري نه ڪري ۽ ڪيس وڙهجي" تڏهن سائين جي. ايم. سيد پنهنجن گهٽگهرن دوستن کي حيدر منزل تي ٢ پيرا گهرايو، جن ۾ حفيظ قريشي صاحب پڻ آيو هيو، جن جي روبرو بحث ٿيو.

منهنجو چوڻ هيو ته جيڪڏهن سائين جي. ايم. سيد غداري ڪرڻ جي ڏوهه جي قبولداري ڪندو ته پوءِ نه فقط سندس ڪيس کي ڌڪُ لڳندو، پر اپيل پڻ ڪونه ٿي سگهندي، ڇاڪاڻ ته قبولداري ڪرڻ ڪانپوءِ اپيل جي گنجائش ڪانه رهندي آ، سواءِ ڪن ٽيڪنيڪل ڳالهين جي. مان عرض ڪيو هيو ته آزادي گهرڻ کو ڏوهه ڪونهي ۽ اسان پاڻ کي پاڻ غدار نهرائي، سزا وٺي پوءِ ڪهڙي منهن سان سنڌ جي آزاديءَ جي ڳالهه ڪري سگهنداسين ۽ هتي توڙي ٻاهرين دنيا ۾

اسان جو موقف فوت ٿي ويندو ۽ ٻڌڻ وارا چوندا ته اوهان پاڻ ئي پاڻ کي غداريءَ جي ڏوهه ۾ قبولداري ڪري سزا ورتي آهي، هاڻي باقي ڇا رهيو آ؟

حفيظ قريشي صاحب ۽ ٻين دوستن سيني گڏجي منهنجي راءِ سان اتفاق ڪيو جنهن بعد سائين جي. ايم. سيد فرمايو ته، "بغاوت جي قبولداري ڪونه ٿيندي ڪيس ڳائيندا سين"

مرحوم حفيظ قريشي جو هڪڙو جملو مونکي اڄ ڏينهن تائين ايترو ته ياد آهي جو ڄڻ ته ڪالهوڪي ڳالهه هجي.

سنه ۱۹۴۵ع ۾ ڏي جي سنڌ ڪاليج مان بي اي پاس ڪري سنه ۱۹۴۶ع ۾ مان ڏي جي سنڌ آرٽس ڪاليج ۾ ايم اي ۾ داخلا ورتي ۽ گڏو گڏ ايس سي شاهاڻي لا ڪاليج ۾ فرسٽ ييئر ايل ايل بيءَ ۾ پڻ داخلا ورتي هيم. هاڻي انهيءَ ڪاليج کي سنڌ مسلم لاڪاليج ڪري ٿا ڪوٺن ۽ بلڊنگ پڻ وڌائي اٿائونس.

اسان پهرينءَ منزل تي ليڪچر ٻڌي رهيا هياسون جو ڪياماڙي، طرف بم ڦاٽا جن جو آواز ٻڌي اسان سيئي شاگرد ۽ شاگردياڻيون لا ڪاليج ۾ هيٺ لهي آياسين. اهي بم جا ڌماڪا اهي هيا جو انهيءَ زماني ۾ نيويءَ وارن انگريزن جي برخلاف بغاوت ڪئي هئي. تنهن زماني ۾ انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ سڄي هندوستان ۾ تحريڪ جاري هئي.

سياڻي تي هڙتال ٿي ۽ لا ڪاليج ۽ ڏي جي سنڌ سائنس توڙي آرٽس ڪاليجن جي انهيءَ تواڻي واري ميدان تي ڪاليجن جا شاگرد ۽ شاگردياڻيون اچي گڏ ٿيا هيا.

ڪجهڙي منجهند جو وقت هيو گهڻن ئي مقررن پنهنجون جوشيلون ۽ انقلابي تقريرون ڪيون، مان ڏنو ته هڪڙو ڳاڙهو ڳاڙهو سهڻو ۽ قداور شخص جڏهن تقرير ڪرڻ لاءِ اٿيو تڏهن سيني ماڻهن خاموشي اختيار ڪئي. همراهه جا ڳٽا ايترا ته ڳاڙها هيا جو نهن هٿوس ته جيڪر رت نڪري پوس.

تنهن زماني ۾ اهي لائوڊ ڪونه هوندا هئا. پر حفيظ قريشي صاحب جي بهترين پرسنلٽي ۽ پربل ۽ ڇٽي آواز تي مجموعي جي ماڻهن وڏي سانت ساڻ ڪيس پئي ٻڌو ۽ انهيءَ ڪري سندس تقرير جو اکر اکر چٽو پيو ٻڌڻ ۽ سمجهڻ ۾ اچي

حفيظ قريشي صاحب مٿ پيڪوڙي جوش وچان چيو ته:

"انگريز اسان جي ڪا ماءُ يا امڙ ناهي جو اسان روئي روئي ڪانئس پنهنجي ملڪ جي آزادي گهرنون اسان پنهنجي آزادي انگريزن کان زوريءَ ڇني وٺنداسين!"

حفيظ قريشي صاحب خاڪسار تحريڪ ۾ پڻ حصو ورتو هيو جنيڪا

تنظيم جي لحاظ کان نهايت سخت گبر ۽ ذڪي هوندي هئي ۽ ننديءَ ننديءَ غفلت تي خاڪسار ذُرا جهليندا هئا.

هاڻي ته اهڙو گجگوڙ ڪندڙ شير وجهي قبر ۾ آرامي ٿيو آ، جتي نه ته ڪندو اهڙيون تقريرون ۽ نه لکندو اهڙيون تحريرون، تڏهن ته سنڌ جو سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي چئي ويو آهي ته:

"فاني ڙي فاني، دنيا دم نه هيڪڙو،
لتي لوڙهه لتن سين، جوڙيندءِ جاني،
ڪوڙ ۽ ڪاني آهي سر سڀ ڪنهين.

روزانه "عوامي آواز" ڪراچي، ٥ آگسٽ ١٩٩٧ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪڙو هو حفيظ قريشي

اعجاز منگي

قافلو معنيٰ ڪيئي ڪهاڻيون. قومي تحريڪ جو قافلو بہ ڪيترين ئي ڪهاڻين جو مجموعو آهي. اهو هڪ اهڙو ناول آهي، جيڪو پنهنجي پڄاڻيءَ ۾ قرة العين حيدر جي ناول ”آخري شب ڪے هم سفر“ وانگر سَست ۽ سورن ڀريو ٿي پيو آهي. سو ناول ”قومي تحريڪ“ جي هڪ ڀرپور باب جو نالو هو حفيظ قريشي. اهو باب اڄ هميشہ جي لاءِ بند ٿي ويو. اهي جهونيون پر ذهين اکيون سدائين لاءِ بند ٿي ويون، جيڪي ٿلهن ڪاون واري چشمي جي پويان سدائين سنڌ جا عاشق تلاش ڪنديون هُيون. هو جيڪو سن جي گلين ۾ ڪارو اوور ڪوٽ پائي هلندو هو، تنهن جي گوگول جهڙي ”اوورڪوٽ“ مان خود ڪيترن ئي ڪهاڻين جنم ورتو پر اهو سڄو داستان ”شاهہ ديوان“ جي مقام تائين پورو ٿيو. هاڻي قومي ميڙاڪن ۾ هڪ بلند آواز ”ڀائروَ!“ نہ گونجندو. هو جيڪو سنڌ جو ديوانو هو تنهن جي آخري خواهش، ۽ پوري ٿيڻ جهڙي خواهش بہ پوري نہ ٿي سگهي. هن مڙهہ، جي ايم سيد شاهہ جي پيرن وٽ دفن ڪرائڻ چاهيو هو. شايد هن اها وصيعت اهو سوچي ڪئي هجي تہ:

”قيس صحرا ۾ اڪيلا هے، مجهي بهي جاني دو،
خوب گذري گي جو مل بيٺين گے ديواني دو“

پر هن جي اها خواهش بہ پوري ٿي نہ سگهي. جي. ايم. شاهہ سان ابدي جدائيءَ جو سور سانديي حفيظ قريشي شاهہ ديوان جي آستاني تي سدائين لاءِ اکيون بوٽي سمهي رهيو. اهو ڪيترو نہ عجيب اتفاق آهي تہ سنڌ جي ديواني کي جيڪڏهن پنهنجي روحاني سالار جي پيرن ۾ جاءِ نہ ملي تہ بہ شاهہ ديوان نالي قبرستان جي مٽي ڪيس پنهنجي ساهہ ۾ سانديو. شايد هالا جو ديوانو شاهہ حفيظ قريشي جي آخري وصيعت جي راهہ ۾ رڪاوٽ بڻجي ويو هجي. جڏهن حفيظ قريشي پنهنجي زندگيءَ جو آخري ساهہ کنيو هجي تہ ان وقت شاهہ ديوان ڪيس سڏيندي چيو هجي تہ ”تون بہ ديوانو، مان بہ ديوانو،اڄ تہ پرچون پاڻ ۾“ ۽ حفيظ قريشي پنهنجي دل ۾ ڦهريون دفعہ آهستگيءَ سان چيو هجي تہ ”ها شاهہ ديوان! آئون اچان پيو. ۽ هن پنهنجي رب کي چيو هجي ”لبيڪ الله هم لبيڪ“ اهڙيءَ طرح هالا پراڻا پاران دعا جي داٽن جهڙو ماڻهو، سنڌ جي مٽيءَ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملي ويو. هو جنهن کي موت کان ڊپ نه ٿيندو هو، هو جيڪو دل سان جهونگاربندي چوندو هو.

"مرنداسين ته متي مان پنهنجي ڦٽندا سرخ گلاب"

٧٠ واري ڏهاڪي ۾ جن ماڻهن قومي تحريڪ جو جوڀن ڏٺو هو، تن کي حفيظ قريشيءَ جي باري ۾ ڪجهه ٻڌائڻ فضول آهي، انهن کان پاڻ حفيظ قريشي جي باري ۾ ٻڌڻ جي ضرورت آهي. هو جيڪو جي. ايم. سيد جي لاءِ ابوالڪلام آزاد هو. جڏهن جي. ايم. سيد ٻجليءَ ٻنان (1) سن ۾ قومي ڪارڪن سان ڪچهري ڪري ٿڪجي پوندو هو، تڏهن حفيظ قريشي جي تقرين جي ڪيسٽ هلائي ٻڌيندو هو. ۽ اديب انقلابي وارن کي چوندو هو ته "هي اوهان جو قومي ڪورس آهي." جي. ايم. سيد سنڌ جي قومي ڪورس ۾ پنهنجي ڪتابن کان سواءِ شيخ اياز ۽ ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ سان گڏحفيظ قريشي جون تقريرون به شامل ڪيون هيون. هو جيڪو اسٽيج جو بادشاهه هو. جنهن تي اسٽيج حاوي نه ٿيندي هئي پر هو اسٽيج تي شينهن وانگر گجندو هو. هن جهڙي رڻ قومي تحريڪ جو پيو ڪو به گلو نه ڪدي سگهندو هو. هن جو سڏ سڀ کان زورائتو هو. هن جا سڏ ڄامشوري جي هوائن کان وٺي زرعي يونيورسٽي جي فضائن تائين ڦهلجي، مڪليءَ جي خاموش پٿرن تائين پهچي ويندا هئا. اڪثر مقرر حاضرين جي خوشامند ڪندا آهن. فقط سچا ماڻهو ۽ ڪرا ماڻهو اتي ويٺل حاضرين تي تنقيد ڪري سگهندا آهن. ۽ حفيظ قريشي حڪمرانن کان وڌيڪ عوام تي تنقيد ڪندو هو. جڏهن ڪائنس پڇبو هو ته " تون ائين ڇو ٿو ڪرين؟" تڏهن رڙ ڪري چوندو هو "اڙي! حڪمران ته آهن ئي حرامي پر هي جيڪي ماروئڙا ۽ جهانگيئڙا، هي جيڪي چوتيم سلفيت ٽوپين وارا گهمن ٿا، تن کي اجا تائين اها به خبر نه آهي ته هو سنڌي قوم آهن. انهن کان پڇ ته اڙي ڪير آهين" جواب ڏيندو "ميمڻ آهيان. سومرو آهيان، سيد آهيان، لغاري آهيان." اڙي سنڌي آهيان چوندي توهان کي ٻرو ٿو چڙهي؟ حفيظ قريشي جو خيال هو ته جيستائين عوام تي تنقيد نه ڪبي، تيستائين عوام باشعور نه ٿيندو، انهن کي جاڳائڻ جو هڪ ئي طريقو آهي ته انهن کي لفظن جون لتون هڻجن، غلام جيڪي ڪونگهرن ۾ آزادي جا خواب ڏسي رهيا آهن، تن کي لت هڻي اٿارجي ته اٿو! ۽ آزاديءَ جي لاءِ جدوجهد ڪريو.

حفيظ قريشي، جنهن کي مون پهريون ڀيرو سکر جي هڪ جلسي ۾ ڏٺو. جيئي سنڌ جي ڪارڪن راجا ڏاهر جي ورسي ملهائڻ جو پروگرام رٿيو هو. ان پروگرام ۾ حفيظ قريشي تقرير ڪرڻ آيو هو. هڪ لمبو ۽ مضبوط اڏ وهيءَ جو ماڻهو، جيڪو پنهنجي اسٽائيل ۾ هڪ باغي فوج جي جنرل جهڙو هو. جڏهن هو اسٽيج تي آيو ۽ ڪجهه دير جي خاموشيءَ کان پوءِ پنهنجي تقرير

شروع ڪيائين، تڏهن ماحول ۾ سانت ٿي وئي، هن رڙ ڪري چيو تہ "سنڌيو! محمد بن قاسم جي حملي کان پوءِ بغداد جي چوواٽن تي سنڌ جون نياڻيون ٽڪي ٽڪي ۾ فروخت ٿي رهيون هُيون" سندس جذباتي ڳالهين تي سڄو پنڊال نعرن سان گونجي اٿيو ۽ حفيظ قريشي انتهائي ناراض انداز سان پنڊال کي ٻئي ٻُڌا ڏيندي چيو تہ "بي غيرتو سنڌ جي نياڻين جي ٽڪي ٽڪي ۾ وڪامڻ واري ڳالهہ تي تاڙيون ٿا وڄايو!؟ سنڌ جون نياڻيون چوراهن تي وڪامن ۽ توهان ڪڏڻن وانگر تاڙيون ٿا وڄايو." ان کان پوءِ رڙ ڪري چيائين تہ "بند ڪريو اهي تاڙيون ۽ ٻڌو تاريخ ڳالهائي ٿي." ان کان پوءِ مون ڪيس ڪيترن ئي جلسن ۾ ٻڌو. ان جلسي ۾ بہ جيڪو سائين جي. ايم. سيد جي چاليهي تي ٿيو هو. جنهن ۾ ڪجهہ وقت اڳ ٻار وانگر رڙيون ڪري رئيندڙ حفيظ قريشي قوم جي ڊيفينس ٻڌائيندي سوڳوار ميڙ ۾ هڪ قسم جي نئين ڪيفيت ڀري ڇڏي. جڏهن هن پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو تہ "قوم.... قوم لفظ قيام مان نڪتو آهي. قوم اها جيڪا اٿي بيهي ۽ جيڪا لڳي بيهي، هيئن سٽل ۽ ڪريل ماڻهن جو انبوهہ قوم نہ هوندو آهي، قوم لفظ قيام مان نڪتل آهي، قوم اها جيڪا اٿي بيهي" اهڙيون ڳالهيون فقط حفيظ قريشي ئي ڪري سگهندو هو. حفيظ قريشيءَ کي اهو قومي لائسنس مليل هو تہ هو ڀريل جلسن ۾ قومي نياڻين جي موجدگيءَ ۾ کليو ڳالهائي. انهن ڳالهائي جيئن هڪ جذباتي پوڙهو گهر ۾ ڳالهائيندو آهي. ڇو تہ اهي نياڻيون بہ حفيظ قريشيءَ جون نياڻيون هيون، ٻين جون نياڻيون سمجهي تہ حفيظ قريشي انهن نہ پيو ڳالهائي. هن جي محبت جا انداز نرالا هئا. هو ڀريل اسٽيج تي جي ايم سيد کي رڙ ڪري چوندو هو تہ "پوڙها ٻڌين ٿو....." ۽ جي. ايم. سيد سنجيدگيءَ سان ڪنڌ لوڏي ها ڪندو هو. جي. ايم. سيد پاڻ جذباتي تقرير نہ ڪري سگهندو هو پر حفيظ قريشي جي ڳلي مان جي. ايم. سيد پوري زور سان گونجندو هو.

منهنجي اکين جي فريم ۾ هن جون ڪيتريون ئي تصويرون ئي تصويرون فٽ ٿيل آهن. هالا کان وٺي پٺائي ٿانون ٿائين. پر مون سڀ کان وڏي تصوير ۽ سڀ کان اهم تصوير اها ئي سمجهي آهي، جيڪا مون سندس سنڌ يونيورسٽي جي ميدان تي ڪڍي. جيئي سنڌ وارن شاگردن جي جلسي ۾ حفيظ قريشي انهيءَ انداز ۽ انهيءَ دلربا انداز سان ساڳئي نموني رڙ ڪري چيو هو تہ "ٻڌو! سنڌ آزاد ٿيندي ۽ آئون پيشنگوئي ٿو ڪريان تہ ايندڙ صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ سنڌ آزاد ٿيندي. پر ضروري نہ آهي تہ ان آزاديءَ جو ڦل سنڌين کي ملي." پوءِ هن اها ساڳي ڳالهہ انگريزي ۾ ڪئي. حفيظ قريشي بنيادي طور تي وڪيل هو. هن جي انگريزي سٺي هئي ۽ ان کان سٺو هن جو لهجو هو. هن جي مرڪ شرير نوجوانن جهڙي هئي. هن جيڏو ڪرو ماڻهو سنڌ شايد ئي پيدا ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگھي.

آخري پيرو حفيظ قريشي سخت بيمار هو هن "سنڌ" آفيس ۾ ٽيليفون ڪيو ۽ بيماريءَ سبب انتهائي ڪمزور آواز ۾ چيو ته" آئون حفيظ قريشي ٿو ڳالهايان. مون کي اعجاز منگي سان ڳالهائڻو آهي." مون ڪيس چيو ته "آئون اعجاز منگي ٿو ڳالهايان." پر هن منهنجي ڳالهه نه سمجهي. هو سخت بيمار هو ۽ آخر تائين اهو چوندو رهيو ته "اعجاز منگيءَ کي چئو ته مون سان ملي وڃي آئون لطيف جمال کي ساڻ ڪري ڀٽائي تائون ۾ سندس پٽ جي گهر ويس. مون سوچيو هو ته حفيظ قريشي شايد پنهنجي زندگيءَ جو يادگار انٽرويو ڏيڻ چاهي ٿو، اِن ڪري مان ٽيپ رڪارڊر کڻي ويو هوس. ان وقت حفيظ قريشي جي طبيعت ڪافي بهتر هئي، هن جو ساڳيو لهجو موٽي آيو هو. هن مون کي چيو ته " مون توکي انٽرويو لاءِ نه گهرايو آهي. آئون بيمار آهيان. هلڻ کان لاچار آهيان. آئون پاڻ اچان ها پر هنان نڪري نه ٿو سگهان. ان ڪري توکي سڏرايم. مون توسان ڊسڪس ڪرڻ ٿي چاهيو ته سنڌ جو ڇا ٿيندو؟" ۽ پوءِ حسب دستور هو پنهنجوين ڳالهيون ڪندو رهيو. هو ٽن ڪلاڪن تائين ڳالهائيندو رهيو. هن کي سياسي هوش ڪيئن آيو؟ هو جي. ايم. سيد سان ڪيئن مليو؟ هن کي جي. ايم. سيد ڪيئن لڳندو هو؟ هو ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي ۽ پنهنجا تڪرار ڪيئن نبيريندو آهي؟ اهي سڀ ڳالهيون ڪندو رهيو. هن جي رهاڻ هڪ طرفي هوندي هئي پر ان ۾ ڏاڍو رس هوندو هو. هو ڳالهائڻ جو واقعي آرٽسٽ هو. هو اهڙو ڳالهائيندو هو. جنهن کان ڳالهائڻ سکڻ گهرجي حفيظ قريشيءَ انهيءَ ڪچهريءَ ۾ ٻڌايو هو ته هن کي سنڌ جي سڄاڻ جي ايم اسيد ڏني هئي. ان کان پوءِ هو جي ايم سيد سان رهيو.

پنهنجي يادگيرين جي حوالي سان هو جي. ايم. سيد جو ذڪر ڪندي کيس "جيئيم شاهه" چوندو هو. هو چوندو هو ته "مون جي ايم شاهه کي چيو ته "تون دوزخ ۾ نه ويندين پر بهشت ۾ به نه ويندين" جي ايم شاهه پڇيو ته " اهو وري ڪيئن" "مون کيس چيو. اهو انئين ته تو حق حي ڳالهه ته ڏسي، تو ٻڌايو ته سنڌ ملڪ آهي، سنڌي قوم آهن ۽ آزادي انهن جو حق آهي ۽ اها حاصل ڪري سگهجي ٿي پر آزاديءَ جو رستو نه ٻڌايو. تو اڌ ڳالهه ٻڌائي، ان ڪري توتي دوزخ معاف ٿيندو پر تون بهشت ۾ نه ويندين" جي ايم سيد جو پيارو حفيظ قريشي هاڻ الله کي پيارو ٿي ويو. هن وڏي عمر گذاري. هن جي رفاقت وارا ماڻهو آهستي آهستي اياز جي هن سٽ وانگر هلندا ويا ته:

"ڏور ٿيندا وڃن، روز جوڳيئڙا، تون اچا ٿو جيئين هاءِ ڙي جيئڙا"

جڏهن ماڻهو جي عمر وڏي ٿيئي ٿي، تڏهن ابدي جدايون هن جو مقدر بڻجي وڃن ٿيون. هو روزانو ٻڌڻ لڳي ٿو ته اڄ هي ويو ۽ اڄ هو ويو. حفيظ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قريشي ڪنهن جي موت جي خبر ٻڌي وڏي واڪ سان چوندو هو ته ”انالله و انا اليه راجعون“.

هو قومي بزرگن وانگر قومي تحريڪ جا ڪيترائي واقعا بيان ڪندو هو. اهڙيون ڪهاڻيون ٻڌائيندو هو، جن ۾ هن جو وڏو ڪردار هو. ۽ حفيظ قريشيءَ جي ڳالهه ٻڌائڻ جو انداز اهڙو هوندو هو، جو ست پيرا ٻڌل ڳالهه به وري نئين لڳندي هئي. ۽ دل چوندي هئي ته پلي انون پيرو ٻڌائي. جڏهن هو ٻڌائيندو هو ته ”آئون دل جي تڪليف ۾ هئس، پوءِ اهو واقعو ٿيو. اسان جي چوڪرن ڪي توڙهي ڦاٽڪ وٽ گوليون هٽي ماري ڇڏيائون(١) مون کي ڊاڪٽر روڪيو هو ته ڪٿ نه ڇڏيان. پرمان ڊاڪٽر کي دوکو ڏئي پيچي آيس. مانجهند کان سن پهتس. جي ايم شاهه ويٺو هو. مون کيس روئيندي چيو ته ”سائين ظلم ٿي ويو. اسان جي ٻچن کي ماريو اٿائون.“ مون کي چيائين ته ”سڀ کان پهرين ڳالهه ته تون دل جي بيماري ۾ چو آيو آهين؟“ مون کيس چيو ته ”مون کان رهيو نه ٿيو“ چيائين ته ”آرام سان ويهه“ ۽ پوءِ چيائين ته ”اسان جا ٽا ڪري سگهون. سواءِ ان جي ته ڪاريون پٽيون ٻڌيون.“ پوءِ هڪ ماڻهوءَ کي بازار موڪليائين ته ڪارو لٽو وٺي اچ. بازار مان ڪارو لٽو نه مليو، پوءِ گهر ڏي ماڻهو موڪليائين ته ڪنهن بي بيءَ وٽ ڪارو رنو هجي ته ڪٽي اچو ته جيئن ان مان ڪاريون پٽيون ناهي ٻڌي سگهون. پوءِ هڪ بي بيءَ جو رئو آيو، ان مان پٽيون نهيون. هڪ پٽي پاڻ کي ٻڌائين (٢) ۽ ٻي مون کي ٻڌائين پوءِ ماٺ ٿي ويو ۽ ٿوري دير کان پوءِ ٻئي هٿ مٿي ڪري روئڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته ”الله اسان سان انصاف ڪر.“

هن جي ساروڻين ۾ ذوالفقار علي ڀٽي کان وٺي ولي خان تائين پاڪستان جي ڪيترن ئي وڏن سياستدانن جو ذڪر اچي ايندو هو، جيئن ڪو ماڻهو پنهنجي ٻڪي پريل مٿي ۾ ڦٽي گهمائي. ذوالفقار علي ڀٽي سان ساڳئي ڪٽ تي سمهندڙ حفيظ قريشي هڪ اهڙو قومي ڪارڪن هو، جيڪو جي. ايم. سيد وانگر سيني کي سنڌي هئڻ جي ناتي سان پنهنجو سمجهندو هو. اسان سميت ڪيترن ئي نوجوانن کي حفيظ قريشي جي اها روش اصول پرستيءَ واري نه لڳندي هئي ته هو ڪنهن به سنڌي ڏر جي سڏ تي هليو ايندو هو. هو اهو نه ڏسندو هو ته کيس دعوت ڪٿان آئي آهي؟ قادر مگسي وٽان آئي آهي يا قمر ڀٽيءَ وٽان آئي آهي. هن وٽ فقط دعوت جو مان هو. ۽ بنا دعوت جي ته هو (جيئي سنڌ) قومي محاذ جي ڪاڄ ۾ به نه ويندو هو. هن جون اهي ڳالهيون انگريزن جهڙيون هيون. هونئن به حفيظ قريشي کي پنهنجن اصولن ۽ روين جي لحاظ کان انگريز ورندا هئا. هو سنڌ جي نوجوانن کي چوندو هو ته ”انگريزي پڙهو. جيستائين انگريزي نه ايندي، تيستائين سنڌ آزاد نه ٿيندي.“

حفيظ قريشي پاڻ تمام گهڻو پڙهندڙ ماڻهو هو. هو سخت ترين

بيمارين ۾ ڪتاب پڙهندو هو. سدائين باغ بهار رهندو هو. جڏهن هن کان پڇا ڪبي هئي ته "اوهان جي طبيعت ڪيئن آهي؟" تڏهن هو وڏي آواز سان چوندو هو "طبيعت جي خبر ڊاڪٽرن کي، باقي موڊ فرسٽ ڪلاس آهي."

مان اڃا تائين اهو طئه نه ڪري سگهيو آهيان ته حفيظ قريشي دل جي چوڻ تي هلندو هو يا دماغ جي چوڻ تي؟ هو ريشنل هو يا اموشنل هو؟ يا اهي ٻئي تضاد هن وڏي ڪاريگريءَ سان توازن ۾ آندا هئا. جڏهن ته هو پاڻ، سڀ کان استاد ڪاريگر جي. ايم. سيد کي ئي سمجهندو هو. هو بينظير ڀٽو تي تنقيد به ڪندو هو ڪچهري ۾ وڏي بينظير ۽ جي. ايم. سيد متعلق ڳالهائيندي چوندو هو ته "ڪاريگر اهو جيڪو ڪباڙ مان ڪم ڪڍي. اسان سڀ ڪباڙ هئاسين. جي. ايم. سيد اسان ڪباڙ کي ٺاهي سنڌ جو ڪيس مٿي آندو." حفيظ قريشي ڇا هو؟ ڇا هن کي قومي رڙ نه ٿو چئي سگهجي!؟ اها رڙ جيڪا سنڌ جاڳائيندي آهي. جيڪا اختلاف ۽ اتفاق ساڳئي لهجي ۾ ڪندي آهي. جيڪا تعريف ۽ تنقيد هڪ جيتري اهميت ۽ اعلان سان ڪندي آهي. هن سڄي زندگي سمجهوتو نه ڪيو. هن کي ايترو گهٽو ڏک به نه ٿيندو هو. هن کي تمام ٿورڙيون پرواهون ٿينديون هيون. پر آخر ۾ هن کي سنڌ جي ڏاڍي پرواهه ٿي پئي هئي. هو مون سان به سنڌ جي سلسلي ۾ مليو هو. چيائين پئي ته "سپني سان ملڻ چاهيان ٿو. سپني سان ملبو. ڪجهه پئسا به آهن. ڳاڏي ڪڍبي، پنهنجو پٽ ڪٽي هلبو. انهن سان هلي ڪانبو ۽ انهن کان پڇا ڪيون ته ڇا ڪجي؟" ان سلسلي ۾ هن چيو ته بينظير ڀٽو آصف زرداري جي مڱڻي جي خبر آئي تڏهن سائين، مون کي چيو ته "ڪيڪ موڪلينس ۽ مبارڪباد جي تار موڪلينس." مون ڪانئس پڇيو ته "اهو وري چو؟" چيائين "ابا! سني ڳالهه آهي ته بينظير سنڌي، سان شادي ڪئي آهي. پنهنجو نوابشاهه جو زرداري آهي. سنڌي آهي. بينظير جو اهو فيصلو مون کي وڻيو آهي." حفيظ قريشي سدائين جي. ايم. سيد جي ساروڻين مان مستقبل جي راهه جوڙيندو هو جڏهن به ڪو سوال هن جي اڳيان ايندو هو ته هن کي سيد جي زندگي جو ڪو واقعو ياد اچي ويندو هو. سيد کان پوءِ حفيظ قريشي جهري پيو هو. هو سيد کي ساري روني ويهندو هو. ۽ پوءِ اهو به چوندو هو ته "اهو روئڻ مان جي. ايم. شاهه کان سکيو آهيان. هو به روئيندو هو." جڏهن اسان ٿورڙا هوندا هئاسين ۽ حيدر منزل تي ڪو به نه هوندو هو، تڏهن سنڌ تي سوچي سائين روئڻ لڳندو هو. مون کان پڇندو هو ته "سنڌ جو ڇا ٿيندو؟".

وقت اسان کان جي. ايم. سيد کسي ورتو. هاڻي ته حفيظ قريشي به نه رهيو آهي پر اسان کي پوءِ به "سنڌ جو ڇا ٿيندو؟" واري سوال تي سوچي روئڻ نه ٿو اچي. چو؟.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هالن پراڻن جو پيامبر

حسن مجتبيٰ

گاربن، Logic ۽ سنڌ سان حُب حفيظ قريشي ٺاهيو هو. هو سنڌ ۾ اهو ماڻهو هو. جنهن پيامبرن جهڙا ڏس ڏنا پر سندس گمراهه ماڻهن سندس ڳالهين کي "رونشو" ڪري ورتو ۽ ڀٽڪندا رهيا. هاڻ هن بگڙيل قوم ڪي بقول سندس "ڪچيون نه پر پڪيون" گاربون ڏيندڙ حفيظ قريشي موجود نه رهيو آهي. حفيظ قريشي سنڌ سان عشق نه پر عقل وارو رستو ورتو هو. چاڪان ته هو منطق جو هڪ وڏو شاگرد هو. هو هر قسم جي سياسي جهالت خلاف هو. علامه مشرقي ۽ جي. ايم. سيد جو مداح حفيظ قريشي سنڌ جو هڪ اهم ايماندار وڪيل هو، جيڪو سنڌ جو ڪيس وڙهندي پاڻ جيلن ۾ رهيو. هو سنڌ ۾ آڱرين تي مس ڳڻجڻ ۾ اچڻ وارن انهن ماڻهن مان هو، جن کي سچو پچو دانشور چئي سگهجي ٿو. پر هو هڪ عوامي قسم جو دانشور هو. هو "سياسي مجيرن" جو ماڻهو ڪونه هو، جن ۾ سياستدان نه فقط نچندا آهن پر ماڻهن کي نچائيندا پڻ آهن. اوهين هن کي سنڌ جي سياست جو وتايو فقير چئي سگهو ٿا.

عقل خلاف ڳالهه ڪرڻ تي نه هن پنهنجي پٽن کي بخشيو، نه جي. ايم. سيد کي. هو عاشق بڻ فقط جي .ايم. سيد جو هو. هو جينوئٽيڪ هڪ انتهائي وڏو ۽ زبردست مفرر هو پر ڪڏهن به مجمعا ۾ ميز ڏسي هن ٻين سياستدانن وانگر ڪپڙا ڪونه لاٿا. سچي ڳالهه چوڻ ۾ هن ٻئي هٿ پيري ماڻهن جي پريي ميز مثان ٻن رکيا، لاڙڪاڻي جي شهرين کي سندس "لکن وارو" خطاب هاڻ سنڌ ۾ جڻ نه تڪيه ڪلام ٿي چڪو آهي. "حقي" ڳالهه ڪرڻ ۽ پڪي ڪار ڏيڻ ۾ هن پنهنجا ڪيتري "پراڻا دوست" دشمن ڪري ڇڏيا. هو اهڙن ماڻهن مان هو، جن جا ناڪام وپل مشن ۽ زندگيون قومن جون تاريخي بدقسمتيون سڏبيون آهن. پارن وانگر هن نئر قوم کي ماتم ڪرڻ گهرجي ته سندن چڱائي آڻيندڙ هڪڙو بزرگ لاڏاڻو ڪري ويو آهي. هالا هن مهل تائين شايد تي اهڙا ماڻهو پيدا ڪيا، جن جو هن جهان جي رنگ و بوءِ مان هليو وڃڻ سنڌ جو نا قابل تلافي نقصان سمجهيو ويندو. اهي ٿي ماڻهو هئا، مخدوم طالب المولي، عرفان مهدي ۽ هاڻ حفيظ قريشي، حفيظ قريشي کي گهڻو ڪري پوءِ "سينئر" ڪري لکيو ۽ سڏيو ويندو هو. حفيظ قريشي "سينئر جونيئر" تي نٿي سگهيو. حفيظ قريشي فقط هڪڙو لکن جو مت هو. اهو هو حفيظ قريشي هالن پراڻن وارو، هن جڻ نه خاڪساريءَ وارن ڏينهن وارو بيلچو ڪلهن تان سڄي عمر

لاٿو ني ڪيو، هن ڪنهن وقت علامہ مشرقيءَ واري خاڪسار تحريڪ ۾ ننڍي ڪند جا وڏا وڏا معرڪا سرڪيا. مير علي احمد ٽالپر، جمال ابڙو ۽ لال بن يوسف جهڙا ماٺيھو پڻ هن جي خاڪساريءَ واري ڏينهن جا سندس ساٿي رهيا هئا. هو جيڪڏهن پنهنجو سمورو وقت پئسي ميڙڻ ۽ وڪالت تي خرچ ڪري ها تہ اي. ڪي. بروهي ۽ خالد اسحاق جهڙي پايي وارن وڪيلن جي قطار ۾ مجيو وڃي ها. چاڪاڻ تہ هو هڪ نهايت ئي جاڻو ۽ قابل وڪيل هو. هو اخبار جي هاڪر کي بہ بل چيڪ جي صورت ۾ ڏيندو هو. پر جيڪا لکتي ڪيس پسند ايندي هئي سا تجوڙي ۾ محفوظ ڪري رکندو هو. هو هڪ رنگا رنگ ڪردار ۽ شخصيت جو مالڪ هو. هو ساڳي وقت هڪ ڪفايت شعار ۽ وڏو مهمان نواز پڻ هو. هو ڳالهين جو ڳهير هو. هالن پراڻن ۾ پري پري کان کهي سنڌ جا سياسي ڪارڪن ۽ اديب سندس ڳالهيون پنڌ پهڻ تي ٻڌندا هئا. هن جا چيل ڪيترا جملا ۽ ڳالهيون اجوڪي سنڌ جي جڻ تہ هاڻوڪي "لوڪ ادب" ۽ "لوڪ سياست" جو حصو بڻيل آهن. هن جي ڳالهين مان ڪنهن سياسي پهاڪا بڻيل آهن. مثال طور "هل پيٽهان سنڌي قوم!" هن جي بولي ڪنهن بہ ايڊيٽنگ ۽ سينسر جي محتاج ڪونہ هئي. هن هر طرح سان پنهنجي گهران پني کاڌو، هو سنڌ ۾ ڪميونسٽن خلاف لفظ "ڊينڊڙا" جو مؤجد پڻ هو. هو جيڪڏهن ڪالھہ جي روس ۾ پيدا ٿئي ها تہ ويجهي وقت ۾ هو هڪ وڏو منحرف دانشور هجي ها ۽ ڳپل زندگي سائيبريا جي ڪئمپن ۾ پيو گهاري ها. حيرت آهي! سنڌ ۾ هو "انقلابين" يا قومپرستن جي نسلن سان گڏربل اڌ صدي کان گڏ رهندو پئي آيو. هو بہ جي. ايم. سيد وانگر جنهن ڳالهہ تي هو. ان تي آخر دم تائين ثابت قدم رهيو. جيڪڏهن پٽي سان هڪڙي ڪٽ تي گڏ سمهندڙ حفيظ قريشي چاهي ها تہ هو بہ پنهنجن ڪن "پراڻن يارن" جيان حڪمرانن سان "اندر ڊيل" ڪندي ڪروڙين روپيا پيو ڪمائي ها. ۽ "سنڌ جي نيڪيداري" بہ پيو ڪندو اچي ها، پر هن ايئن نہ ڪيو. هن جا دوست جڏهن حڪمران بڻيا، حفيظ قريشي سندن قيدي بڻيو. هو فيشني دهريو تہ ڪونہ هو پر خدا ۽ مذهب ڏانهن سندس لاڙي جي هن تشهير بہ ڪڏهن ڪونہ ڪئي. هو مذهبي معاملن ۾ بہ هڪ غير معمولي سيڪيولر رويا رکندڙ هو. مذهب ۽ فلسفي سان هن جي خاص رغبت هئي پر هن پنهنجا اهڙا لاڙا ڪنهن جي بہ مٿان مڙهيا ڪون، هن سنڌ ۾ اردو ڳالهائيندڙن لاءِ بنا ڪنهن رک رکاءَ جي پنهنجا رايا رکيا ٿي پر هن جي خاص دوستن مان وڏو حلقو اردو جي دانشورن ۽ سياستدانن جو پڻ هو. شايد هن جي هڪڙي گهر واري پڻ اردو ڳالهائيندڙ هئي. هو نوابشاھ جي سينئر شهري ۽ ڪميونسٽ سيد رشيد احمد شاھ وٽ پان بہ پيو کائيندو هو ۽ ساڻس حجت ۾ "ڊينڊڙن" ۽ اردو ڳالهائيندڙن تي پنهنجي راءِ جو پنهنجي مخصوص انداز ۾ اظهار بہ پيو ڪندو هو. اهڙن هن

جي خاص الخاص دوستن مان بهاري دانشور پڻ آهن، جيڪي خاڪساريءَ وارن ڏينهن کان سندس ساٿي هئا. حفيظ قريشي سنڌ مان ولي خان واري نعپ جو اڳواڻ پڻ هو. هو هڪ آچپي پري سنڌ ۾ يقين رکندڙ ۽ ان لاءِ وڙهندڙ سپاهي هو. حفيظ قريشي جي وادي "صبحاڻڪي سنڌ" ضرور ٿيندي ۽ اجوڪي سنڌ هن کان وڌيڪ نڌڻڪي آهي. سنڌي قومپرستن جي سياسي ميڙن ۾ شايد اڪيلو ۽ قدآور مدلل عقل مند مقرر هاڻ پڌندڙ سدائين مس ڪندا رهندا. هو پارٽي وابستگين واري تعصب کان مٿاهون پنهنجي خيالن ۽ خوابن ۾ سدا جوان جهونو دانشور حفيظ قريشي ڌرتيءَ جي گود ۾ سمهي پيو آهي.

روزانه "ڪاوش" حيدرآباد، ٣١ جولاءِ ١٩٩٧ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عاشقِ سنڌ: چاچو حفيظ قريشي

ڊاڪٽر حيدر سنڌي

١٩٨٢ع جي ڳالهہ آهي جو مون چاچي حفيظ قريشيءَ کي پهريون ڀيرو ڏٺو. هو هڪ شينهن وانگر اسٽيج تي آيو ۽ گجگوڙ سان تقرير جي شروعات ڪيائين. هن پنهنجي سڄي تقرير، مرحوم حسن باغي ياران چيل جملي "غلام قوم جا غلام فرزنڊ" تي ڪئي. بلا جو مقرر هو سندس تقرير، سندس پُر مغز علم ۽ بحر جو دليل هوندي هئي. مونکي سندس تقرير ڏاڍو متاثر ڪيو. آئون بہ سندس پرستارن مان هڪ بڻجي پيس.

چاچو حفيظ قريشي پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ئي سنڌ جي سياسي ميدان ۾ آيو. پاڻ علامہ عنايت الله مشرقيءَ جي خاڪسار تحريڪ جو رڪن بڻيو ۽ بافتو پائڻ شروع ڪيائين. زندگيءَ جي آخري لمحي تائين بہ ان روايت کي برقرار رکيائين. پاڪستان ٺهڻ بعد جڏهن سنڌس سائين جي. ايم. سيد سان حيدر منزل ڪراچي تي ملاقات ٿي تہ پاڻ سندس سياسي رفاقت ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيائون جيڪا زندگي جي آخري دم تائين برقرار رهي. پاڻ نيشنل عوامي پارٽيءَ جا مرڪزي سينئر صدر بہ رهيا. سنڌي عوامي تحريڪ جي باني اڳواڻ طور ۽ ان جا مالي مددگار بہ رهيا پر جنهن بہ، جڏهن بہ ۽ جتي بہ سائينءَ جي. ايم. سيد جي مخالفت يا گلا ڪئي تہ ان کي يڪدم ڇڏي اُهو سياسي ميدان ئي ڇڏي ويا. توڙي جو محترم رسول بخش پليجو وڪالت ۾ سندن شاگرد ۽ جونيئر هو ۽ عوامي تحريڪ بہ گڏجي ٺاهيائون پر سيد جي مسئلي تي پاڻ سدائين ساڻس اختلاف رکندا آيا.

چاچي حفيظ قريشي جي شخصيت گهڻ پاسائين رهي آهي. سندن سڀ کان وڏي خوبي اها هئي جو پاڻ فلسفي جهڙي ڏکئي موضوع کي هڪ عام سادي ۽ ڪلاتيندڙ لهجي ۾ لاهي، هر ٻڌندڙ کي سولي نموني سمجهائي سگهندا هئا. سنڌ ۾ اها خوبي ڪنهن بہ مقرر ۾ ڪانهي. پاڻ جتي بہ هوندا هئا تہ سندن گفتگو ۽ تقرير جو محور سنڌ هوندي هئي، سنڌ جي مسئلي تي ڪنهن سان بہ سمجهوتو نہ ڪندا هئا ۽ هميشه هڪ يڳاني ۽ الستي عاشق وانگر سنڌ جي دفاع ۾ ڪيس وڙهندا هئا توڙي جوڪين سِنڌين کان سدائين شڪايت رهندي هئي پر ان هوندي بہ وڏي واقعي سنڌ سنڌ چوندا رهندا هئا.

سنڌين کان ڪين وڏي شڪايت اها هئي تہ سنڌين جي. ايم. سيد جهڙي عظيم رهنماءِ سنڌ جي آزادي جي پيغام کي پنهنجو نہ ڪيو آهي ان ڪري پاڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي مخصوص انداز ۾ سدائين سنڌين کي گاريون ڏيندا هئا. ڪنهن پڇيو ته سائين اوهان جهڙو دانشور پلا ڪلثي عام سنڌين کي ڪچيو گاريون ڇو ٿو ڏئي؟" ته پاڻ ورائيائون ته "سنڌي آهن ئي انهيءَ جا لائق". ۽ هڪ دفعو اهو به چيائون ته "گاريون ڏيڻ ذاتي احتجاج جو سستو طريقو آهي" انهيءَ جي دليل ۾ چوندا هئا ته "لطيف سائين به سنڌين کي گاريون ڏنيون آهن ته جيئا جي تيها، مارون مون ميجيا" پاڻ سدائين ڪميونسٽن توڙي ڪميونسٽ نظريي جا مخالف هئا. آئون يقين سان چوان ٿو ته پوري پاڪستان ۾ ڪنهن به دانشور سرعام ڪميونسٽن کي تقريرن ۾ اينترو رد نه ڪيو آهي جيترو حفيظ صاحب. سندن هر تقرير ۾ ڪميونسٽ خاص نشانو هوندا هئا. جو ته ڪيس ڪائن اها شڪايت رهي هئي ته "ڪميونسٽ انڪار وطن جي سياست ڪن پيا ۽ هو سنڌ کي هڪ ملڪ ۽ سنڌين کي هڪ قوم مڃڻ لاءِ تيار نه آهن" انهيءَ ڪري ئي ڪامريڊڙا سدائين سندن مخالفت ۾ لڳا پيا هوندا هئا ته حفيظ قريشي، قدامت پسند،رجعت پسند ۽ سامراجي ذهنيت جو آهي وغيره پر پاڻ ڪڏهن به سندن پرواه نه ڪيائون.

جڏهن به سنڌ ۽ سنڌين تي ڏکيو وقت ايندو هو ته حفيظ صاحب هر حال ۾ ساڻن گڏ هوندو هو. پوءِ اهو ون يونٽ جو ڏمر هجي يا بولي جا فساد. ١٩٨٨ع وارا جهيڙا هجن يا سنڌي قومپرستن تي عذاب مون کي ياد آهي ته ١٩٨۴ع ۾ جڏهن توڙي ڦاٽڪ وٽ فوجين هٿان پنج شاگرد شهيد ٿيا هئا ۽ باقي ڪيترائي گرفتار ٿيا ته ان وقت پاڻ دل جي سخت دوري سبب ديوان مشتاق وارڊ حيدرآباد ۾ داخل هئا. ڊاڪٽرن سندس ملاقات تي به پابندي هڻي ڇڏي هئي پر جڏهن پاڻ انهيءَ حادثي جو ٻڌائون ته باوجود گهر وارن ۽ ساٿين جي جهلڻ جي پاڻ ڪٽائي ٽريبونل ۽ ڪورٽن ۾ سنڌي شاگردن جو ڪيس وڙهيائون. سنڌ ۾ اهڙو مثال ڪو ٻيو ڪونهي اها هئي سندس سنڌ ۽ سنڌين سان محبت ۽ ڪميٽمينٽ انهيءَ لاءِ ئي لطيف سرڪار فرمايو آهي ته:

"جيئن جيئن تپي ڏينهن، تيئن تيئن وڌي نينهن."

حفيظ صاحب جو ريشم ڳلي وارو گهر سنڌي قومپرستن جو سدائين اڏو رهيو. ون يونٽ توڙ تحريڪ کان وٺي ١٩٨٨ع وارن فسادن تائين هر قومپرست لاءِ سندن دروازاڪليل رهندا هئا. سندن جاءِ جي هيٺين حصي ۾ قومپرست ڪارڪن سدائين وينا ڪچهريون ڪندا هئا. ۽ پاڻ پنهنجي علمي بحر ذريعي کين مختلف سمجهاڻيون ڏيندا هئا. سندن سمجهاڻيءَ جو اهڙو ته انداز هيو جو ٻڌندڙن کان رهين تائين سندن ڪچهريون نه وسرنديون هيون.

سائين جي. ايم. سيد سان سندن محبت جنون جي حد تائين هوندي هئي جڏهن به سيد جي سالگرهه ٿيندي هئي ته پاڻ هر حال ۾ سن پهچي ويندا هئا. سيد جڏهن به سنڌ جو دورو ڪندو هو ته پاڻ گهڻو ڪري ٽن سميت گشت

۾ شامل ٿيندا هئا. جڏهن سائينءَ کي گسٽ دوران گرفتار ڪيو ويو ته حفيظ صاحب به سائينءَ سان گڏ سينٽرل جيل ڪراچي ۾ قيد رهيا. جيڪڏهن ڪو به دانشور يا اديب سيد تي تنقيد ڪندو هو ته پاڻ ڪچهرين گارين ذريعي به پنهنجو احتجاج رڪارڊ ڪرائيندا هئا. ان ڪري اڪثر اديب سندن سامهون سيد بابت ڳالهائيندي به احتياط ڪندا هئا. سنڌ جي سياست ۾ سندن طريقو ۽ نقطئه نظر الستي ۽ منصوري رهيو. يعني جيڪا ڳالهه دل ۾، ساڳي زبان تي. منافقت سندن ڊڪشنري ۾ هئي ئي ڪانه. پاڻ ڪڏهن به ڪنهن سان سمجهوتو ڪرڻ سکيائي ڪونه هئا. ان ڪري ئي عام جلسن ۽ ڪچهرين ۾ علي الاعلان مخالفتون ڪيائون ۽ مخالفتن جا طوق پنهنجي ڳچي ۾ وڌائون.

ساري شهر وسايا پٿر، جن کا چڪنا چور هيو،
پوءِ به هن ٿي نعرا ماريا، مڙس ته ڪو منصور هيو (اياز)

اڄ ڪلهه سياسي ليڊر شهرت خاطر وڏين وڏين گاڏين ۾ چڙهي سٺي پوشاڪ پهري پاڻ سان غير ضروري ماڻهن جو ڍنب ڪٺي هلڻ کي فيشن محسوس ڪن ٿا پر حفيظ صاحب باوجود خانداني طور وڏي زميندار هئڻ جي سادگي ۽ شائستگي اختيار ڪندا هئا. سندن لباس سادو ۽ گاڏي به سادي. وڏو سفر هوندو ته بس ۾ سفر ڪندا ۽ جنتي به جهڙي به حال ۾ قيام هوندو ته جي بسم الله ڪندا ۽ شڪايت نه ڪندا. اهو سندن زندگيءَ جو ڪمال هو. پاڻ سدائين نڊر ۽ اڻل انسان رهيا. ون يونٽ ۽ ضياءُ مارشل لا توڙي پيٽي صاحب جي سخت دور ۾ جڏهن چڱا ڀلا سياستدان ڪناره ڪش ٿي ويا هئا ته به پاڻ الستي انداز ۾ جلسن جلوسن ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا. سندن اندازِ بيان ڪري ڪيترائي ماڻهو سندن تقريرن جا عاشق هوندا هئا. ڪو وقت هو جو هر قومي ڪاج ۾ سندن شرڪت لازمي سمجهي ويندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ عوامي انداز ۾ پُر مغز دليل ۽ سمجهاڻيون ڏيئي ڪارڪنن جي علم ۾ اضافو ڪندا هئا.

نيٺ ٢٩ جولاءِ اهو ڏينهن به آيو جو چاچو حفيظ قريشي اسان کان هميشه هميشه لاءِ موڪلائي ويو. سندس لاڏاڻو سنڌ جي قومي تحريڪ ۽ قومي ڪارڪنن لاءِ هڪ وڏو سانحو آهي. سندن وڃڻ ڪري سنڌ جي قومي تحريڪ ۾ جيڪو خال پيدا ٿيو آهي اهو ڪڏهن به پرجڻ جهڙو ڪونهي. اڄ جڏهن هو اسان جي وچ ۾ موجود ڪونهي تڏهن سندن سمجهاڻيون ۽ خيال سندن روح جي ترجماني ڪري رهيا آهن پر افسوس رڳو انهيءَ ڳالهه جو آهي جو سندن جسم سندن روحاني خواهش موجب سيد اعظم جي قدمن ۾ دفن نه ٿي سگهيو. تاريخ ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙا چاهيندڙ عمل ناممڪن به بڻجي ويندا آهن پر عارضي طور تي ٿا چي گويا جو مثال سنڌين کان وسري ويو آهي!؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آزاديءَ سان عشق ۽ حفيظ قريشيءَ جا آدرش

ابراهيم عمراڻي.

حفيظ قريشي ايڏو وڏو سياستدان تہ ڪونہ هو، پر مرڪز توڙي سنڌ سطح جي ترقي پسند ۽ جمهوريت پسند سياستدانن ۾ سندس سياسي طرح سان يا آدرشي لحاظ ڪان قد مٿي آهي. سياست جو پڪو شاگرد ۽ استاد، قانون جو وڏو ڄاڻو، وڪيل، انسان جي بنيادي حقن ۽ گڏيل قومن جي انساني حقن جي چارٽر جو رکوال- ١٩۴٠ع جي لاهور واري قرارداد مقاصد جنهن جي پاس ٿيڻ جي صورت ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو. تنهنجو ذاتي مشاهدو رکندڙ. پارلياماني آئيني نظام ۾ مرڪزي اختيار، صوبائي خودمختياريءَ جو مڪمل ڄاڻو ۽ داعي. غلاميءَ جي لعنت اها ڪهڙي بہ قسم جي هجي ان ڪان حد درجي نفرت، آزادي سان عشق جي حد تائين پيار، آدرشي سياستدان، پنهنجي آدرش سان سچو هجڻ ڪري ڪنهن بہ آدرشي تحريڪ ۾ شموليت ڪيائون تہ موت جي سامهون بہ ان تحريڪ سان وفاداريءَ جو سبق پڙهيائون. جنگ آزاديءَ جو سپاهي، علم ۽ ادب جو پارکو هو.

هن سڀني آدرش جو مجسمو، جنهنجو نالو حفيظ قريشي آهي. سندن سياسي زندگي جو احوال هينئن ٿو ملي. هن ورهاڱي ڪان پهرين جنگ آزادي جي تحريڪ ۾ خاڪسار تحريڪ سان نڀايو، خاڪسار تحريڪ جنهنجو منشور هي هيو تہ، ماڻهو پنهنجي اصليت تي اچن. ناليءَ ۾ ظاهر آهي ننڍو ماڻهو، وڏو ماڻهو، امير غريب، رئيس، اوچي ذات، نيچ ذات، احساس برتري، احساس ڪمتريءَ کي ختم ڪري مساوات ڏانهن اچن. تحريڪ جو مونو گرام پائي چاري جو نشان بانهن تي بڌل ۽ خاڪي وردي. قوهہ جواني ان تحريڪ جي جدوجهد ۾ گذاريائين. ورهاڱي کانپوءِ پاڪستان ۾ تاقيل وزيراعظم نوابزاده لياقت علي خان جي صدارت ۾ مسلم ليگ ون پارٽي حڪومت ۽ مرڪز مضبوط جي ۽ استحڪام پاڪستان جي آڙ ۾ سياست ڪرڻ لڳا- صوبن جا حق خودمختياري غصب ڪرڻ، جمهوريت جي نفي، گهڻ قومي ملڪ پاڪستان کي هڪڙي وحدت ۾ غلام بڻائڻ لڳا. تڏهن مسلم ليگ ۾ هڪڙو "پريشر گروپ" پيدا ٿيو. جيڪو ايسٽ پاڪستان جي ماهر قانوندان مجيل سياستدان صوبائي خودمختياريءَ جي داعي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمهوريت جي ڪوڏيي مرحوم حسين (شهيد) سهروردي جي سربراهيءَ ۾ عوامي ليگ جي نالي سان پارٽي وجود ۾ آئي. حفيظ قريشي ورهاڱي کانپوءِ خاڪسار تحريڪ ٽٽڻ سان ئي پاڻ خاموش ۽ اڪيلا ٿي ويا. پر ساڻن انقلابي ذهن ۽ دل پُرسوز عزم سان پريل هئي. هاڻي مرڪز مضبوط پاڪستان ۾ پارلياماني جمهوري نظام جي خلاف ڪم ڪرڻ انساني حقن جي، پوري ملڪ جي عوام جي، بنيادي حقن جي لتاڙ جنهن ١٩٤٠ع واري ٺهراءُ تي پاڪستان جنم ورتو،معنيٰ صوبن جي ميندينٽ سان انهن جي خودمختياري، انهن صوبن کي انهن جي زبان ۽ ثقافت کي ختم ڪري ون يونٽ جي صورت ۾ لاهور پنجاب جي ماتحت نئين سرسياسي غلام بڻايو ويو. انهيءَ سياسي الميي کين خاموش ويهڻ ڪونه ڏنو. مضبوط مرڪز سان مهاڏو اٽڪائڻ لاءِ عوامي ليگ ۾ شموليت اختيار ڪري هڪڙي ورڪر جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ لڳو ويتر جو ايست پاڪستان مان اعليٰ سياستدان، عالم، جهوني صحافي، سيڪولر، جمهوريت پسند مولوي فضل حق جي سربراهي ۾ جگتو فرنٽ پارٽي ساڳئي آدرش سان وجود ۾ آئي، تنهن جو به ڀرپور ساٿ ڏنائون. انهيءَ دوران سنڌ جي سطح تي ساڳئي آدرش جا به وڏا سنڌ ماءُ جا سچا سپوت سنڌ جي آزادي جا سچا عاشق، سنڌ جو رڳو نعرو هڻڻ ۽ نعرو هڻي مفاد حاصل ڪرڻ وارا نه!. "وفادار" - وفاداريءَ جو سبق موت جي سامهون به پڙهڻ وارا!! جمهوريت جا ڪوڏيا سنڌيءَ جا عالم، شاعر، سنڌي ساهت ۾ وڏا نالا بين الاقوامي انساني حقن ۽ بنيادي حقن جا حامل اديب اصول پسند رهنما جهڙا چڱجن ملي ويا. کين جهڙي گنگا ملي ويئي. اهي هستيون هيون باباءِ سنڌ حيدربخش جتوئي صاحب، رهبر سنڌ جي. ايم. سيد. سنڌ جي انهن ٻنهي رهنمائن جي اصولي آدرشي، سياسي، سماجي جدوجهد کان سنڌي قوم جا سجاڻ پلي پت وقف پڻ آهن.

حفيظ قريشي صاحب هنن ٻنهي صوفي صفت سياسي رهنمائن جو مريد ٿي، سنڌ جي آزادي جي آدرش سان هنن سان پاڻ کي امر پي ڪري ڇڏيائون. *خالق جوڻيجي جي چوائي "حفيظ قريشي سنڌ جو ڪيس ڪهڙي به جلسي ۾ ڪهڙي به وڏي شهر ۾ مدلل نموني سان پيش ڪندا هيا. اهو ڪونه ڏسندا ۽ سوچيندا هيا ته (ان جو) رد عمل ڇا ٿيندو. سنڌ جي آزاديءَ جا دشمن سياسي تقتل وينا آهن. جريو آهين ته چئي بڌاءِ مستن تي ڪهڙي ميار آهي" انهيءَ سچائي جي آدرش جي ڪري پيٽي صاحب جي آمراڻي دور ۾ به سال جيل ياترا به ڪيائون. مون ڪراچي جهڙي ايشيا جي وڏي شهر ۾ به سندن تقريرون ٻڌيون. پهرين تقرير پيٽي صاحب جي دور حڪومت ۾ جڏهن ڪراچي ۾ سنڌ انفارميشن طرفان سنڌ سينٽر قائم ڪيو ويو هيو. اتي سنڌ جي مها ا ٻين کي گهرائي شام ملهائي ويندي هئي. هتي هڪڙي شام ۾ کين گهرايو ويو هو. اداري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو مقصد هي هيو تہ سنڌي آدرشي دانشورن کي پاليسي باز دانشور ٺاهيو وڃي. پر جڏهن ڪين تقرير لاءِ سڏيو ويو تہ سرڪاري اداري ۾ ٻين دانشورن جي پاليسي بازن کان هٽي ڪري پنهنجي آدرش جي ڳالهہ ڪيائين، چيائين "مون عوامي ليگ ۽ جگنو فرنٽ هر هڪ سهروردي صاحب ۽ مولوي فضل الحق شير بنگال جي مرڪزي سياست کان بيزار ٿي جڏهن مون ڏٺو تہ منهنجي پنهنجي ڌرتي تي سنڌ جي آزادي جا سچا آدرشي رهنما هر هڪ باباءِ سنڌ حيدر بخش جتوئي ۽ سائين جي. ايم. سيد پنهنجي سنڌ ڌرتي جي حقن لاءِ آزادي جي جنگ وڙهي رهيا آهن، تہ پوءِ مون ڪين چيو مون مرڪزي سياست کان بس ڪئي. هتان ڪجهہ بہ ناهي ورتو. سنڌ انفارميشن بابت ڳالهائيندي چيائين تہ "هي ادارو مرڪز مضبوط طرفان سنڌ جي دانشورن ۽ سڄن اديبن کي پنهنجي آدرش کان ڏور ڪرڻ وارو آهي، انهيءَ ڪانپوءِ ويتر سراج ميمڻ صاحب، حفيظ قريشي جي يونيورسٽي ڪندي هڪڙي ٻي شام جي ساڳي فنڪشن ۾ سڄ ڳالهائيندي چيو، هن نئي اداري (انفارميشن) سنڌي ساهت تي راتاهو هنيو، سنڌي آدرشي تخليقي ادب تي ضابطو هڻڻ جو انڪشاف ڪيو. پوءِ تہ هن مرڪز مضبوط جي اداري ۾ سچ جي سٽ سهڻ جي سگهہ نہ رهي، جلد سنڌ سينٽر بند ڪيو ويو. ٻي سندس تقرير جيڪا مون ٻڌي، اجا بہ منهنجي ڪنن تي پڙلاءَ ڪري رهي آهي، سا هئي سائين جي. ايم. سيد جي سالگره تي جيڪا ڪراچي ۾، ۹۲ع ۾ جام صادق علي جي دور حڪومت ۾ ٿي هئي. اها سالگره واري تقريب ڪراچي پٽيل (نشتر) پارڪ ۾ ٻين وڏن جلسن کان منفرد هئي، انهيءَ ڪري سڄو شهر ڪراچي ۽ اندرون سنڌجي عام ماڻهن سان ڀريل ۽ ڇانيل هيو، اسٽيج منڇيرو ۽ سهڻي نموني سان سينگاريل هئي. مٿس رهنماءِ سنڌ جلوه افروز هيا، ٻيا سنڌ ۽ پاڪستان جا وڏا نالي وارا مقرر سياستدان معراج محمد خان، فتحياب علي خان، ۽ سرڪاري وزير جنهن ۾ انوقت جي ايم. ڪيو. ايم جا وزير ۽ ٻيا بہ گهڻا ترم خان وينل هئا. جڏهن حفيظ قريشي کي تقرير لاءِ سڏيو ويو، پهريان تہ هڪڙي نام نهاد قومپرست کي اهڙيون تہ سٽ سريون شڻايائين جيڪو ان لائق هيو. ان نام نهاد قومپرست پنهنجي تقدير ۾ سائين جي سيد جي ڪجهہ آدرشن سان اختلاف جو اظهار ڪيو هو سو سندس حق هو! پر حفيظ قريشي صاحب بہ حق جي ڳالهہ ڪئي، نام نهاد قومپرست کي مخاطب ڪندي چيائين "توهان جي حيثيت آهي، هوائي جهاز ۾ چڙهڻ، هي جا هي، پنهنجي پاليسي جي مطابق گنگا وڃو تہ گنگا داس، جمنا اچو تہ جمناداس، هر هفتي اسلام آباد جو طوائف ڪريو ٿا اسلام آباد وڃو تہ مرڪز مضبوط جي ساراهہ، سنڌ ۾ اچو تہ پڪا قومپرست وري سائين جي. ايم. سيد سان اختلاف!!! سائين جي. ايم. سيد پنهنجي اصولن ۽ آدرش جي خاطر اسلام آباد تہ ڇا ڪڏهن لاهور بہ ڪونہ ويا.

هاڻي پنهنجي اصل موضوع تي آيا سنڌ جي آزادي جي ڪيس بابت، ڇيئاڻون آءٌ توهان جو ڌيان ڇڪايان ٿو. سنڌ ۵ هزار سالن کان آزاد قديمي، قدرتي ملڪ آهي جنهنجو ثبوت موهن جو دڙو، هڙاپا آهي، جيڪا پنهنجي جاگرافي تاريخ، ثقافت، زبان، علم، ادب، تهذيب، اخلاقي معيار سان عالم آشڪار آهي.

پاڪستان! غير فطري ملڪ آهي. جنهنجو ثبوت ۱۹۴۰ واري قرارداد مقاصد لاهور آهي جنهنجو ظهور اڄ بہ لاهور ۾ مينارپاڪستان جي ڪتبي تي لکيل آهي.

۴۵ سال گذرڻ جي باوجود پاڪستان جي نام نهاد سياستدان بيرو ڪريسي سان ملي سنڌ سان ۴۰ واري ناهہ جي پيڄڪڙي ڪئي آهي. جنهن ۾ چيو ويو هو "آزاد پاڪستان ۾ آزاد سنڌ صوبائي اندروني خودمختياري، خود ارادیت ليجسليٽو اسيمبلي سان قائم رهندي، هاڻي اسان سنڌي قوم کي حق پهچي ٿو تہ پاٺمرادو ۴۰ع واري ايگريمينٽ جي پيڄڪڙي ڪري سنڌ کي آزاد ڪريون. اسان سنڌي اهو ناهہ ٽوڙيون پاڪستان ٽٽا ٽوڙيون سنڌ ڌرتي جي بابت چيائين، سائين جي. ايم. سيد ڏانهن اشارو ڪندي چيائين سائين تہ هي اڄ بين الاقوامي انقلابي شخصيت آهي. ڪين ڪنهن بڻايو آهي؟ سنڌ، پاڪستان کي ڪنهن بڻايو آهي؟ سنڌ! سنڌ کي پاڪستان ڪونہ بڻايو آهي، حفيظ قريشي کي بہ سنڌ بڻايو آهي. اها هڪڙي ڪليل حقيقت آهي تہ سنڌ کي ڪنهن نہ بڻايو آهي! هي هڪڙو گنڀير داستان آهي هن تي لکبو تہ هڪڙو ڊگهو مضمون بڻجي ويندو.

حاصل مطلب هي آهي تہ سائين جي. ايم. سيد، حيدر بخش جتوئي، حفيظ قريشي، اناالحق سچار سنڌ بڻجڻ غير معمولي ڳالهہ آهي تہ سهي، پر هنن هڪڙي وات ڏسيئہ آهي، سنڌ سان عشق جي، بي معنيٰ ۾ سنڌ جو ٿي وڃڻ سنڌ کي پنهنجو بڻائڻ پاليسي آهي، سنڌ جو ٿي وڃڻ عشق آهي، جنهن کي اصول بہ چئي سگهجي ٿو. حفيظ قريشي سائين جي. ايم. سيد جي وفات کانپوءِ وري بہ سياست ۾ اڪيلو ٿي ويو ڇاڪاڻ تہ جيئي سنڌ محاذ ۽ جيئي سنڌ تحريڪ ۾ ڌار پئجي ويو ۽ علحدگي ٿي ويئي. پر پاڻ پنهنجي سياسي آئيڊيل جي. ايم. سيد جي ڇڏيل آدرش سان يعني سنڌ جي آزادي سان عشق جي وات پنهنجي انقلابي ذهن، پر عزم ارادي سان واڳيل رهيا. هي اڪيون "اتي ٿي آهين، جتي اوهان ڇڏيون. ٻئي در واجهائين تہ ڪڏي ڪانگن کي ڏيان".

آخري وقت ۾ بيماري جي بستري تان سندن هڪڙو بيان اخبار ۾ ڇپيو "سنڌ ڀي سنڌريا يا نہ سنڌريا سنڌ ضرور آزاد ٿيندي" بهرحال جوڳي پنهنجي جوءِ هليا ويا.

روزانہ "عوامي آواز" ڪراچي، ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۹۷ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏي وَٽُ هيام، ٻاروچا ٻنپور ۾

خاڪي جويو.

۲۹-۷-۱۹۹۷ جي ڏينهن شام جو پوڻي ڇهين وڳين ڌاري زلف پيرزادي سنڌ اخبار مان فون ڪري معلوم ڪيو ته خبر پئي آهي ته سنڌ جو معمر قومي اڳواڻ حفيظ قريشي (سينئر) وفات ڪري ويو آهي. مهرباني ڪري توهان اها تصديق ڪري ٻڌايو ته اها ڳالهه ڪيئن آهي؟ مون ڪائنس ڪجهه ٽائيم گهريو ۽ پوءِ قريشي صاحب جي ٻن فرزندن ڊاڪٽر طاهر ۽ وڪيل نياز قريشي صاحب جي گهر جو رخ ڪيو. سندن گهرن ٽائين پهچي منهنجي دل کي هڪ وڏو ڌڪ لڳو جو ته ٻئي گهر بند پيا هئا. پاڙي مان معلوم ٿيو ته ڪين اڄ ۵ بجي ڌاري هالن مان فون آيو هو ته وڏو قريشي صاحب وفات ڪري ويو آهي، ان ڪري اوڏانهن ويا آهن. مون کي موٽندي قريشي صاحب جا اهي لفظ ڪنن ۾ وڄڻ لڳا. جيڪي هن پاڻ بابت ڪجهه وقت اڳ هتي ئي پٽائي ٽائون واري گهر ۾ پنهنجيءَ پوئينءَ بيماريءَ جي دوران مونکي هڪ ڪچهريءَ ۾ چيا هئائون ته "ڊاڪٽر جون ٽا ته توهان کي جيڪڏهن هاڻي هرٽ اٽيڪ ٿيو ته اهو موت جو سبب بڻبو جو ته هاڻي توهان وٽ وڏيڪ هرٽ اٽيڪ برداشت ڪرڻ جي گنجائش ڪانه آهي." پاڻ ڪجهه وقت اڳ هتي پنهنجي ننڍي پٽ ڊاڪٽر طاهر جي گهر ترسيل هئا ۽ ان کان اڳ انهيءَ ساڳيءَ تڪليف جي حوالي سان ديوان مشتاق ايل ايم سي حيدرآباد ۾ داخل هئا. سندن طبيعت تمام ضعيف ٿي وئي هئي ۽ ويهندا هئا ته ڪين پيو ڪو اٿاريندو هو. تڏهن اٿي سگهندا هئا. پرڪچهريءَ ۾ ڳالهائڻ ويهڻدا هئا ته ڪوبه اهو محسوس نه ڪندو هو ته پاڻ ڪنهن بيماريءَ جي عارضي مرآهن يا ضعيف آهن، ڇاڪاڻ ته سندس ڳالهائڻ جو انداز اهوئي طاقتور ۽ زوردار هوندو هو. مون کي چيو هئائين ته "آءٌ هاڻي خبر ناهي ته گهڻا ڏينهن زنده رهان، ان ڪري چاهيان ٿو ته سنڌ جي سيني سڄڻ ۽ گهڻ گهرن سان ملي سائن سنڌ جي آزاديءَ بابت ڳالهايان ته اهي پاڻ ۾ گڏجي آزاديءَ جي جدوجهد جو نه ٽا ڪن".ان حوالي سان هو پليجي صاحب سان مليو هو. قادر مگسيءَ سان مليو هو. ابراهيم جويي سان مليو هو ۽ مون کي چيو هئائين ته "توهان آريسر صاحب کي نياپو ڏيندا ته هو مون وٽان ٿي وڃي، ڇاڪاڻ ته مونکي خبر ناهي ته پاڻ ڪٿي ٿو رهي، نه ته جيڪر آءٌ وٽس هلي وڃان" ۽ مون پوءِ آريسر صاحب کي اهو نياپو ڏنو هو ۽ پو. هو ۽ ڊاڪٽر نياز ڪلاٽي صاحب ساڻس ملڻ آيا هئا. پر پوءِ جڏهن آءٌ قريشي سان مليس ته هن ٻڌايو ته "مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو ته آريسر صاحب باوجود منهنجي

اسرار تي گهڻو وقت مون وٽ ڪونہ ترسيو ۽ مون کان خير و عافيت پڇي هليو ويو. جڏهن تہ مون کي ساڻس هڪ وڏي ڪچهري ڪرڻي هئي ۽ سائين جي. ايم. سيد جي سنڌو ديش جي پروگرام بابت معلوم ڪرڻو هو تہ ان بابت آخر ڇا خيال آهي، اهوئي سبب آهي، جو آئون ڪيس پيرين پئي مليو هوس، جو هو سائين جي. ايم. سيد جو سياسي جاءِ نشين آهي، ان ڪري مونکي ڪيس اهڙي ئي عزت ڏيڻي هئي." اهڙيءَ طرح سنڌن اهو بہ پختو خيال هو تہ هو محترمہ بينظير سان پڻ ملاقات ڪندو. جنهن لاءِ سندس خيال هو تہ پهرين مخدومن سان ملي ڪين چوي تہ اهي سندس بينظير سان ملاقات ڪرائين. پوءِ چيائين تہ "حاڪم علي زرداريءَ سان منهنجي سٺي ڏيٺ ويٺ آهي. ان کي چوندس تہ مون کي مائيءَ سان ملائي تہ آئون کيس چوان تہ هن کي هاڻي پاڪستان جي سياست ڇڏي سنڌ جي سياست ڪرڻ کپي ۽ ان ۾ ئي سندس سياسي مستقبل بہ آهي تہ سندس خاندان جو بچاءُ بہ آهي. جيڪڏهن بينظير ائين نہ ڪندي ۽ سنڌ جي سياست نہ ڪندي ۽ مسلسل پاڪستان جي سياست ڪندي رهندي تہ نہ سندس سياست جو مستقبل محفوظ رهندو ۽ نہ سندس خاندان جو مستقبل محفوظ رهندو. وبندي آصف زرداري بہ مرتضيٰ وانگر يا ٻئي ڪنهن نموني مارجي ويندو. ڇاڪاڻ تہ سائين جي. ايم. سيد چئي ويو آهي تہ جيڪڏهن ڀٽن سنڌ ڌرتيءَ کان معافي وٺي سنڌ جي آزاديءَ جي سياست نہ ڪئي تہ ڀٽي خاندان جو در پورجي ويندو ۽ جي. ايم. سيد جو چوڻ لوهہ تي ليڪو ٿيندو. ان ڪري منهنجي آخري خواهش اها آهي تہ آءٌ، مائي بينظير سان ملاقات ڪيان ۽ کيس پاڪستان جي سياست ڪرڻ تان لاهيان ۽ سنڌ جي سياست تي آڻيان ۽ ان ۾ ئي سندس ڀٽي خاندان جو ڀلو آهي" اڄ جڏهن مون سندس وفات جو ٻڌو آهي تہ مون کي سندن وفات جو ڏک تہ هڪ وڏي صدمي جي شڪل ۾ رسيوئي آهي پر اهو ڏک بہ ٿي رهيو آهي تہ هو پنهنجي ان مشن کي مڪمل ڪري ڪونہ سگهيو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي آزاديءَ جي اهميت کي سائين جي. ايم. سيد کان پوءِ جنهن ماڻهوءَ سڀ کان .وڌيڪ شدت سان محسوس ڪيو هو، اهو سائين حفيظ قريشي (سينئر) ئي هو. هن کي سائين جي ايم سيد وانگر سنڌ جي آزاديءَ سان ابدي عشق هو، هو چوندو هو تہ " سنڌ هڪ ڏينهن ضرور آزاد ٿي ويندي ۽ تمام ويجهڙائيءَ ۾ آزاد ٿي ويندي پر ضرور نہ آهي تہ اها سنڌي ماڻهن جي حق ۾ آزاد ٿئي، تہ جيڪڏهن سنڌي ماڻهو سنڌ جي آزاديءَ لاءِ نہ وڙهندا ۽ نہ اٿندا تہ پوءِ ان کي جيڪي آزاد ڪرائيندا، اهي ئي ان جا مالڪ هوندا ۽ سنڌجي آزادي بہ انهن جي حق ۾ ويندي، ان ڪري مون کي سنڌ جي سڀني سڄاڻ ماڻهن سان ان سلسلي ۾ ملڻو آهي ۽ ملندس." پر افسوس جو بيماريءَ ۽ موت کيس اهڙي مهلت ڪانہ ڏني، ان ڪري سنڌ جو هڪ اهو پيغام، جيڪو کيس سنڌ جي باشعور سياسي ماڻهن کي ڏيڻو هو ۽ ڪين ان بابت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهائٿو هو. اهو اڄ ۾ رهجي ويو. منهنجي خيال ۾ ته سنڌ جي قومپرستن ۽ خاص ڪري سنڌ جي آزادي پسند قومپرستن کي سائين جي. ايم. سيد جي وفات کان پوءِ حفيظ قريشي صاحب کان جيڪو حاصل ڪرڻ گهربو هو. اهو ان رتان حاصل ڪري نه سگهيا. جو ته سائين جي. ايم. سيد کانپوءِ سنڌجي آزاديءَ جو سڀ کان وڏو ۽ سچو حفيظ قريشي ئي هو ۽ ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونه آهي، ان ۾ ان سچائي کي عمل ۾ آڻڻ جي اهڙي صلاحيت به هئي، پر اسان ۾ ان کان اهڙي عظيم ڪم وٺڻ جي نه صلاحيت هئي ۽ نه ڏانءُ هو اهو سنڌ جي قومي تحريڪ جو هڪ الميو آهي، جنهن تي جيترو ڏک ڪجي، اهو گهٽ آهي.

ماهوار ساجاهه، جنوري ۹-۱۰-۱۹۹۷ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀاڱو ڀيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جوڳيءَ ني جڙاءُ نسورو نينهن جو

محترم حفيظ قريشيءَ هي تقرير سائين جي. ايم. سيد جي سالگره جي موقعي تي ١٧ جنوري ١٩٧٥ع تي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪئي هئي، جنهن کي شاهد سنڌ بلڪسن ڪراچيءَ جي ٽوڙڻ ڇاپ ڏنو هو.

يائرو!

عجيب اتفاق آهي تہ سائينءَ جي گذريل سالگره تي بہ آءٌ تمام سخت بيمار هوس ۽ هن سالگره تي بہ تمام سخت بيمار آهيان. مون سوچيو هو تہ متان آءٌ مري وڃان انهيءَ ڪري ڪم از ڪم سائينءَ جي سالگره ۾ شرڪت جي سعادت حاصل ڪري ڇڏيان. منتظمين کي گهربو هو تہ مون کي تقرير کان معاف فرمائين ها پر انهن جڏهن حڪم ڪيو آهي تڏهن آءٌ مناسب ٿو سمجهان تہ ڪجهہ ڳالهايان.

يائرو! فلسطين تمام مظلوم آهي، مگر ست عرب حڪومتون هن جون مددگار آهن.

لينن تمام عظيم ماڻهو هو مگر لينن جو ملڪ هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت سان شروع کان ئي دنيا جي نقشي تي موجود هو.

مائوزي تنگ تمام عظيم ماڻهو آهي، پر چين اڳي ئي هڪڙو آزاد ۽ تمام قوي الجثہ ملڪ موجود هو. پر آءٌ چوان ٿو تہ ڪو مجيب الرحمان ٿي ڏيکاري، مجيب الرحمان جا ماڻهو بہ هزار ميل هتان کان پري هئا. ياسر عرفات کي بہ جنهن قوت جي خلاف لڙڻو پوي ٿو ان جي مذهب ۽ سندس مذهب ۾ فرق آهي. اتي اها ڳالهہ سمجهڻ آسان آهي. پر اهڙو انڌير جهڙو اسان سان ٿيل آهي. دنيا ۾ جهڙو سنڌ جي ماڻهوءَ سان انڌير ٿيل آهي تہ!

صد شڪر خدا ڪا ڪوئي غير نہ تها
جلاد مسلمان، مسلمان ڪافر

اهڙو انڌير تہ سنڌ جي ماڻهن تي جيڪو قبضو آهي يا جن جو قبضو آهي، هي عجيب تاريخ جو اتفاق آهي تہ اهي مسلمان آهن. انهيءَ ڪري هتي جيڪا جدوجهدجي صورت ٿئي ٿي اها تمام منفرد ۽ نرالي قسم جي آهي سنڌ جي آزاديءَ، خودمختياري ۽ سنڌ جي حقن جي تحريڪ هلائڻ وارو سيمبل ۽ علمبردار، ان کي جنهن مشڪل ۾ ويهڻو آهي، اهو صرف جي- ايم- سيد ئي

ڪري سگهي ٿو.

پائرو- هيءَ ڳالهہ توهان نوٽ ڪريو تہ جڏهن بہ (Emancipation) امئنسيپشن (آزادي) جي جنگ هلائي ويندي آهي توهان پهرين مسلمانن جي اصطلاح ۾ سمجهيو قرآن حڪيم ۾ جن بہ پيغمبرن جي ذمي سندن قومن جي آزادي جي جنگ هئي، انهن جي ذڪر ۾ نماز ۽ روزي جو ذڪر نہ ڪونهي. حضرت موسيٰ عليہ الصلوات و السلام جي ذمي بني اسرائيل کي آزاد ڪرائڻ جو ڪم هو ان جي مشن اها هئي. جن بہ پيغمبرن جون قومون غلام ٿين ٿيون انهن جو مين فنڪشن انهن قومن جي آزادي آهي.

اهڙي نموني سان هن دور ۾ بہ توهين ڏسو تہ جتي بہ انقلاب اچي ٿو. ڪنهن ڌرتيءَ کي ڇڏائڻ يا آزاد ڪرائڻ لاءِ، اتي انقلابي ۽ ترقي پسند قوتون ڪم ڪن ٿيون. مثال طور تازو انگولا جي ازاديءَ جون خبرون اخبار ۾ اچن پيون تہ ڪڏهن بہ ائين ڪونہ ٿيو آهي، ڪٿي بہ ائين ڪونہ ٿيو آهي تہ ڪا ڌرتي غيرن جي قبضي ۾ هجي ۽ ان ڌرتيءَ جا ماڻهو چون تہ، غيرن جي قبضي ڇڏائڻ کان اڳي اقتصادي مسئلو طئہ ڪريو. جڏهن بہ ڪا ڌرتي ٻن مسئلن سان دوچار ٿئي ٿي، هڪڙو ان جو داخلي اقتصادي مسئلو ۽ ٻيو ان ڌرتيءَ تي غيرن جو قبضو، تہ پهرين ان ڌرتيءَ کي غيرن کان آزاد ڪرائڻ جي جيڪا جنگ آهي ان جي جدوجهد مقدم ڪئي وڃي ٿي. مائوزي تنگ جي جدوجهد کي اوهان ١٩٣٥ع ۾ پڙهو، توهان ڏسندا تہ چين جي صورتحال ايتري ضعيف ڪانہ هئي، جيتري سنڌ جي صورتحال آهي. سنڌ جي جيڪا صورتحال هن وقت آهي، اها تمام پست ۽ تمام ڪمزور آهي. اسان آزاد ملڪ تہ ناهيون پر اسان غلام ملڪ بہ نہ آهيون. اسان غلام صوبو آهيون. اسان غلام صوبو بہ نہ آهيون، پر پنهنجي صوبي جي اندر آهستہ آهستہ ڏکبا ڏکبا اقليت ٿيندا پيا وڃون. چين جي صورتحال اها ڪانہ هئي. چين بنيادي طرح دنيا جي نقشي تي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ قائم هو. ٻي جنگ عظيم هلي رهي هئي، البتہ جپان، چين تي قابض ٿي ويو هو. پر دنيا ۾ هيءَ ڳالهہ طئہ شده هئي تہ چين هڪ آزاد ملڪ آهي مگر سنڌ جي حالت اها ڪانهي. هتي جڏهن بہ سنڌ جي آزاديءَ جي جنگ ۽ جدوجهد ڪنهن بہ صورت ۾ شروع ڪئي وڃي ٿي، تڏهن ساڄي کان حملو ٿئي ٿو تہ اسلام خطري ۾ آهي ۽ کابي کان حملو ٿئي ٿو تہ هاري خطري ۾ آهي فلسطين واري همراه مون کان اڳ پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ، ”اوهين هاريءَ لاءِ ڪجهہ بہ ڪونہ ٿا ڪريو. اوهان مزدورن لاءِ ڪجهہ بہ ڪونہ ٿا ڪريو“.

توهان خود فلسطين ۾ چئو ٿا تہ پهرين فلسطين جو سياسي مسئلو طئہ ڪيو وڃي. توهان ائين چو نٿا چئو تہ اسين فلسطين جو معاملو بعد ۾ طئہ ڪنداسين؟ پهرين اسان شاهہ حسن ۽ شاهہ فيصل جو معاملو طئہ ڪنداسين؟

اوهين چو ٿا شاهہ حسن ۽ شاهہ فيصل جهڙن رجعت پسند بادشاهن کان مدد ورتو؟ اوهين چو نہ ٿا پهرين اتي هاريءَ ۽ مزدور جو معاملو طئہ ڪريو؟ اوهين چو پهرين فلسطين جو سياسي معاملو طئہ ڪرڻ گهرو ٿا؟ مگر هتي ائين ٿو ٿئي تہ جڏهن بہ اسان سنڌي ۽ غير سنڌي جو معاملو ڪڙو ڪريون ٿا تہ ساڄي کان حملو ٿئي ٿو تہ اسلام خطري ۾ پئجي ويو۽ کابي کان حملو ٿئي ٿو تہ هاري خطري ۾ پئجي ويو. آءٌ پڇان ٿو تہ جيڪڏهن سنڌ تان غير سنڌيءَ جو پريشر ۽ تسلط ڪمزور ٿيو تہ ڇا هاري ۽ مزدور کي ان جو فائدو ڪونہ پوندو؟

سنڌ جي تحريڪ هلائجي، غير سنڌ تي حملو ڪجي ۽ ان کي ٽارگيٽ بنائجي تہ چيو وڃي توهين وڏيرا آهيو! انگولا ۾ آزادي جي جنگ تيز آهي اتي جا ليڊر چو نٿا پهرين هارين ۽ مزدورن جو معاملو طئہ ڪن؟ چو ٿا پهرين پورچوگال سان وڙهن؟ چو ٿا فلسطين وارا پهرين يهودين سان وڙهن؟ چو نٿا پهرين شاهہ حسين ۽ شاهہ فيصل سان وڙهن؟ اهي بہ وڏيرن جا وڏيرا ۽ رجعت پسند بادشاهہ آهن، نہ بلڪل نہ. جڏهن بہ اهڙو معاملو پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ڪابہ ڌرتي ٻئي جي قبضي ۾ اچي ٿي تڏهن پهرين پهرين قبضو ڇڏائبو آهي. ٻيا سڀ انتظام بعد ۾ ڪبا آهن، مگر اسان وٽ هي چيو وڃي ٿو تہ غير سنڌين جي قبضي ڇڏائڻ کان اڳ ئي سڀ ٽيڙ رسول بخش پليجي کي ڏيئي ڇڏيو. ڇڱو ڏيو سڀ ٽيڙ رسول بخش پليجي کي. پر پڇوس تہ توکي انهن ٽيڙن جي ورهائڻ جو حق آهي؟ ڌرتي ٻئي جي قبضي ۾، ورهائڻ جو حق ٻئي جي قبضي ۾، ڌرتيءَ تي ٽئڪس وجهڻ جي طاقت ٻئي جي هٿ ۾، فوجي قوت ٻئي وٽ، گورمينٽ جي قوت ٻئي جي هٿ ۾. اها ڳالهہ سمجهايوس تہ چئي تہ اوهين سڀ وڏيرا آهيو. جي.ايم. سيد وڏيرو آهي. پهرين لکيائين تہ جي.ايم.سيد بنگلي ۾ رهي ٿو، پوءِ ياد آيس تہ آءٌ بہ بنگلي ۾ رهان ٿو تہ وري لکيائين تہ جي. ايم.سيد شاندار بنگلي ۾ رهي ٿو. هي چاهين ٿا تہ سنڌ ۾ ماڻهوءَ کي ماڻهوءَ سان ويڙهايو وڃي. جيڪو ماڻهو ڏهہ رپيا ڪمائي ٿو سو ويهہ روپين ڪمائيندڙ ماڻهوءَ سان وڙهي. مزور رازي سان وڙهي، رازو ٺيڪيدار سان وڙهي، ٺيڪيدار انجنيئر سان وڙهي.

سنڌي باهم دگر پاڻ ۾ وڙهن تہ جيئن غير سنڌي سنڌن ٽارگيٽ کان بچي وڃي. واهہ واهہ! عجيب استدلال آهي! اصل ڳالهہ هي آهي تہ سنڌ جي ماڻهوءَ کان زمين ڦري گورمينٽ جي حوالي ڪئي وڃي ۽ گورنمينٽ غيرن جي هجي. اها گورمينٽ آباديءَ جي بهتريءَ جو بهانو بنائي پاڪستان جي کهڙي بہ صوبي جي ماڻهن کي اها زمين ورهائي ڏيئي ڇڏيندي ۽ چوندي تہ "آبادي کي بهتري کے لئے هم کو ايسا کرنا پڙا" صرف انهيءَ مقصد ڪاڻ، صرف سنڌ جي ماڻهن کان زمين ڦرڻ خاطر هي صاحبان نظريہ جن کي آءٌ نظريہ جا نوڪر چوندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهيان. نظريہ جا نوڪر جيڪي اسلام جو نالو وٺن ٿا ۽ نظريہ جا اهڙائي نوڪر جيڪي ڪميونزم جو بهانو بنائن ٿا، اهي ساڄي ۽ کابي کان سنڌ جي جنگِ آزادي تي حملو ڪن ٿا ۽ هر اهو ماڻهو جيڪو انهن نظرين جي نوڪرن جي بيعت نٿو ڪري سو ساڄي وارن لاءِ ڪافر ۽ کابي وارن لاءِ وڏيرو آهي. مون ڇيو مان تہ آئون برابر وڏيرو آهيان. سنڌ ۾ هزارها ماڻهو، لکها ماڻهو وڏيرا آهن. اسان جي ڪمدار غلام محمد کي ماڻهو وڏيرو چوندا آهن. سنڌ ۾ هرچگي ڀلي ماڻهوءَ کي وڏيرو چوندا آهن. انهيءَ اصطلاح موجب (پليجا) توکي وڏيرو چئي سگهجي ٿو، تنهنجي دوست فاضل کي وڏيرو چئي سگهجي ٿو. پٺهين علي محمد کي وڏيرو چئي سگهجي ٿو. ياٽين کي وڏيرو چئي سگهجي ٿو.ڏاڏهن کي وڏيرو چئي سگهجي ٿو. هر اهو ماڻهو جيڪو تنهنجو مطيع نہ هجي، سو وڏيرو آهي!؟ ڇيو مانِ چڱو ڀلا الهہ بچايو مرٿاس تہ هاري هاريءَ جو پٽ آهي. اهو وري سائين وڏيري خيال جو ماڻهو آهي. هان! الهہ بچايو وڏيري خيال جو ماڻهو آهي! ۽ تون هاري آهين؟ تو پنهنجو بنگلو پورهيو ڪري نهرايو آهي؟ تو موٽر پورهيو ڪري ورتي آهي؟ ڪير ٿو چوي تہ آئون وڏيرو آهيان؟ تون وڏيرو نہ آهين؟ قوم طبقن جو هڪ ڪاڪ ٽيل آهي. قوم طبقن جو هڪ گلدستو آهي. قوم شين جو هڪ مجموعو آهي. قوم ۾ هاري ناري، قوم ۾ عالم فاضل، واپاري ۽ پورهيت سڀ اچي وڃن ٿا. بابا، اوهين غيرن کان جان ڇڏايو، پوءِ سڀ تيز ڪامريڊ پليجي جي حوالي ڪري ڇڏيو، پيو ٻهڙيون ڪري. الله اڪبر! ڪهڙي نہ عجيب آهي اسان جي قوم !! حيرت آهي !! مخالفت لاءِ چوندي چوندي صرف جي.ايم.سيد کي لڌو اٿن، ٻيا هڙيئي وڏيرا وسري ويا صرف جي.ايم.سيد وڃي وڏيرو بچيو آهي. مير علي بخش خان جنهن جي تقرير تي "تحريڪ" ۾ ڇپجي، اهو وڏيرو ڪونهي؟ سردار بهادر نواب مير الهداد خان ٽالپر جو پٽ! اهو وڏيرو ڪونهي؟ اهو هاري آهي؟ آئون جيڪو تحريڪ جو ٥ سال ڪنوينر هوس سو آئون بہ هاري آهيان؟ مسٽر رسول بخش پليجو پاڻ بہ هاري آهي؟ روزانو بہ ڊيگا وٺيو سرڙيون هاري ٿيو پيو ڪمائي. مسٽر فاضل راهو بہ هاري آهي؟ حضرت جام ساقي جيڪو لکي ٿو تہ جي.ايم.سيد آمريڪاجو ايجنٽ آهي! هاءِ هاءِ سنڌي قوم! آفرين آهي توهان کي، اهو ماڻهو جيڪو ڏاڙهي رکيو تسبيح کنيو گمناميءَ ۾ چنڊڙا ٻنڊڙا وٺيو پيو گذر سفر ڪري اهو بہ چئي ٿو تہ جي.ايم.سيد رجعت پسند ۽ آمريڪن ايجنٽ آهي! مساوات اخبار جڏهن هفتيوار ڇپبي هئي تڏهن ابوبڪر مگسيءَ لکيو هو تہ "جي.ايم.سيد اسرائيل جو ايجنٽ آهي."

جڏهن جي.ايم.سيد لسٽن واري معاملي ۾ اچي ڇيو تہ ٻيلي ون يونٽ اجان ڪونہ ٽٽو آهي. ٿوري دانائي ۽ خبرداريءَ سان سنڀالي قدم کڻو ڏسو متان ساري طاقت لسٽن واري معاملي تي ضايع ٿي وڃي. پاڻ کي اڃا ٻيا ڪم بہ ڪرڻا

آهن. سرڪاري ماڻهن کي چئون ٿا تہ بيلي ڏاها ٿيو سنڌيءَ ۾ لسٽون ناهيو. انهيءَ خيال کان سائين جي.ايم.سيد ويچارو پنهنجا ڪانا وڪٽي! هتان وفد وٺي راولپنڊي ويو تہ هڪڙي ڪامريڊ اخبار ۾ وڏو تہ سنڌ جو چنيسر پنڊيءَ جو پانڌيڙو. اڙي هي هڙيئي پيا راولپنڊي وڃن، هي هڙيئي پيا پڇي سان ملن!! هيءُ غريب پنهنجو هڪڙو وفد ناهي هڪڙي قومي ڳالهہ ٻڌائڻ ويو آهي تہ سنڌ جو چنيسر پنڊيءَ جو پانڌيڙو!.

"يقتلون النبين بغير حق"

جي.ايم.سيد ويچاري بہ سمجهيو هو تہ اسلام جي نالي ۾ مار ڪاڏي اٿئون، هاڻي ونون ٿا سوشلزم جو پاسو. سوشلزم بہ پاسا اسان جا سُڪائي ڇڏيا. اسان سمجهيو هو تہ هي مولوي بولوي وڏا ترڪ آهن، تنهن ڪري هاڻي انهن جي اسلام کي پاسائتو ڪري ونون ٿا سوشلزم جو پاسو. ادا هي تہ اهي ڦهري نڪتا جو توبهہ زاري! انهيءَ کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو ڦهر آهي تہ جام ساقي لکي ٿو تہ جي.ايم.سيد امريڪن ايجنٽ آهي." ڪو حياءُ، ڪو شرم، ڪو ڪارل مارڪس جو واسطو، ڪو لينن جو واسطو وجهي چئون تہ اي ٻيلي ڪا تہ ديانت ڪريو. هن خدا جي ٻانهي پير مرد جنهن سڄي حياتي سنڌ لاءِ ٻنواس ڪاٽيو آهي. ڀلا ڪجهہ نہ ڪجهہ تہ سنڌ جي خدمت ڪئي اٿس. هلو آءٌ ٿوري وقت لاءِ چوان ٿو تہ جي.ايم.سيدعظيم نہ آهي پر هڪ انسان آهي. سنڌي ماڻهو آهي! توهان کي لينن ۽ ڪارل مارڪس جو واسطو ٻيلي ڪوڙ نہ هڻو.

سائين جي.ايم.سيد بہ سمجهيو هو تہ مولوي بولوي پراڻن خيالن جا آهن. هي ڪامريڊ ٽائيپ لڏو تازن خيالن وارو آهي من اهي ڪو حق ڪن! اهي ڪو انصاف ڪن! پر يار اهي تہ مورڳو مظلوم قومن جي حق ۾ اهڙا نڪتا جهڙو مائوزي تنگ!!

سائين، ١٠٠ سالن جو مائو، ١٠٠ سالن جو، اهڙو ٽلهو جهڙو ائٽم بم، وڏو ملڪ، ملڪيتون، ١٠٠ ڪروڙ ماڻهو، هي سادا ست ڪروڙ ويچارا ڪارڙا ڪارڙا بنگلي مارجن پيا. اڙي ٻيلي خدا جا ٻندا تون جيڪڏهن ٻيو ڪجهہ نٿو ڪري سگهين تہ بہ اکر حق جا تہ ڳالهاءِ پر مجال جو ڪڇي. جهڙو گونگو.

ڀائرو! قرآن ۾ لکيل آهي تہ ڇئن قسمن جي ماڻهن جي مدد ڪرڻ گهرجي (و آت ذي القربيٰ و اليتميٰ و المسا ڪين و ابن سبيل).

چار ڪنٽگريز آهن. ذي القربيٰ جيڪي اوهان کي ويجهو هجن پوءِ ويجهو خيال ۾ هجن، ويجهو پاڙي هجن، ويجهو دل تي هجن انهن جي مدد ڪريو. آئون ڀانيان ٿو تہ روس کان چين کي ايست بنگال وارا ويجها آهن. مائوزي تنگ لاءِ بنگالي ذي القربيٰ آهن. ٻيا ڪير، جن جي مدد ڪريو. و اليتميٰ جن جا وسيلا ڪٽجي ويا هجن، والمساڪين جيڪي مسڪين هجن. وابن سبيل جيڪي

رستي ۾ ڏنڙجي ويا هجن. يعني راهه ڀليل. رهبر جي رهزني سبب مُنجهيل ۽ ويساهه وسوڙيل راهرو. مانوزي تنگ لاءِ بنگالي ذي القربيٰ به هئا ته واليتميٰ به هئا والمساڪين به هئا ته وابن سبيل به هئا. مگر سنڌس مفاد ڪيس انهن مظلومن جي مدد ڪرڻ کان منع ڪري ڇڏي.

هڪڙي ڪامريڊ مون کي چيو ته آئون سنڌ جي خدمت انهيءَ ڪري ٿو ڪريان جو آئون ڪميونسٽ آهيان. مون هن کي چيو ته آئون ڪميونسٽ انهيءَ ڪري آهيان جو آئون سنڌي آهيان. تون سنڌ جي خدمت انهيءَ ڪري ٿو ڪرين جو توکي ڪميونزم ائين چئي ٿي. جيڪڏهن ڪميونزم توکي ائين نه چوي يا لينن جي ڪتاب ۾ اهو لکيل نه هجي ته جيڪر تون ڪونه ڪرين. پر مون کي جيڪڏهن حديث ڏيکاري وڃي ته محمد رسول الله چيو آهي ته سنڌ جي آزاديءَ جي تحريڪ نه هلائي وڃي ته به آءٌ تحريڪ هلائيندس ۽ حديث کي رد ڪري ڇڏيندس. آءٌ نظريه جو نوڪر نه آهيان. مون هميشه چيو آهي ته جواب آءٌ خدا کارڻ ڏيندس، پر لٺ پاڻ کارڻ ڪٽندس.

ڳالهه پئي هلي سنڌ جي Emancipation جي، اسين چئون ٿا ته سنڌ تان غير سنڌين جو قبضو لهڻ کپي. جي اوهين وڏيرا آهيو. شاهه محمد شاهه به وڏيرو آهي، جنهن کي پنهنجو گهر ڪونهي، جيڪو يتيم آهي. ڪم از ڪم رسول بخش پليجي کان ته تمام غريب آهي. پليجي جي پيءُ علي محمد سرڪاري زمينون وڪڻي ٢٥ لک رپيا ڪمايا آهن.

هوڏانهن شاهه محمد شاهه دربدر آهي تڏهن به وڏيرو آهي! پر وڏيرو يا هاري، ڌرتي پنهنجي آهي، پاڻ ليکو ڪري ڪائينداسين اسان کي ڪوبه اعتراض ڪونهي پلي هينئر ئي سڀ ٽيڙ پليجي جي چوڻ موجب پاڪستان گورنمينٽ جي حوالي ڪري ڇڏيو، پر ورهائڻ جي قوت پاڻ وٽ رکو. اسان سنڌ تي ڪهڙي به قسم جي حڪومت مڃڻ لاءِ تيار آهيون. پر اها سنڌ جي ماڻهن جي مرضيءَ سان اچي. سوشلسٽ حڪومت هجي، اسلامي حڪومت هجي يا ڪٿي ڪهڙي به قسم جي حڪومت آڻيو مگر هر قسم جي حڪومت آڻيندؤ سنڌ جو ماڻهو ۽ ايندي سنڌ جي ماڻهوءَ جي مرضي سان.

مون اڳي توهان کي عرض ڪيو هو ته ١٩٣٥ع ۾ جڏهن جپان، چين تي غلبو ڪري رهيو هو. چين جي ڌرتي جپان جي تسلط هيٺ هئي تڏهن مانوزي تنگ جو هي پروگرام هو ته جنگ ۾ تحريڪ جو پهريون ۽ بنيادي نقطو آهي اينٽي جپنيز، يعني پهريون ٽارگيٽ آهي جپان. مگر هتي جيڪڏهن جي.ايم.سيد ساڳي خيال ۽ ساڳي ڳالهه کي ورجائي چوي ته پهرين نقطه آغاز اهي اينٽي سنڌ، ته چيو وڃي ته جي.ايم.سيد وڏيرو آهي. اهو پليجو هجي يا ڪامريڊ مُلو ساقي، جيڪو به ڪامريڊ اٿي ٿو تنهن کي جڻ ته استادن بڌائي ڇڏيو آهي ته

ميان: First of all you must attack G.M. Syed جڻ تہ ڪميونزم جي پڌرنامي ۾ پهريون پهريون ائٿم ئي هي آهي تہ جي.ايم.سيد کي خوار ڪريو. جي.ايم.سيد جنهن جاءِ ۾ رهي ٿو تنهن کي بنگلو چئي ڪيس بدنام ڪريو، جي. ايم. سيد کي بہ پٽ آهن ان جو بہ ڪيس طعنو ڏنو ويو آهي تہ جي.ايم.سيد کي بہ پٽ آهن، جي.ايم.سيد ماني ٽڪر پنهنجو ٿو کائي. چنڊڙو بنڊڙو جام ساقي وانگر ڪون ٿو وٺي.

پاڻرو. سمجهو انهن مقصدن جي تلاش ڪريو تہ اهي ڪهڙا مقصد آهن، جن جي ڪري سنڌ جي آزاديءَ جي علمبردار ۽ Symboll جي خلاف هي تحريڪون ۽ تحريرون، تہ جي.ايم.سيد وڏيرو آهي. امريڪن ايجنٽ آهي. هي وڏيرن سان سازباز آهي. وڏيرا هن سان شامل آهن. ڪهڙا وڏيرا هن سان شامل آهن؟ پر جي آهن تہ ڀلي اچن، هي سنڌ جي دربار آهي جيڪو پنهنجو سر سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڪٽي اچي سو ڀلي اچي. هتي وڏيري جو سر هوندو. هاريءَ جو سر هوندو. مزدور جو سر هوندو. شاگرد جو سر هوندو، عالم جو سر هوندو. مبارڪ آهن اهي سر جيڪي هن دربار ۾ اچن.

جيڪو توهان جي بعيت قبول نہ ڪري تنهن تي طعني زني تہ وڏيرو آهي. اسان ٻڌائي ٿا چڏيون تہ اسان جي.ايم.سيد جي مقابلي ۾ ٻئي ڪنهن جي بہ بيعت ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيون.

استدلال ٿو ڏجي تہ هڪ شريف ڊاڪٽر آهي، پر اهو جاٺو ڪونهي ان جي مقابلي ۾ هڪ غير شريف ۽ بداخلاق ڊاڪٽر آهي، سو جاٺو آهي تہ ڇا مريض ان کان علاج ڪونہ ڪرائيندو؟ آريسر سچ چيو آهي تہ اهڙو ڊاڪٽر جيڪو مريض سان علاج بهاني "دما دم مست قلندر" ڪري ڇڏي اهو ڊاڪٽر ڀلي ڪهڙو بہ ....هجي اسان ان کان علاج ڪونہ ڪرائيندا سين.

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

تنبيهه

١٩٧٤ع ڌاري جڏهن ڊاڪٽر آغا پيپلز پارٽيءَ جي اڳواڻ هو ته قومي تحريڪ به زورن تي هئي. ان وقت محترم رسول بخش پليجي پنهنجي رسالي ماهوار "تحريڪ" ۾ سائين جي ايم سيد جي شخصيت ۽ سياست خلاف تمام نازيبا ٻوليءَ ۾ مواد لکڻ ۽ شايع ڪرڻ شروع ڪيو هو. حفيظ قريشي صاحب ان وقت سائين پليجي صاحب جي عوامي تحريڪ جو ڪنوينر هيو. پليجي صاحب جي اهڙي ڪارڪردگيءَ ڏيکاري، قريشي صاحب انتهائي ڪاوڙ ۽ غصي ۾ اچي عوامي تحريڪ تان استعيفيٰ ڏيڻ ڪري هيٺيون تنبيهه نامون کيس لکي موڪليو.

پڙهو هجي نه مسٽر رسول بخش پليجي سان گڏجي سنڌي قوم جي قومي مقصد حاصل ڪرڻ جي جدوجهد هلائڻ لاءِ سنڌي عوامي تحريڪ جو اعلان ڪيو هو سون، اها تحريڪ اگرچ آهسته آهسته تي رسول بخش جي آنا تي مشتمل ٽولي تي مرتب ٿيندي رهي، آئون رفاقت جي روايتي سنڌي حياداريءَ ۾ خاموش رهيو آهيان. مگر هاڻي حد کان ڳالهه وڌي چڪي آهي ۽ مون تي واضح طرح منڪشف ٿي ويو آهي ته "سنڌي عوامي تحريڪ" محض رسول بخش جي من پسند مفروضن تي سنڌس ذهني جباريت قائم ڪرڻ جو نالو آهي.

سڄي جهان کي نقلي سڌي، باطل چوڻ وارو معتبر، قومي اتحاد قائم لاءِ سنڌي ماڻهن لاءِ قومي تشخص جي جدوجهد هلائڻ واري جناب جي ، ايم ، سيد کي پنهنجي تير جو هدف ڪرڻ ضروري فوري ثواب جو ڪم ٺهرائي ٿو، جيتوڻيڪ سنڌي قوم جا ٻيا گهڻا وڏا هاڃيڪار ماڻهو ڪم از ڪم هاڻي ڳجها نه رهيا آهن، جن جي عظمت جون شاهديون رسول بخش جي قلم ڏنيون آهن جيڪي نه صرف غلط بلڪ ڪوڙيون ثابت ٿيون آهن.

مرحوم هوچي منهه بلاشبه هڪڙي مختصر قوم جو نجات دهندو قرباني ڪرڻ وارو ڪامياب رهنما هو مگر ان جي عظمت بيان ڪرڻ واري ٽلهي سڪتي ماڻهوءَ کي سنڌس وراثت جي دعويٰ جو حق اهڙو آهي جهڙو مودودي صاحب کي حضرت ابابڪر جي تعريف ڪرڻ کان پوءِ سنڌس وارث هجڻ جي دعويٰ جو حق ڏيڻ آهي.

مائوزي تنگ جهڙو جڙيو ڏاهو متارو هڪڙي هاڻي کان به جنهن ۽ وڏي قوم جو مالڪ مختار آهي جنهن سنڌس قوم جي رستگاري لاءِ ايريڪ سان ناهه جائز قرار ڏنو مگر سنڌس پاڙي ۾ نهايت مظلوم قوم جي جدوجهد آزاديءَ ۾ نه صرف نندڙين قومن جي آزادي جي دعوائن جي مڪر جي باوجود مستقل خلل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏو تنهن ڪندي به مانو جي عظمت رسول بخش جي ترجمي جي تڪليف وٺڻ ڪري تسليم پر آخر انهيءَ عظمت جو وارث مترجم محترم ڪهڙي قانون موجب آهي جو مانو جي مارچ جو طعنو ٿو جي، ايم، سيد کي ملي، لکڻ وارا صاحب سڳورا معياري قربانيءَ جو طعنه طور ذڪر ته ڪن ٿا پر پاڻ ۾ نهارين ته پاڻ ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهن.

هر مختلف الخيال ماڻهو کي وڏيرپ جو مهٽو ڏيڻ وارا شرمسار نٿا ٿين ته آخر پاڻ جيڪا گهٽي تٽي لئه پيا ڪن سا سندن محنت ڪشيءَ جو ميوه آهي يا اها به سندن " وڏيرپ" آهي.

پيانو پليجا شايد تون وڏو قلم باز آهين، تنهنجو قلم افسانه نويس ۽ افسانه تراش آهي مگر ادب ۾ بي ادبي پلي جائزو قرار ڏيو، بي حيائيءَ کان ته پاسو ڪريو.

نيازمند
حفيظ قريشي.
سابق ڪنوينر سنڌي عوامي تحريڪ

خيال، جذبا ۽ عمل

ماڻهو ٽن حصن ۾ ورهايل هوندو آهي. هڪ خيال يا سوچ، جيڪا دماغ ۾ جنم وٺي ٿي، ٻيو دل يا قلب، جتي جذبا جنم وٺن ٿا ۽ ٽين ڳالهه آهي عمل. هڪ عام ماڻهو ۽ حمل فقير ۾ فرق اهو آهي ته حمل پنهنجي جذبن کي منظوم زبان ۾ اهڙي نموني ٻڌائي ٿو جو ٻڌائڻ بعد وري موٽ ۾ متس ساڳيو جذبو وارد ٿئي ٿو.

قومن جا ڪيترائي پهلو ٿيندا آهن. قومن کي سياسي ۽ ثقافتي وجود هوندا آهن جيڪڏهن قوم جو سياسي يا معاشي وجود ختم يا خطا ٿي وڃي ته سندس ٻيو مورچو ثقافتي وجود هوندو آهي. ساڳيون قومون جڏهن هڪ مورچي ۾ شڪست کائينديون آهن ته وري ٻئي مورچي تي مضبوط ٿي بيهنديون آهن. نياڳيون قومون جڏهن سياسي ۽ ثقافتي مورچي جون منڪر ٿينديون آهن تڏهن سندن معاشي وجود به ختم ٿي ويندو آهي. قومون پنهنجو سياسي وجود ڪيئن قائم رکن. اهو هڪ خاص مسئلو آهي، دنيا اندر وڏو طلاطم آهي. قومن جو قومن سان، تمدن جو تمدن سان ٽڪر هلي رهيو آهي.

ان ڪان پوءِ سوال ٿو اٿي ته ثقافتي وجود کي ڪيئن قائم رکي سگهجي. ثقافتي وجود برقرار رکڻ سان قومون زندگي حاصل ڪري سگهنديون آهن. هتي ٻنهي مورچن تي تصادم جاري آهن.

معاشي وجود شعر پڙهڻ سان، راڳ داريءَ سان، ڳاڙهن ساون ڪتابن پڙهڻ سان ڪو نه ٿهندو آهي. پر معاشي وجود پورهئي ڪرڻ سان ٺهندو آهي. اسان جي قوم کي کپي ته هر پيشي ۾ بهترين فرد پيدا ڪيون. اعليٰ هاري، بهتر آبادگار، محنتي انجنئير، اعليٰ پائي جا شاعر پيدا ڪيون. جيڪڏهن اسان ڪجهه به ٿيڻ نٿا چاهيون ته پوءِ اسان کي مري ختم ٿيڻ گهرجي ڇو ته معاشي وجود قومن جو آخري مورچو هوندو آهي.

(١٩٧٩ ۾ حمل فقيرجي ورسيءَ جي موقعي تي ڪيل تقرير جا خاص ٽڪرا)

جي. ايم. سيد: جيئن مون ڏٺو

1993ع ۾ ماهوار "حيدرآباد" ڪراچي پاران جي. ايم. سيد نمبر ڪڍيو رهيو هوس. ان ۾ "جي. ايم. سيد: جيئن مون ڏٺو" عنوان سان هڪ سلسلو رکيو ويو هو، جنهن لاءِ سيد جي قريبي ساٿين جا خيال قلمبند ڪرڻا هئا. ان سلسلي ۾ حاجي حفيظ قريشي جو ايم. بي. اي هاسٽل ڪراچي ۾ هڪ تفصيلي انٽرويو ڪيو ويو هو. انٽرويو ڪافي وڏو هو، ان مان ٿورو مواد ان وقت شايع ڪيو ويو هو. باقي تفصيلي انٽرويو (جنهن جي ڪجهه حصن شايع ڪرڻ کان ان وقت قريشي صاحب منع به ڪئي هئي) اڄ هتي اهو مڪمل صورت ۾ ڏجي ٿو. محترم دوست احسن مورياڻي جو ٿورائتو آهيان جنهن هن انٽرويو وٺڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي. "آزاد" قاضي.

آزاد قاضي: اوهان اديب، ليکڪ ۽ دانشور واري حيثيت ۾ سائين جي. ايم. سيد جو ڪردار ڪيئن بيان ڪندا؟

حفيظ قريشي: پهرين ته اوهان اهو سوال جيڪو مرتب (تيار) ڪيو آهي اهو به منهنجي سمجهه کان مٿي آ. ڇاڪاڻ ته ليکڪ ۽ دانشور واري حيثيت سان ڪردار جو ڪهڙو سوال آ. ليکڪ ۽ دانشور واري حيثيت ۾ هن ڪئي ڪتاب لکي ڇڏيا آهن، پوءِ هن جو ڪردار ڪٿي ڪهڙو به آهي،

احسن مورياڻي: سائين اسان جو مطلب ذاتي ڪردار نه پر علمي ڪردار آهي.

حفيظ قريشي: علمي ڪردار واري ڳالهه اٿين آهي، ته مون ان ڳالهه تي غور ڪيو آهي ته جي. ايم. سيد جا جيڪي ڪتاب آهن، انهن سنڌ جي شاگرد ۽ پڙهڻ واري ماڻهوءَ کي ڇو متاثر ڪيو آهي؟ ڇاڪاڻ ته جي. ايم. سيد جي جيڪا اسٽائيل آ. سا ٽيڪسٽ بڪ واري اسٽائيل آ. جي. ايم. سيد جي اسٽائيل ۾ ڪا به لفاظي، شعر گوئي، تعني زني، ماڻهن جي لطف اندوز ٿيڻ لاءِ ڪا ڳالهه ڪري ڇڏڻ، اهڙي ڳالهه ڪانهي. جيئن ٽيڪسٽ بڪ لکبو آ. شاهه صاحب جا جيڪي به ڪتاب آهن، سي سڀ ٽيڪسٽ بڪ واري نموني ۾ آهن، اسان سکر جيل (1) جي اندر، پيجاڙيءَ ۾ سائينءَ جي ڪتاب تي درس شروع ڪيو هو. اهو ڪتاب شايد لطيف بابت جيڪو لکيو اٿس. اهو هيو (2) مون اڳ اٿين سمجهيو هيو ته شاهه صاحب، سنڌو ديش جي جيڪا ڳالهه ڪئي آ. اها اپريل 1973ع کان شروع ڪئي آ. جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پاڻ پنهنجو خطبو

پڙهيائون.(٣) پر پوءِ جڏهن اسان اتي جيل ۾ پيغام لطيف کي پڙهيو تڏهن مون محسوس ڪيو تہ ائين ڪونهي (منهنجي پهرين سوچ صحيح نہ هئي) شاهہ جي ماف الضمير ۾ شروع کان وٺي سنڌ ملڪ جي پنهنجي هڪڙي جيڪا صورت هئي، سا ملڪ واري صورت هئي صوبي واري صورت ڪانہ هئي، PART OF PAKISTAN واري صورت ڪانہ هئي، سنڌ پنهنجي مٿي هڪ ملڪ هو، ۽ سنڌي هڪ قوم هئي، مون اها جيڪا ڳالهہ سمجهي هئي تہ شاهہ صاحب اپريل ١٩٧٣ع وارين نين معروضي حالتن جي ڪري سنڌو ديش واري ڳالهہ ڪئي آهي، اها ائين ڪونهي. (٤) اها ڳالهہ شاهہ صاحب جي قلب ۾ (سمايل هئي) ٻيو جيڪو شاهہ صاحب جو ڪردار تا چئو، شاهہ صاحب پنهنجي ڪتابن مان هڪڙي پائي بہ انهن جو نعم البدل يا فائدو، نہ ڪو حاصل ڪيو ۽ نہ ان جي حاصل ڪرڻ جو ڪو ارادو ئي آهي اگر چہ. جڏهن يحيٰ جو مارشل لا لڳو ۽ پوءِ شاهہ صاحب مون کي چيو تہ "توهان سنڌ جو ڪم هلايو" تہ مون شاهہ صاحب کي چيو تہ "اوهان ڪتاب ڇپائي هزارين روپين جا، پوءِ اهي مفت ورهائي ضايع ڪري ڇڏيندا آهيو، ماڻهو اهي وڃي وڪڻندا آهن يا ڦٽو ڪندا آهن. هن ٻيري اوهان جيڪو ڪتاب ڇپايو آهي، اهو اوهان مونکي ڏيو تہ آءٌ ان کي وڪڻا ۽ انهيءَ مان جيڪي پيسا ملن سي وري (چڪر) Re-circle يا ريسائيڪل ٿين" اهو ڪتاب خبر ناهي ڪهڙو هيو، مون کي هينئر ياد ناهي (پر سيد اها ڳالهہ نہ مڃي) تہ ٻيو سنڌس اهو ڪردار آهي تہ خاص تبليغ جي خاطر، پنهنجي عارضو، پنهنجي مخاطبين کي پهچائڻ جي لاءِ. ڪفايتون ڪري (ڪتاب ڇپايا ۽ ورهايا) پر انهيءَ ۾ بہ شاهہ صاحب سان جيڪي دوستن ڪيو، مثلن اوهان کي اهو بڌي حيرت ٿيندي تہ سنڌ جو هڪڙو تمام معروف ماڻهو، نالو وٺبا تہ وري دلڪشني ٿيندي، اهو سائين کان هڪڙو ڊرافت (مسودو) بہ وٺي ويو ۽ ان جي ڇپائڻ جا پيسا بہ وٺي ويو، پوءِ اهو ڊرافت بہ ڪاني ويو تہ پيسا بہ ڪائي ويو ۽ پوءِ مخالفت بہ ڪيائين. اهو پوءِ سائينءَ کي سيوهڻ ۾ هٿ چڙهي ويو. پوءِ بہ سائينءَ ان کي پرچايو، ان کي ماني کارايائين ۽ وري ان کي ڀاڙو ڏئي ڇڏيائين، سيوهڻ کان حيدرآباد تائين وڃڻ جو، اهو ماڻهو ڪير هو، اوهان نالو پڇندا تہ اهو ماڻهو آهي ڏيپلاٽي، تہ شاهہ صاحب جو ڪردار اهو آهي تہ پنهنجي نالي نشان کي معروفيت ڏيڻ جي لاءِ يا ان مان چار پيسا ڪمائڻ جي لاءِ (ناهي لڳندو) حالانڪ ڇپائي جي ڳالهہ نڪتي آهي تہ هي بہ هڪ واقعو آهي، جي. ايم. سيد جڏهن سنڌمتحدهہ محاذ ناهيو تہ. سنڌ جا جيڪي بہ دعويدار سياستدان هئا، انهن سمجهيو تہ شاهہ صاحب سان ناهہ ڪرڻ کپي، جيئن ڪهڙو، پيٽو نہ. قاضي اڪبر وغيره (سي) اچي شاهہ صاحب کي ويجهو ٿيا. انهيءَ زماني ۾ شاهہ صاحب اچي-بہ ٽي ڏينهن اورينٽ هوٽل (حيدرآباد) ۾ رهيو، آءٌ سنڌس وٽ روز ويندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوس، حسين شاهه راشدي تنهن زماني ۾ اخبار نويسي ڪندو هو، اهو هڪ ڏينهن آيو ۽ سائين کي اچي چيائين "سائين پٽي اوهان جي خلاف بيان ڏنو آهي"، سائينءَ چيو ته "پٽي کي (اهڙو) بيان ڏيڻ کپي ڇاڪاڻ جو مارشل لا پيو لڳي، ۽ پٽي کي اها ڳالهه رڪارڊ تي رکڻي آهي ته آءٌ جي. ايم. سيد جي خلاف آهيان، انگريز هن اهو بيان ڏنو آهي ۽ اهو هن کي ڏيڻ کپي متان ڪا غلط فهمي ٿئي"، تنهن تي هن (حسين شاهه) چيو ته "آءٌ جواب لکان ٿو، اوهان پٽي کي جواب ڏيو"، سائين چيو ته "بابا سڀني بيانن جا جواب ڪونه ڏبا آهن"، هن چيو "نه نه آءٌ لکيو ٿو اچان، توهان رڳو صحيح ڪيو، آءٌ مخالفت ۾ بيان لکيو ٿو اچان"، پوءِ ڪاغذ ڪٽي ٻئي ڪمري ۾ لکڻ ويو ۽ لکي آيو، سائين انهيءَ تي صحيح نه ڪئي. ٻئي ٽئين ڏينهن ڪانپوءِ سائين مون کي چيو ته "ابا آءٌ وڃان ٿو سن، وات تي قاضي (علامه آءِ آءِ) صاحب جي قبر تي گل چاڙهينداسون ۽ ختمون پڙهنداسون تون مون سان گڏجي هل، پوءِ قمرالزمان شاهه جي موٽر ۾ موٽي اچجانءِ". پوءِ اسين يونيورسٽي ويا سون ته اسان کان قاضي صاحب جي قبر لڌي ڪانه، (ڪجهه دير بعد) پوءِ هڪڙي ماڻهوءَ اسان کي ڏيکاري قبر، (پر اها) قبر ڪانه هئي، پر انهن ۾ ٿلهڙا. ٿلهڙا نهيا پيا هئا. شاهه صاحب کي مون (ان ڏينهن) ڀهربون پيرو اوچنگارون ڏيئي، راڙو ڪري روئيندي ڏٺو، جڏهن پاڻ اهي ٿلهڙا ڏٺائين. شاهه صاحب وٽ گلن جي وڏو ڪارو هيو، پوءِ اهي گل قبرن تي وڌائين، اسان الحمد پڙهيو، دعا گُهري پوءِ شاهه صاحب ويو سن، آءٌ قمرالزمان سان گڏ موٽيس ٿي ته مون هڪڙي هوٽل تان ٻڌو ته زون A، زون B، مون قمرالزمان شاهه کي چيو ته "مارشل لا لڳي ويو." مونکي چيائين ته "مارشل لا ڪٿان لڳو"، مون ڪيس چيو ته "هڪڙو ته اهو ٻڌين ٿو زون A، زون B، ٻيو ته سائين چار ڏينهن اڳ چيو هيو ته مارشل لا لڳي ٿو." مارشل لا لڳي ويو، پوءِ مان آيس پنهنجي گهر، منهنجي زال مونکي چيو ته "مارشل لا لڳي ويو"، مون چيو ته "مون کي خبر آهي، مارشل لا لڳي ويو". مون کي چيائين "پليجو صاحب آيو هو". پليجي صاحب جي پيءُ تي ڪو ڪيس هيو، ٽٽي ۾، انهيءَ ۾ پليجي مون کي وڪيل ڪيو هو. اهو ڪيس هو ٻئي ڏينهن، 25 تي مارشل لا لڳو، 26 تي ڪيس هو، پليجو صاحب منهنجي گهر ڇٽي ويو ته سائين کي چئجو ته رات اتي نه سمهي ڪنهن هوٽل ۾ سمهي متان سائين گرفتار ٿي وڃي. مون پنهنجي گهر واريءَ کي چيو ته "مون کي سٺو ٻه سٺو ڏي ته ما موٽر ڪري سن وڃان هتي جو هوٽل مر رهان ۽ گرفتار ٿيان، تنهن کان سن وڃان، متان سائين گرفتار ٿي وڃي". مون کي منهنجي زال چيو، "توهان اڃان تازوفيبروري ۾ جيل مان نڪتا آهيو، هاڻ وري ٻه سو توهان کي ڏيون، تون رڪشا ۾ چڙهي ڪوٽڙيءَ مان وڃي (گاڏيءَ ۾) چڙهه، اينٽري ۾ ابن حيات پنهور اچڻ ڪٽو هنيو (ڪٽڪايو) ۽ مون

کي چيائين تہ "سائين جوڪرا هڙتال ڪريو وينا آهن مارشل لا لڳي ويو آهي متان ڪا گولي ٻولي هلي، انهن کي هلي ٽيپڙ ڪٿايو" پوءِ وري آءُ (اتي) ويس اتي (مسعود) نوراني، حسين شاهہ بخاري جيڪو هينئر حڪومت سان شريڪ آهي سڀ وينا هئا. مون انهن کي چيو تہ" ڪٿو ٽيپڙ" ، انهن چيو تہ "تون ٿو چئين تہ ڪٿو ٿا. پر جي تون نہ چوندين تہ اسين ڪونہ ڪٿنداسين (اٿين ڪنداسين) تہ پوءِ راڄ چوندا تہ پيٽا بزدل هيٺو" . مون چيو تہ. "بزدل جي ڳالهہ ڪانهي ٽيپڙ ڪٿون" ، پوءِ وري آءُ آيس گهر، (ٿوري دير ٿي تہ) هڪڙو سي آءِ ڊي جو آفيسر جيڪو پاڻ کي زيدي صاحب سڏيندو هو ۽ اهل بيت جي محبت جي ڪري مونکي بہ شيعو سمجهندو هو ۽ مون کي چوندو هو، "تون فقير ماڻهو آهين، آءُ سي آءِ ڊي وغيره ۾ آهيان" ، سو اهو منهنجي دروازي تي آيو، ڪڙو هيائين تہ مان ٻاهر نڪتس، مون کي چيائين تہ "توهان هنن ڇوڪرن کي اٿاري ڇڏيو، اهو ڏاڍو چڱو ڪيو." حقيقت ۾ (هو) مونکي اهو چوڻ ڪونہ آيو هو، (پر) ڪنفرم ڪرڻ آيو هيو تہ مون انهن کي اٿاريو تہ (جيئن) آءُ سرڪار جو شاهد ٿيان، سرڪار پوءِ انهن تي ڪيس ناهيو تہ مارشل لا ڪان پوءِ بہ تي ڪلاڪ وينا هئا ۽ قريشي صاحب اچي اٿاريا ، تہ آءُ سرڪاري شاهدڙو ٿي پيس، پوءِ آءُ ويس سائينءَ وٽ. تہ شاهہ صاحب جو اهو خيال تہ ڪو بيان ڏجي ڪا پذيرائي ڪجي نہ، هن جي (مواد ۾) نہ تہ ڪائي شعرگوئي، جيئن ابوالڪلام آزاد جو طريقو آهي تہ ڦلاڻي هيئن، اهو نہ. شاهہ صاحب هر ڳالهہ جيڪا ڪئي آ، تنهن ۾ ڪنهن شعر جي سند يا ڪنهن فلاسافر جي سند (نہ ڏني آهي) هن جيڪا پنهنجي ڳالهہ ڪئي آهي سا پنهنجي ڳالهہ (ڪري) ڪئي اٿس ۽ سندس ٽيڪسٽ بڪ جي اسٽائيل آ، سڀ ڪا شيءِ ٽيڪسٽ بوڪ واري اسٽائيل ۾ آ، اهو ئي سبب آهي تہ سنڌ جو جڏهن بہ اسٽوڊنٽ (سيد کي) پڙهي ٿو (تہ اهو لاپ ڀرائي ٿو) ۽ جڏهن بہ شاهہ صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ ڪائي ڳالهہ ڪئي آ، تہ مخالف نقطہ نظر بہ بيان ڪيو اٿس ۽ پنهنجو نقطہ نظر بہ بيان ڪيو اٿس ۽ پوءِ وري چيو اٿس تہ منهنجو نقطہ نظر هي آهي، مخالف نقطہ نظر بہ بيان ڪيو اٿس ۽ پنهنجو نقطہ نظر بہ بيان ڪيو اٿس اهو جواب ٿي ويو.

آزاد قاضي: بحيثيت سياستدان جي توهان سائين جي. ايم. سيد کي ڪيئن ڏٺو آهي؟.

حفيظ قريشي: مون پنهنجي هڪڙي تقرير ۾ چيو آ تہ هڪڙا اهي پاليٽيشن آهن، جن کي پاليٽڪس ني ڪانهي، مثلاً ڀٽي کي ڪهڙي پاليٽڪس آهي، ڀٽي جي پاليٽڪس اها آهي تہ ملڪ ۾ بادشاهي ڪجي انهيءَ ۾ ڪير مري ٿو، ڪير جُهري ٿو، (ان سان هن جو واسطو ني ڪونهي) ڀٽي کي ڪائي پاليٽڪس ني ڪانهي، تہ Bhatto was a Politician without Politic پر

شـاهـ صـاحب آءِ، يا اسين We have politics without being a Politician آءِ اوهان کي ٻڌايان ته ٻه حقيقتون آهن، ٻئي وڏيون حقيقتون آهن هڪڙي حقيقت آهي جنهن کي آءِ حق چوندس. پر ٻي آهي جيڪا حڪمت آهي. حڪمت شي اهڙي آ، جنهن جو قرآن ۾ به تفصيل ڏنل ته آهي، مثلاً توهان کي هڪڙي ڳالهه ٻڌايان ته ڏيڍ سئو سال کان وٺي هندستان ۽ پاڪستان ۾ قانون سازي پئي ٿئي پر ڪي اهڙا مضمون آهن جن تي وڏن وڏن قانون ساز ادارن يا اختياريءَ وارن به انهيءَ بابت ڪابه ترميم ڪانه ڪئي آهي، مثلاً ماجسٽريٽ صاحب ڪيس ڪهڙي حالت ۾ ملتوي ڪري يا جج صاحب ديواني مقدمي کي (رد ڪري) ان لاءِ لفظ آهي , Good Reason, But what is Good Reason, and what is Bad انهيءَ جو تفسير ڪنهن به قانون ساز اداري نه ڪيو آ، ته سوال آهي ته حڪمت ڇا آهي؟ ڪنهن خاص موقعي تي، حڪمت ڇا آهي، مثلاً خدا، نبي ڪريم کي حق سان پابند رکيو آهي پر حڪمت ۾ انهيءَ کي آزاد ڪري ڇڏيو آهي، ته هڪڙي مقصد حيات کي حاصل ڪرڻ لاءِ حڪمت ڪهڙي ڪپي، مثلاً اورنگزيب جا به پٽ، تن کي اورنگزيب الائي ڪهڙن راجپوت راجائن سان، اڏيپور جي راجائن سان وڙهڻ لاءِ موڪليو، اهي انهن (دشمن) سان نهي ويا. اورنگزيب کي ڇيائون ته تنهنجا پٽ ته (دشمن سان) نهي ويا. (ان تي) ٻاڻ ماڻهو موڪليائين پٽن ڏي ته "اهو توهان چڱو ڪم ڪيو آ، ته دشمن کي ٽيڪنيڪلي محبت ۾ ٽريڪ ڪري ۽ پوءِ توهين انهن جا لاهه ڪڍندئو" انهن (ايلچين) ماڻهن کي ڇيائين ته اهڙي نموني وڃو جو اوهان گرفتار ٿيو ۽ هي (لکيل) خط انهن راجپوتن (راجائن) کي ملن انهن (راجائن) کي جڏهن خبر پئي (تڏهن اهي) هوشيار ٿي ويا. سياست ۾ شاهه صاحب جو مقام هي آ، ته جڏهن اولهه پاڪستان اسيمبلي ۾ شاهه سان صرف چار ميمبر ڳڏ هئا، اتي ون يونٽ جي مخالفت ۾ريلزيوليشن پاس ڪرائي ڇڏيائين (سندس) پاليٽڪس جو مقام هي آ ته سڄي سنڌ قائد اعظم عليه رحمت جي ڪيسي ۾ پيل هئي. هينئر ان کي سڀ ماڻهو چون ٿا قادو .... جي. ايم. سيد جي پاليٽڪس هيءَ آ، ته وفاقي سياست ڪرڻ واري پ پ اچ به، هينئر اجوڪي اخبار ۾ به پ پ واري چيو آهي ته اسين سنڌ جي سياست پيا ڪريون حالانڪ جڏهن پ پ ناهيائون تڏهن سنڌ جي نالي وٺڻ لاءِ تيار نه هئا هي سڄو سنائيءَ جو اعجاز آهي ته جيڪي ماڻهو سنڌ جي وجود، آءُ نه ٿو چوان ته بي نظير ويري آ، پر سنڌ جي وجود جو آزاد تصور، اهو بي نظير وٽ آهي ئي ڪونه، هن جو ڏوهه ڪونهي، هن جي جيڪا تربيت ٿي آ، هن جي تربيت، هن جي سنگت، هن جا واسطا (ڪهڙن ماڻهن سان آهن) اهو سڀ ڪو ماڻهو سمجهي ٿو.

اهو شاهه جو مقام آهي جو اڄ بي نظير به ٿي چئي ته سنڌ کي ڪجهه

ڪونہ مليو آ. ۽ اها جيڪا چئي ٿي تہ سنڌ جي جيڪو ڳالهہ ڪري ٿو، اهو عليحدگي پسند آهي، سائي وري سنڌ جي وبني ڳالهہ ڪري! تہ پاليٽڪس ۾ سائينءَ جي جيڪا حڪمت آهي. حڪمت يعني هڪڙو بہ (اسيمبلي) ميمبر جي. ايم. سيد جي چوڻ ۾ ڪونهي، ان جي باوجود جي. ايم. سيد جو قدم سنڌ جي پاليٽڪس تي ڀاري آ، ڪوبہ خدا جو بانهو نڪري جي. ايم. سيد جي مخالفت تہ ڪري، مائي بي نظير جيڪا آهي سابہ لاهور ۾ ٿي وڃي چئي (ڳالهائي) جي. ايم. سيد جي خلاف، باهر نڪري اچي جي. ايم. سيد جي مخالفت ڪري تہ خبر پوبس، تہ سڄي پاليٽڪس ۾، شاهہ ڪي پنهنجي پارٽي ڪانهي، شاهہ ڪي ڪو فنڊڙو ڪونهي، ڪا بين الاقوامي تحريڪ ان جي مدد ۾ ڪانهي ۽ ڪوبہ ڏاڙهي مڇ وارو سنڌي سو شاهہ جي پنيان ڪونهي ان جي باوجود شاهہ صاحب، سنڌ جي وجود ۽ آزادي جي تحريڪ اهڙي نموني ۾ هلائي آ، جو سنڌ جيڪا مفقودالخبر هئي يعني حفيظ قريشي جهڙي ماڻهو کي ١٩٤٥ع تائين اها خبر ڪانہ هئي تہ آءٌ سنڌي آهيان ١٩٤٨ع ۾ جي. ايم. سيد جي اوچتي خطبي پڙهڻ ڪانپوءِ (٥) مون کي خبر پيئي تہ پاليٽڪس سنڌ جي اڪائونٽ تي ڪرڻ کپي، اتي (يعني اهڙي ماحول ۾) هزار ها، لکها ماڻهو سي سنڌ جي آزاد وجود جي، آزاديءَ جي معنيٰ هروڀرو ڌار ملڪ نہ پر آزاد وجود (وارو خيال) بهرنو ان جو تذڪرو تہ آهي. ڪٿي اسين پاڪستان ۾ ٿي رهون پر سنڌ بہ هڪڙي ڌر آهي! ڌر آهي! سنڌ بہ ڪاتي دار آهي، سنڌ بہ وارث آهي، اها ڳالهہ ڪميونزم ۽ اسلام جي دسترخوان تي ڪرڻ. (وڏي ڳالهہ آهي) هن ملڪ ۾ جيڪي رائج الوقت آئديا لاجيز آهن انهن ۾ هڪڙو ڪميونزم، ٻيو اسلام، انهن ٻنهي ۾ زميني تيريٽوريل نيشنلزم جيڪو آهي، اهو ڪونهي يعني، ڌرتي ڌر ناهي آئيڊيل ڌر آهي، هتي هن (شاهہ صاحب) جو چوڻ تہ نہ ڌرتي ڌر آهي، ۽ بي ڳالهہ هن جي (اها) چوڻ تہ هر ڌرتيءَ جو پنهنجو مزاج آهي ڌرتيءَ جو مزاج! مجازن جو تہ مزاج آهي پر ڌرتيءَ جو بہ مزاج آهيي مثلاً اسلام عربستان جو هڪڙو آهي، سنڌ جو ٻيو آهي، انگلستان جو ٽيون آهي، ۽ جيئن فروٽ تي ڪلائميٽ (آبهوا) اثر ٿي ڪري، ٻاجيءَ تي ٿي اثر ڪري، ائين آئيڊيالاجي (نظريو) بہ ڌرتي تي اثر ٿي ڪري، صورت تي اثر ٿي ڪري. تہ شاهہ صاحب ڪو ريشنزم ڳالهہ ڪانہ ڪئي آ. شاهہ صاحب بہ ڌرتيءَ کي ڌر ٿو بنائي، ڪڏهن بہ پنهنجو نعرو شاهہ صاحب ڪونہ هنيو آهي، ڪڏهن بہ نہ! ۽ ڪڏهن بہ ڪنهن جماعت جو پاڻ صدر بنجي نفعا اندوزي نہ ڪئي آهي، ڪڏهن بہ چندو نہ وصول ڪيو آ ڪڏهن بہ سنڌ جي ماڻهن کي ڪو حڪم نہ ڏنو آ. ڪڏهن بہ پنهنجي ڪنهن ورڪر کان ڪا شيءِ نہ طلب ڪئي آ. حتاڪ آءٌ ٿي آهيان مون کي ياد ڪونهي تہ ڪڏهن بہ شاهہ صاحب مون کان کي پنج رپيا چندي جا طلب ڪيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هجن ڪڏهن بہ نہ! جيڪي بہ ڪرڻو آ سو پاڻ ڪرڻو آ. پنهنجا ٽيڙ ڪپائڻا آهن. هي هيڏا سارا جيڪي فنڪشن ٿين ٿا. سائين جي جنم جا (ڏينهن) جن ۾ اسين سڀ شريڪ (ٿيندا) آهيون اسان کي تہ ياد بہ ڪونهي تہ (انهن ۾ اسان) ڪو پنجين رپئين جو بہ تعاون ڪيو هوندو يا شاهہ صاحب ڪائي مالي ڪميٽي ناهي هجي، يا هينئر هي جيڪو جلسو ٿيو، اسان پنهنجي ڳالهيو ڪيون تہ چندو وٺون، پاڻ چيائون تہ "بابا ڳالهہ ٻڌو ماڻهن کان پيسا وٺي پوءِ بورچي خانو ڪري ماڻهن کي ماني کارائينداسين. اها ڳالهہ مون کي ڪانہ ٿي وڻي، جي پنهنجيءَ مان پنهنجو بوڙ ذرو رڌي ماڻهن کي کارايو تہ نيڪ آ. پلا جيڻ نہ تہ مهرباني ڪري اهي سڀ خرچ جلال شاهہ کي چئو تہ اهو اوهان کي ڏيئي ڇڏيندو. پنهنجا پاڻ ۾ جيڪي آهيو اهي ڏيو تہ نيڪ آ. پر جي اوهين چئو تہ اهو جيڪو آهي ٻين کان وٺڻ وارو ڪم (اهو نيڪ ناهي)" حناڪ اسان هڪڙي لسٽ ناهي ليندا اونرس جي،جنهن ۾ مون پنهنجي پٽ جو بہ نالو ڏنو پرنہ ،منهنجي پٽ کان بہ ڪونہ ورتائون، ڪنهن کان بہ ڪونہ ورتائين. تہ اهو سڀ هٿين خالي ايڏو (سنڌجي آزاديءَ وارو) ڪم ڪرڻ، هٿين خالي، ۽ پوءِ سڀني کي يعني ڪميونسٽن کي بہ پنهنجي ڳالهہ ۾ آڻي ڇڏيائين، مولوي بہ هاڻي تہ سائينءَ واري ڳالهہ پيا ڪن، شاگرد بہ پيا ڪن، هاري بہ اها (ڳالهہ) پيا ڪن، سڀني ماڻهن کي پنهنجو ڪري ڇڏيائين يعني پنهنجي مخالفن کان ڪم ورتائين، مثلن هي جيڪو آهي جام، اهو اخبار ۾ ڏيو يا نہ، شاهہ کي خبر ڪانهي تہ جام ساقي، جام ساقيءَ جو سنڌ سان ڪهڙو واسطو، پليجي جو ڪهڙو واسطو، اهي تہ سنڌ جي اڪائونٽ تي پاليٽيڪس ڪرڻ ني ناجائز سمجهن ٿا. هي انهيءَ کي تعصب ٿا سمجهن، انهن سڀني کي هلائي ڇڏئين ڪم ۾، ۽ (اهو اثر) اهڙو آهي جو هاڻي بہ انهن جي اهڙي حالت آهي جو (اهي) پنهنجي عقيدي جي خلاف، سنڌ جي ڳالهہ ڪن ٿا، لاچار عقيدي جي خلاف، تنهن ڪري پاليٽيشن جيڪڏهن چئو ٿا تہ پاليٽيشن معنيٰ حڪمت ڪندڙ، حڪمت اها آهي، جيئن اٰءٌ آهيان هي منهنجي حڪمت آ تہ، اٰءٌ (هتي) ويٺو آهيان ۽ وري هاڻ منهنجي ڪوشش آهي تہ ٻئي پيري ڪو چڪ لڳي تہ ويهن هزارن کان بچان (٦) تہ پاليٽيڪس ۾ حڪمت آهي باقي هي جيڪي آهن، پٽو صاحب، پٽي صاحب جي ڪهڙي پاليٽيڪس آ. (پٽو صاحب) پاليٽشن هو، (پر) پاليٽڪس ڪانہ هيس He has absolutely no Politic سائين تہ ساهہ ني پاليٽڪس جو ٿو ڪٽي، ڳالهہ ني اها آهي ٻي ڳالهہ ني ڪانهي.

آزاد قاضي: اوهان ڪجهہ ذڪر تہ اڳ ني ڪري ويا آهيون پر مناسب سمجهيو تہ ٻيو سوال بہ ان سان لاڳاپيل آهي، تہ سنڌ جو قومي تشخص ۽ نجات واري جيڪا جدوجهد آهي انهيءَ جي حوالي سان اوهان کي سائينءَ جو ڪهڙو ڪردار نظر ٿو اچي؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ قريشي: انهيءَ جي حوالي سان تہ (اوهان) اٿين ڪٿي سمجهو تہ جيتري قدر آءٌ آهيان تہ منهنجي نقعلي نگاهہ ڪان سنڌ جو جيڪو تشخص ۽ نجات (ان لاءِ) علاوه جي. ايم. سيد جي ٻئي ماڻهوءَ ڳالهايو ني ڪونهي مثلاً سنڌي قوم آهي، سنڌ ملڪ آهي، آزاديءَ جو حقدار آهي، آزادي هن جي ضرورت آهي، ۽ آزادي امڪانن ۾ آهي. اهي پنج ڳالهيون جي. ايم. سيد کان علاوه ٻئي ڪنهن بہ ليڊر يا ڪامريڊ ڪيون ئي ڪونهن. سوال ئي پيدا نہ ٿو ٿئي تہ ڪنهن ڪئي هجي، ٻيا وڏا ماڻهو بہ آهن، لکڻ وارا، ڪاريگر، سنڌ جا ترجمان ڪيا اٿن، شعر چيا اٿن، اياز آهي، ان بہ سنڌ تي لکيو آهي پر اهي بہ سائين ڪانپوءِ اڳي نہ، اوربجنيترجيڪو آهي، جنهن معروف نموني ۾، واضع نموني ۾، ايڪسپريس نموني ۾، وضاحت سان تہ بابا اسين ملڪ آهيون بادشاهہ، اسين پنهنجي مرضيءَ سان توهان سان شريڪ آهيون ۽ پنهنجي مرضي سان توهان کان ڌار ٿينداسين، (اهو) اسان کي حق آهي، اها غلط فهمي اوهان کي نہ ٿيڻ کپي تہ ڪو (اسين) پاڪستان جا صوبا آهيون يا پاڪستان جا Province آهيون ۽ هوئين (بہ) آءٌ اوهان کي ٻڌايا تہ Province پراونس لفظ آهي. انگريزي، توهان وجي ڊڪشنري پڙهو تہ Province جي معني چيا آهي. پروانس هڪڙي مصدر آهي To province، تہ پراونس معني To, Devide (ورهائڻ) تہ سنڌ پاڪستان کيٰ ورهائي ڪانہ ناهي وبئي آ. سنڌ، ماءِ باپ آهي، پاڪستان پٽ آهي، پاڪستان ڪونہ هو، سنڌ هئي، پاڪستان ڪونہ هوندو سنڌ هوندي، تنهن ڪري (صوبو) To province, صوبو اهو آهي، جو ملڪ کي ڪٽي we are not province To province معنيٰ To Cut اوهان ڊڪشنريون وجي ڏسو، تنهن جي ڪري ڏسبو تہ جي ايم سيد جي ڳالهہ ئي جيڪا آهي نہ يعني سندس (جدوجهد) اها آهي تہ (سنڌ آزاد ملڪ آهي) جي. ايم. سيد کهڙو بہ آهي، چا بہ آهي پر اها جنس (آزاديءَ واري) ان وٽان ملندي، انهيءَ وٽان ملي آ. هاٽي ان جا واسطيدار ماڻهو گهٽيئي آهن، جيئن ريڊيو، ريڊيو هڪڙي مسٽر مارڪوني يا ڪو ٻيو هو جنهن ناهيو، پر هاڻ گهٽيئي پيا ناهن، گهٽئي پيا ناهن.

آزاد قاضي: سماجي حيثيت ۾ جي. ايم. سيد جي شخصيت لاءِ اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

حفيظ قريشي : سماجي حيثيت جو سوال هي آ، تہ سنڌ جي سماج ۾، اها ڳالهہ سٺي يا غلط، سا ڌار ڳالهہ آ، پر سنڌ جي سماج ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جو سيد هجڻ اهو بہ Source of Incom (ڪمائي جو ذريعو) آهي، ۽ وري انهيءَ سيد جو سجاد نشين هجڻ، اهو وري هيڪاري وڌيڪ ڪمائيءَ جو ذريعو آهي، وري انهيءَ سجاده نشين جو سياست ۾ هجڻ، اهو وري سورس آف انڪم کي سہ آتشڪ، (وارو ڪم ڏئي ٿو) يڪ آتشڪ، دوآتشڪ، سہ آتشڪ، جي. ايم: سيد

ڪي سنڌ جي سماج مان مالي طرح مستفيض ٿيڻ جا، تي سبب (ذريعا) آهن سيد بہ آ، سياست بہ ڪري ٿو ۽ سجاد نشين بہ آهي، پر ٻيون بہ بہ شيون جي. ايم. سيد (جي فائدي) ۾ آهن هو فلسفي بہ آهي، رائيٽر بہ آهي،پنج گويا (ويچار) Accidence سائين وٽ آهن، جي. ايم. سيد انهن پنجنين مان ذاتي طرح هڪڙي پائي بہ ڪمائي ڪانهي، ڪتاب لکيئين، مفت ڇپائي ورهايائين انهن مان ڪي چار پيسا ڪمائڻ نہ! ۽ فلسفي آ. فلسفي ماڻهو ڪم از ڪم پنهنجي متاثرين مان، ڪو نفڙو حاصل ڪري، (پر) هن پنهنجي متاثرين مان هڪڙي پائي بہ حاصل نہ ڪئي آ. هڪڙي پائيءَ جو بہ فائدو حاصل نہ ڪيو آ. سيني ڪي فائدو ڏنو آ. سجاده نشين جي صورت ۾، هن ماڻهوءَ سجاد نشين جو جيڪو مروج فارم آهي انهيءَ ڪي ئي قبول نہ ڪيو، ڪو نذر، ڪو نياز، نہ تہ اسان ڪي خبر آ، وڏا پير، وڏا رجدار ماڻهو، هي جيڪي بروچ سردار هن، هي جيڪي پاڳارا هن، جيڪي مخدوم صاحب آهن، اهي سڀ پنهنجي انهن حيثيتن مان مستفيض پيا ٿين، مالي طرح سان، هي هڪڙو ماڻهو آ، جنهن مستفيض ٿيڻ جي امڪانن کي ارادي طرح رد ڪري، هڪڙي رسم پيدا ڪئي، مون ڪي سائين، هڪڙي پيري ٻڌايو تہ "بابا حيدر سائين جا مريد جيڪي درگاهہ جا خدمتگار هن، انهن جا هڪڙا بہ ڏڻ ٻڪرين جا آهن. حيدر سائينءَ جو جيڪو اسان ميلڙو ڪندا آهيون، انهيءَ ۾ ٻڪر ڇيلو حيدر سائينءَ لاءِ اهي ڏيندا آهن، اهو اينرو ڏيندا آهن جو اسان ڪي گوشت تي خرچ ڪرڻ جي حاجت نہ پوندي آهي، پر هاڻ معلوم ٿيو آهي تہ جيڪا اها رسم هئي، سا بہ سائينءَ ڪڏي چڏي اها بہ بند ٿي ويئي، هاڻي جيڪا بہ ضرورت پوي ٿي، سن جي ڪاسائيءَ کان خريد ڪري پنهنجي ضرورت پوري ڪن ٿا. سائين ڪنهن بہ دوست وٽ وڃي موت معيت ۾ تہ چادر جا سؤ بہ سؤ ڏئي، منهنجو پٽ مري ويو مونکي پنج سو رپيا ڏيئي ويو، سندس ڏيءَ مري ويئي مون پيسا آفر ڪيا مون ڪان ڪونہ ورتائون ۽ (سيد) وڏائنو ماڻهو، وڙ، وڙ، وڏائنو ماڻهو سائين اهڙو آ، جو سائين تہ سائين پر سائين جا جيڪي پٽ آهن اهي، جيڪو ماڻهوءَ سان وڙ ڪندا، اهو (ڪرڻ وارو) سنڌ ۾ هڪڙو بہ ماڻهو ڪونهي، منهنجو پٽ مري ويو امير حيدر شاهہ، مون وٽ اچي ڏهہ گهمرا منهنجي تڏي تي وينو، منهنجي ننهن مري ويئي امير حيدر شاهہ، ٻاهران آيو، خبر پيش قريشي صاحب جي ننهن مري ويئي آ، ٻيا سڀ ڪم فوت ڪري، موٽر ۾ چڙهي، پنجين سنئين جو پيٽرول ٻاري، مون وٽ اچي فاتح ڪيائين. تہ سماجي طرح سان، سنڌن (اهو مقام آ) سماجي (طرح) چرچي جهڙي ڳالهہ آ تہ ميمڻ سيد سان نهي ٿي ڪونہ، اهو هڪڙو صرف سن ئي آهي جتي جو ميمڻ، ان جا ٻار جڏهن بيمار ٿيندا آهن تہ سائين ڏانهن موڪلي ۽ دعا ڪرائيندو آهي. مون پنهنجي اکين سان ڏٺو آ، نہ تہ ميمڻ سائين، ڪٿي ڪنهن سيد پيڙ ڪي مجي، ميمڻ مجي ڪونہ! جتي ميمڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندو اتي سيد، پير سان ان جو جهيڙو هوندو. پر سن ۾ اوهان ويڊؤ (تہ اها ڳالهہ ملندي) (شاهہ صاحب) ڪجهہ ڪين ڪيئين پر سن ۾ مهاجر آباد نہ ڪيائين، ڪجهہ ڪونہ ڪيائين، پر سن ۾ پنجابي ڪونہ آيو. اوهان سنڌ جي ڪهڙي بہ شهر ۾ وڃون، سواءِ سن جي، اوهان کي غير سنڌي ماڻهو آباد، (نظر ايندو) حالانڪ نہ ڪو سائينءَ جهيڙو ڪيو، نہ ڪو چيائين تہ نہ، پر (ڏاريو آباد) ڪونهي سماجي طرح سان (يا) جي. ايم. سيد اخلاقي طرح سان پنهنجي ٻارن جي ماءُ ڪانسواءِ ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ جي اوگهڙ بہ ڪانہ ڏٺي، اگرچہ سنڌن گهرواري سندس عمر کان وڏي هئي پر سنڌن محبت ۽ توجهہ پنهنجي گهرواريءَ ڏانهن اهو هيو جو (هڪ پيري) سائينءَ مون کي چيو تہ "آءُ جڏهن ڪراچيءَ مان ايندو آهيان تہ ڏهہ ڏينهن پندرهن ڏينهن، پنهنجي بي بي سان گهر ۾ رهندو آهيان پوءِ وري اچي بنگلي تي ويهندو آهيان وري گهر ڪونہ ويندو آهيان. تہ سماجي طرح سان (سندس اهو ڪردار آهي، يا سن سان جيڪو وابستہ ٽاٽو رهيو آ، انهي ٽاٽي کي اهائي شڪايت رهي آ تہ جي. ايم. سيد جي نزديڪيءَ ڪري اسان جي ڪمائي ٿئي ئي نہ ٿي (٧) هينئر تہ سن ۾ بہ ڪو ٽاٽو يا اڏ ٽاٽو ٿيو آهي پر اها شاهہ صاحب جي (سماجي هلت) آهي. ۽ (شاهہ صاحب جا) فيصلا، هڪڙو تہ اهڙو زمانو هو، جو جبل، درياءَ ۽ ڪڇي جو ٻروچ، سائين ٻروچڪي بہ ڄاڻندو آهي، سائين ٻروچڪيءَ بہ ڳالهائيندو آ،ان ۾ سائين جو جيڪو فيصلو هوندو هو، ائين سمجهو تہ تقدير وهي ويندي هئي. اسان جي پاسي ڪوسا ۽ رند وڙهيا هالن ۾، ١٩٤٧ ۾، ٻهرين ڪوسن (ٻيءَ جاهلت) Misbehave ڪيو رندن سان، پوءِ رند اگهاڙا ٿي ڪوسن جي لوڙهن ۾ آيا ۽ پوءِ پنج ست ماڻهو ماري زخمي ڪري رند ڀڄي ويا پوءِ اهي رند ٻڌا ۽ انهن کي ڦاسيون ايون، پوءِ وري (انهن مان)بہ جيٽا ڀڳل ميان بخش ۽ نالي چڱو، سي ٻڌا، اهي جو ٻڌا، ۽ ڪوسي جي عادت هي آ، ڪوسو جي اها عادت مونکي نظر آئي آ تہ، ڪوسو جتي مار ڪائيندو، اتان لڏي ويندو. تہ ڪوسا هالن جي حد مان مار ڪائي لڏي ويا، چيچا پُور ۾ ويٺا، پوءِ رند وري ٻڌا، ٻهرين پنج ڇهہ ماڻهو ڦاسي ڪائي ويا پوءِ ٻيا ٻڌا، پوءِ ويچارا رند وڏيڪ مقدمي جو وزن برداشت نہ ڪري سائينءَ وٽ ويا. سائينءَ چيچا پور مان ڪوسن کي گهرائي، اهو ڪيس مون هلايو هو، (سائين) چيچاپور مان ڪوسن کي گهرائي، ٢٦ هزار رندن کان وٺي ڏنا. پوءِ سائينءَ رڳو رندن کي چيو تہ "خون بها ٿي ويئي هاڻ ڪوسن کي ڇڏيو." سماجي طرح، (سيد) اڄ بہ جتي ويٺو آهي. جهڙو ڪر پهاڙ ويٺو آهي ۽ ماڻهن سيني کي خبر آ، تہ سائينءَ وٽ جيڪو فيصلو ٿيندو اهو زبردست وڪرماجيت جو فيصلو ٿيندو. ڪنهن طرح سان سائين (ڪنهن جو) پاسو ڪٽي، ڪڏهن بہ نہ، ڪڏهن بہ نہ، اڄ بہ جتي ويٺو آ، پهاڙ ٿيو ويٺو آ، ۽ جي. ايم. سيد جي جيڪا Reputation آ، پاليٽيڪس ۾، پيپلز پارٽي،

هي، هو (انهن جي ڪهڙي حيثيت آ). عام سنڌ جا راڄ تن کي سيني کي خبر آ ته جي. ايم. سيد تمام بهادر، تمام سخي ۽ تمام داناءُ. ۽ سنڌ جي ماڻهوءَ جو ازلي خير خواهه آهي. هي لطيف جا ڏينهن، هي درگاهون، هي يونيورسٽي ڪنهن نهرائي آ. جي. ايم. سيد نهرائي آ. هي سنڌي ادبي بورڊ جو فائونڊر ڪير آ. هي لطيف سائين جي (ياد)، هي جيڪي منڊل محفل، اهي جيڪي راڳ، هي جيڪي ڪلاسيڪل راڳ، اهي سڀ، هي جيڪو ملڪ ۾، واهُ. سواءِ (جڙيو) جنهن ڪان اياز صاحب متاثر ٿيو ته. "سنڌڙي تنهنجو ناءُ" اهو سڀ وايو منڊل ڪنهن ناهيو، اهو سڄو سائينءَ ناهيو آهي. سنڌ جو جيڪو (سجاڳيءَ وارو) وايو منڊل آهي، يا پاڪستان سان اختلاف ڪيائين، جناح سان اختلاف ڪيائين، سنڌ جي ڪري، سنڌ جي اڪائونٽ تي، يعنيٰ پاڻ چيائين ته "پاڪستان مسلم ليگ کي سنڌ جي فيصلن جو اختيار ناهي، ڇاڪاڻ ته پاڪستان مسلم ليگ يا آل انڊيا مسلم ليگ، سنڌ انهيءَ مان ڪانه نهي آ. (اها) سنڌ وارن ناهي آ". تنهن ڪري سماجي طرح سان شاهه صاحب جو وڏو مقام آهي.

آزاد قاضي: بحيثيت انسان جي توهان سيد صاحب کي ڪيئن ڏٺو آ؟

حفيظ قريشي: مون بحيثيت انسان جي،يعنيٰ مثلاً آءُ (آهيان)، بيا ته نهيا، جيسين سائينءَ جي تنگ ۾ عيب نه ٿيو هو، تيسين ڪڏهن به اهڙو (موقعو) نه هو جو سائين ڏاڪڻ تان لهي، مون کي گاڏي ۾ نه چڙهيو هجي، حالانڪ، آءُ سائين جو سياسي پيروڪار نه پر آءُ جهڙوڪر مريد آهيان اگرچه آءُ شرمسار آهيان جو خادم ناهيان. يا بحيثيت انسان جي مثلاً توهان کي ٻڌايم ته ڏيپلاٽي صاحب به هزار به ڪاني ويو، ڪتاب (مسودو) به ڪاني ويو ۽ مخالفت به ڪيائين، سو ريٽي مهيني تي، پيپلزپارٽيءَ جي سنو ريٽي مهيني تي، جي .ايم. سيد جي خلاف ڳالهير جي نالي ۾ هجوَ لکندو هو. ڪڏهن به شاهه صاحب ڪنهن ماڻهوءَ کي، (ڪجهه نه چيو) "ڪڏهن ڪو سا ڪين ٿيا ڏورايا ڏيئي" پليجو صاحب آيو، سائين اتحاد ڪرڻ ڪيي (٨) هاڻ پليجو اهو ماڻهو آهي جنهن جي. ايم. سيد کي ماءُ پيڻ تي گاريون ڏنيون، ماءُ پيڻ تي، پليجي پنهنجي سڄي جيڪا ادبي جاڻ ۽ لياقت آهي اها جي. ايم. سيد تي استعمال ڪئي آهي، ان کي خوار ڪرڻ جي لاءِ، پر جڏهن به پليجو آيو، پليجي کي رڳو اٿين واتان ورائي ڪجهه چئي ڇڏڻ، اصلي نه! سيني جون خبرون اٿس مثال جي طور: ممتاز ڀٽي چيو ته "جي. ايم. سيد اسان قوم پرستن جو نڪ وڍائي ڇڏيو آ." شاهه صاحب جواب ني ڪونه ڏنو، اٿين به ڪونه چيائين ته ادا، تون اهو ماڻهو آهين جو سنڌ جي ٻوليءَ جو اشو، سنڌ ۾ جاڳائي، جهيڙو ڪرائي ۽ پوءِ جنهن تنهنجي قائد عوام، اهو تنهنجو بل آرڊيننس سان ڪلعدم ڪيو ته تو ۾ ايتري به اخلاقي جرئت ڪانه هئي جو پنهنجي قائد عوام کي چئين ته نيڪ آ، اسان کي

سنڌ ۾ چيف منسٽر جي حيثيت ۾، ۽ سنڌ (اسيمبليءَ) جي ميمبرن کي، اهو ٻه اختيار ڪونهي جو هو سنڌي ٻوليءَ جو بل پاس ڪن. تو ان (ڳالهه) جو مقابلو ٻه نه ڪيو". ۽ جي. ايم. سيد نه محمد علي جناح جهڙي ڊڪٽيٽر کي آپوز ڪري، ڪراچيءَ Quation (سوال) تي جيل ۾ وڃي ويٺو.

سنڌ جي اشوءَ تي، مسلم ليگ جي دور ١٩٤٦ع ۾، يعني پنهنجي حد واري تڪ تان دست بردار ٿي شڪست کائي ويو، پر قائد اعظم جي آڏ ڪانه مڃيائين. سائين ويچاري (ممتاز کي ته) ڪجهه چيو ئي ڪونه! ته ادا تون جيڪو آهين (سو اجهو هي آهين) چو؟ سائين چيو، مون کي چيائين. کي ته چڱيون ڳالهيون پيو ڪري، هاڻ وري اهي پراڻيون ڳالهيون اسين ڪريون (اهو) مناسب ڪونهي يا ڪٿي چئيس ها ته "ادا توتي الزام آهي ته تو اشوڪ کي مارائي ڇڏيو." سائين بي وبو ويچارو!. يعني درگذر ڪري ڇڏيائين. رسول بخش پليجو، رسول بخش پليجي جا اهڙا رڪارڊ جي.ايم.سيد وٽ هيئنر ٻه تحريري رکيل آهن جو جيڪڏهن جي.ايم.سيد اهي ڪٿي ڇاپي ته خبر پئجي وڃيس. اسين سڀ گنهگار آهيون. رسول بخش ڇا، آءٌ به اگهه ئي (گنهگار) آهيان. پر مجال آ سائين (ڪا اهڙي ڳالهه ڪئي) يا مثلاً اياز صاحب، اڄ اياز صاحب کي، جي.ايم.سيد، اياز صاحب کان پُڇو ته جنهن سنڌ لاءِ تون چوين ٿو ته سهندو ڪير ميار او يار، سنڌڙي تان سر ڪير نه ڏيندو. پڇوس ته سنڌڙيءَ جي پاليٽيڪس ۾، ۽ تحريڪ ۾، تو ڪڏهن سو رپيا خرچ ڪيا آهن. توکان ڪڏهن ٥٠ روپيا چندو ورتو ويو آ، تون جڏهن جي. ايم.سيد کي پنهنجو آقا چوندو هئين ۽ ڪيس ٻڙ سمجهندو هئين تڏهن جي.ايم.سيد، اٺ ڏينهن اچي تنهنجي پاڙي ۾ رهيو ڪڏهن تو جي.ايم.سيد کي ڇُهاري جي دعوت ڪئي. جنهن بزم صوفيائي سنڌ جي جلسن ۾ تنهنجا شعر پڙهبا هئا، تڏهن تو جي.ايم.سيد جي گذارش جي باوجود اتر سنڌ ۾ ڪڏهن ڪو هڪڙو جلسڙو گهرايو، تو سکر ۾ گهرايو، تو خيرپور ۾ گهرايو، خيرپور ۾ (جسلو) گهرايو بئي ماڻهوءَ پر انتظام حفيظ قريشيءَ ڪيو هو اڄ اياز صاحب ٿو ائين چئي. سوال آهي ته اسان سڀني سنڌ جي پاليٽيڪس مان ڪمايو آ. جي.ايم.سيد سنڌ جي پاليٽڪس مان وڃايو آ. اسان ٻه ڪمايو آ. نيڪ آ مون جيل بيل ڪاڏا آهن. پر عيوض ۾ الله جي فضل سان جتي مان وڃان ٿو ته سنڌ جو ماڻهو منهنجي جيڪا آبرو ڪري ٿو، اهو نفعو ناهي ڇا؟ سائينءَ سنڌ جي اڪائونٽ ۾ وڃايو آ. سائين ته رئيس هو، سجاده نشين هو. سائينءَ جي اليڪشن (سياست) هئي سائينءَ تو مار کي اڪبر کان، درميان ۾ سنڌ نه هجي ها ته قاضي اڪبر ٿو جي.ايم.سيد کان کٽي، درميان ۾ سنڌ نه هجي ها ته جي.ايم.سيد تو ملڪ سڪندر کان شڪست کائي. درميان ۾ سنڌ نه هجي ها ته جي. ايم. سيد ٿو شاهنواز جي پٽ کان شڪست کائي. سنڌ جي اڪائونٽ جي

ڪري جي.ايم.سيد ڪي پاڪستان جي رائج الوقت حڪومتن سان ٽڪر ۾ اچڻو هو. (٩) سائين، پاڪستان سان ٽڪر ڪري ڪير ڪٽندو؟ درياءَ ۾ رهي واڳوءَ سان وير وجهبو. (اهو) ڪير (ڪندو). هي (جي.ايم.سيد) ته اهو ماڻهو آ جيڪو درياءَ تي وينو آ، واڳونءَ سان وير وجهيو وينو آ. پاڪستان وڏي طاقت آ، پاڪستان وٽ ڪميونسٽ آ، پاڪستان وٽ مولوي آ، پاڪستان وٽ ليڊر آ، پاڪستان وٽ اخبارون آهن، پاڪستان وٽ هڪڙي پنهنجي تاريخ آهي. هڪڙي پنهنجي طرز آهي. پاڪستان وٽ دين آهي. ڌرم آهي. ته (سيد) سنڌ جي خاطر پاڪستان سان وڙهيو آ نه، بيو پاڪستان سان ڪهڙو جهيڙو آ؟.

جي.ايم.سيد جو پاڪستان سان ڪهڙو جهيڙو آ، اهو آهي، ته Don't misbehave with us, Don't misbehave with our land, with our Beaurocracy, with our Trade, with our land, with our Barrage, with our identity بيو جي.ايم.سيد خلاف چا هي؟ بيو جي.ايم.سيد چا ڪيو آ. پاڪستان جي.ايم.سيد ڪي ڪهڙو نقصان پهچايو آهي جو (ان جو) مخالف آهي .ته سوال آهي ته (سيد) سنڌ جي اڪائونٽ تي شڪست کاڌي اٿس نه! سنڌ جي نالي ۾. جيڪڏهن هرڪو ٿلو تو پڻ پاڪستان زنده باد ڪري چيف منسٽر ٿي سگهي ٿو ۽ جيڪڏهن مثال طور جام صادق علي پاڪستان زنده باد ڪري چيف منسٽر ٿي سگهي ٿو. پڻو به جيڪو آهي سو پاڪستان زنده باد ڪري ڏهه سال (حڪومت ڪندس) ۽ سوَ سال هندستان سان وڙهندس (چئي) پاڪستانين جي پراڻي تعصب کي متحرڪ ڪري (پڻي سگهيو) ته شاهه صاحب به ڪري سگهي ها. شاهه به ڪري سگهي ها ۽ جنهن به ماڻهوءَ سان شاهه صاحب نهيو (اهو به سنڌ لاءِ) مثلاً پڻو صاحب، پڻي صاحب کي شاهه صاحب سن ۾ جيڪا دعوت ڏني هئي تنهن ۾ ٣ هزار ماڻهن کي دعوت هئي. پڻي صاحب کي نوابشاهه ۾ جيڪا دعوت جي.ايم.سيد ڏني هئي لنچ جي، انهيءَ ۾ به هزار ماڻهو دعوت تي هئا پڻي کي نوابشاهه ۾ ڪو ماڻهو ماني کارائڻ لاءِ تيار ڪو نه هو. جي.ايم.سيد، سن مان تنتر موڪلي (ته) سنڌ جو ماڻهو آ، ايوب سان وڙهيو آ، انهيءَ کي ٻچ ڪري پلي وپڙهايوس. دادوءَ جا جيڪي جلسا انهن جو سڄو خرچ، سڄو انتظام، انهن جي سڄي والنٽيئري جي.ايم.سيد ڪئي. ۽ آءُ انهيءَ جو حصيدار آهيان. آءُ انهيءَ جو شريڪ آهيان ۽ آءُ پڻي سان گڏ هوس. مون کي ڪڏهن به جي.ايم.سيد ڪو نه چيو ته تون پڻي سان گڏ نه هج حالانڪ پڻي صاحب سن ۾ جي.ايم.سيد کي منهنجي سامهون چيو ته "سائين قريشي صاحب کي چئو ته مون سان شريڪ ٿئي". سائين مُسڪرائي پيو، هائو آءُ، سائين (ڪيڏانهن وڃان) پڻو مون کي وڻندو هو ڏاڍو پر هو (پڻو) منهنجو پيارو هو. هو (سيد) منهنجو محترم هو. هِن (سيد) جي آءُ مخلوق هوس. سائين جي آءُ

مخلوق – مون کي سائينءَ ڏرتيءَ جي واقفيت ڪرائي ته ڌرتي به ذر ٿيندي آ. مون کي (اڳ) خبر ئي ڪا نه هئي. لاالله الله محمد رسول الله مون کي خبر ئي ڪا نه هئي. مون کي سنڌي، پهرين ته مون کي سنڌي ڪيو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ١٩۴٥ع ۾، (ان کان اڳ) مون کي خبر ئي ڪا نه هئي ته ڪو سنڌي (به) ٿيندو آ. سنڌ جي پاليٽڪس ڪبي اها ڳالهه جي.ايم.سيد ٻڌائي ۽ پاڪستان جي پاليٽڪس ڪبي ئي ڪانه. اها به سائينءَ ڳالهه ٻڌائي. هينئر اسين ماٺهو بي نظير جي خلاف آهيون پر، اسان به نوٽ هٽي وجي ڪا صورت ڪريون. پر نه، ائين اسين ڪو نه ٿا ڪريون. باقي رهيو سوال Between the two evils، مثال جي طور جناح چيو ته گانڌيءَ سان نهبو، ابوالڪلام آزاد سان ڪو نه نهبو. سنڌ ۾ بي نظير سان ڪو نه نهبو، نواز شريف سان نهبو، چو ته بي نظير سنڌ جي غدار آهي. هو پنجاب جو (نمائندو) آهي. غدار سان ڪو نه نهبو. مخالف سان نهبو، غدار جا پير ڪونهين. مخالف ته رهندو. اڄ نواز شريف، سياڻي ڪو پيو پنجابي چوڌري، اسين پنجاب کي به دعا ٿا ڪريون ته الله ڪري خوش هجي. اسان جي جان ڇڏين، اسين ڪو پنجاب جي خلاف ٿوروئي آهيون ۽ پنجاب پاڻ ئي ڇڏي ويندو هليو. هينئر پنجاب اسان کي ڇڏي ويندو هليو چو ته پنجاب جو ماڻهو يورپ ويو آ، آمريڪا ويو آ، انهيءَ کي خبر آ ته هو جيڪا Exploitation (استحصال) ان قسم جي آ. پوليٽيڪل نموني جي اها (هاڻ گهٽو وقت) نه هلندي. پنجاب (ڇڏي وڃڻ کان) پوءِ به Exploit ڪندو. جيئن انگريز، اسان کي اڃان به Exploit ڪري پيو پر اسان کي آزاد ڪري پوءِ، پنجاب جو آزادي تي ١٩٧١ع ۾ جيڪو بنگال سان جهيڙو ٿيو. اهو اسان سان ڪو نه ٿيندو. تنهن کان سواءِ اهو (جهيڙو) انهيءَ ڪري ٿيو، اها منهنجي راءِ آهي، ته هن (مجيب الرحمان) ڳالهه، ڪنڊ تي ڪئي، هن، (مجيب الرحمان) (Faulty فالٽي) ڪنڊ تي ڳالهه ڪيائين. ڳالهه ڪنڊ تي ڪيائين. ڳالهه ڪري ها ته بابا، اسين ڌار آهيون، اسان کي ڇڏيو. " پاڪستان مين بهي هين، اور پاڪستان مين نهين بهي هين " ته پوءِ مار پئي. هي (سيد) ته اها ڳالهه ڪري ئي ڪا نه ٿو. هي ته چوي ٿو ته بابا پاڻ تاريخي علائقا آهيون، پاڻ آزاد هجڻ کپون. جيئن استونيا آزاد ٿي ويئي. ليٿونيا آزاد ٿي ويئي اهي سڀ آزاد ٿي ويا. هي ته (اهڙي) سڌي ڳالهه پيو ڪري پئي توهان کي ته خبر آهي ته هن (سيد) کي راجيو گانڌيءَ چيو هو ته اسين توهان کي هٿيار ڏيون، پر هن انڪار ڪري ڇڏيو ۽ هن چيو ته "اسان کي رڳو قبول ڪريو، غلام ملڪ طور قبول ڪريو".

آزاد قاضي: سيد جي شخصيت جا سڀ کان اهم ۽ نمايان پهلو، جيڪي توهان ڏٺا يا محسوس ڪيا هجن؟

حفيظ قريشي: خبرون خير، مون زندگيءَ ۾ پهريون پيرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي.ايم.سيد کي ١٩٣٧ع ۾ ٽنڊي باگي ۾ (ٻڌو) اوڏڙي ڪئمپ جيڪا مير نور حسين خان لڳائي هئي، جنهن ۾ حضرت علامہ مشرقي آيو هو. انهيءَ ۾ آءٌ بہ هوس ۽ مون کي چيائون تہ جي.ايم.سيد آيو آ. ١٩٣٧ع ۾ آءٌ پنجون درجو پڙهندو هوس. پوءِ مون هڪڙو پيرو، تصوير ۾ جي.ايم.سيد کي خاڪسارن جيورديءَ ۾ بہ ڏٺو هو. شايد انهيءَ زماني ۾ جي.ايم.سيد کي ڏاڙهي بہ هئي..... يا ڪا نہ هئي. پر ڏاڙهيءَ سان بہ جي.ايم.سيد جو فوٽو مون ڏٺو. انهيءَ کان وڌيڪ مون کي جي.ايم.سيد جي ڪا معلومات ڪا نہ هئي. ١٩٤٨ع ۾ خاڪسار تحريڪ ماٺي ٿي ويئي هئي. اسان جو دوست ۽ مهربان مير علي احمد خان، لاهور مان ميان افتخار الدين جي وساطت سان، ڪميونزم کان واقف ٿي، سنڌ ۾ ميان افتخار الدين جي هلايل تحريڪ ۽ جماعت قائم ڪرڻ جي لاءِ، مير صاحب پنهنجا پراڻا خاڪسار گهرايا، جنهن ۾ آءٌ بہ هوس. مير علي احمد خان بہ هو. آءٌ ۽ پانيان ٿو تہ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بہ هو، غلام مصطفيٰ شاهہ بہ هو. قاضي فيض محمد بہ هو، سردار علي شاهہ بہ هو، شمس الدين شاهہ بہ هو، جيڪو پوءِ پيپلز پارٽي ۾ شريڪ ٿيو. ڪامريڊ ٿيو، وغيره. سي اسان ڪي ٿي سوَ ڪن سفيد پوش ماڻهو سي مير صاحب وٽ آياسون. ميان افتخار الدين ۽ سڪندر حيات جي پٽ سردار شوڪت حيات، آزاد پاڪستان پارٽي ناهي هئي ان جي لاءِ اسين ٿي سو ماڻهو جمع ٿياسون. مير علي احمد خان، چنڊ ڦوڪ ۾ لڳہ پيو هو. اسين پئي جمع ٿياسون. اتي هڪڙو ماڻهو هو، جنهن جو نالو وسري ويو آهي، سنڌي ماستر غوني جو ماڻهو هو. تنهن چيو تہ "سائينءَ جي.ايم.سيد جو هڪڙو ليڪچر آهي، هڪڙو واعظ آهي سو پڙهي ٻڌايان؟ اهو واعظ جو، هن پڙهيو، سائينءَ جو لکيل، تہ مون تي انهيءَ جو ايڏو اثر ٿيو جو آءٌ اتي بيهي ۽ مون چيو "لبيڪ ثم لبيڪ، لبيڪ!" پوءِ هن تقرير پوري ڪئي. ۽ پوءِ مون اتي تقرير ڪئي. مون تقرير ۾ چيو تہ "اسان اڳي بہ پنجابيءَ جا پيروڪار هياسون علامہ مشرقيءَ جا، هاڻي وري ميان افتخار الدين جا پيروڪار ٿيون، اها ڳالهہ جائز نظر نہ ٿي اچي. "آسمان مان ڪرئون، کجور ۾ ڦاسئون". (سو نيڪ نہ آهي) ۽ هي جنهن ماڻهوءَ جو خطبو آهي، وڃبو انهيءَ وٽ." اڄان مون پنهنجو خطبو ڪيو پئي تہ هو بہ اڃي نڪتا تہ مون وري اردوءَ ۾ ڳالهايو، هن کي خبر ڪا نہ هئي تہ ڳالهائي چا پيو، هن چيو " آپ تقرير چالو رکهين" هُن پايون تہ منهنجي تعريف ۾ پئي ڪا تقرير ٿئي تہ مون وري اردوءَ ۾ اها ڳالهہ ڪئي. مون اها جو ڳالهہ ڪئي تہ ميان صاحب سمجهو تہ هي تہ ڪم ٿيندو ئي ڪو نہ، هي تہ صفا منهنجي مخالفت پئي ٿئي. اهو ڪيئن ٿيندو؟ انهيءَ (ميان صاحب) منهنجي تقرير ڪانپوءِ اتي چيو تہ "پانيو، مين دير سي آيا هون، دوپهر کي کهاني کا بهي ٽائيم هوگيا هے، مين معافي چاهتا هون کهانا کهائين، تو پهر

ڪارروائي چالو ڪرين". مير صاحب وڏو عاليشان ماڻهو هو. ميان ته مير ڪان به وڏو ماڻهو هو. ميان وٽ محلات هئا. مير صاحب وٽ ڪرائي جو بنگلو هو. ميان صاحب جو جيڪو آئيڪ مين روڊ تي بنگلو هو. اهو محلات هو. چار پنج ته ڊرائنگ روم هئس انهيءَ ۾! سو مانيءَ تي ويناسين. بيهي ڪاڌوسون. مون سان به ميان افتخارالدين هٿ ملايو. مون ميان افتخارالدين کي چيو ته "ميان صاحب آپ همين جي.ايم.سيد ڪي پاس جاني سي نه روڪين. مير صاحب ڪو بهي ڪهين ڪه جي.ايم.سيد ڪي پاس چلين." مسڪين جي (اها) ڳالهه !هڙي لڳي ويئي جو ميان صاحب به چيو ته.... انهيءَ زماني ۾ جي.ايم.سيد جي متعلق اها ڳالهه مشهور هئي، سمجهي ويندي هئي ته هي به ڪميونسٽ آ، تنهن ڪري ميان صاحب سمجهيو ته نيڪ آ، مسلم ليگ ڪان نڪري، جي.ايم.سيد ڏي وڃن ٿا ته به نيڪ آ. (تنهن ڪري هن چيو) " آپ جائين!". اسين وياسين تيئي سوَ ماڻهو وياسين. سائين وٽ پيا به به ماڻهو ويٺا هئا. هڪڙو سائين، ٻيو شيخ عبدالمجيد، ٽيون غلام مصطفيٰ پرڳڙي، سو ڪليا پئي. پاڻ ۾ وڏي ڪمري ۾ ويٺا هئا. مير صاحب ڳالهايو سائينءَ سان، پر پاڻئجي ٿو ته نهيا ڪو نه ڳالهائن ۾. رش اينٽري هئي جو، احمد خان لانگاهه ايڊووڪيٽ، ان ڪان پڇجو اڄان جيئرو آهي، مُنو ڪونهي، رش اينٽري هئي جو مون ان ڪان پارڪر پين ورتي سا منهنجي گم ٿي ويئي. اينترا ماڻهو هئا. ان منجهان اوهان اندازو ڪريو پوءِ جڏهن چئين پنجين بجي مهل اها نشست پوري ٿي، تڏهن مير صاحب چيو ته "هلو ته هلون". آءٌ پانيان ٿو ته مير صاحب مون کي تمام پيار ڪندو هو. مير صاحب چيو ته "هينئر ته هلو پوءِ، تون پلي جي.ايم.سيد سان سياست ڪجانءِ" مون چيو ته "نه مون کي هينئر ڇڏ". مون کي چيائين ته "رات ماني ٻاني مون وٽ ڪاءُ، پوءِ ڪٽي تون وڃانءِ". مون چيو ته "سائينءَ اها ڳالهه نيڪ آ پر مسڪين هي حيدر منزل جو دروازو ڪو نه ڇڏيندو. هاڻي مون کي ڇڏيو." پوءِ آءٌ اتي رهجي ويس. ١٩٤٨ع ۾، آءٌ خود سياسي ماڻهو هوس، سياسي ورڪر، سياسي ماڻهو نه پر سيريس قسم جو هڪڙو ورڪر قسم جو ماڻهو هوس. پوءِ مون کي جي.ايم.سيد جي جيڪا تنظيم نه ڪرڻ، انهيءَ جي دل ۾ شڪايت هوندي هئي نه ڪائي آفيس وغيره ڪڍجي، ڪائي اخبار ڪڍجي، ڪو هيئن ڪجي، ڪو ڦلاڻ ڪجي. باقي جي.ايم.سيد جو ٻيو طور طريقو، اٿڻ ويهڻ، فڪر، فهم ۽ طريقو (چا پڇجي) سنڌ اسيمبليءَ ۾ (سيد هيو) مون کي ياد آ، هڪڙو ماڻهو بوبڪن جو آيو مون وٽ، ڪو انتظامي قسم جو ڪم ڪٽي، سو مون خط لکي جي.ايم.سيد ڏي ڏياري موڪليو. انين ڏينهن اهو ماڻهو آيو، مون چيو خبر ٻڌاءِ، چيائين منهنجو ڪم ٿي ويو. ڪير به ماڻهو انين ڪو نه ڪندو پوءِ ته هاڻي منهنجو واسطو رهيو آ. سائين جو مقام هي آ. هاڻ آءٌ سائين جو هڪڙو ڪئريڪٽر ٻڌايان.

سائين هڪڙو الائي ڪهڙو فنڪشن رکيو سن ۾، مون کي بہ دعوت ڏنائين. مان ڪراچيءَ مان آيس ڪوٽڙي اتان گاڏي ويٺي هلي، آءُ حيدرآباد ۾ آيس. ٽيڪسي ڪيم، پهتس سڪرنڊ، سڪرنڊ مان آيس پنهنجي بنيءَ تي، اتان مان گهوڙيءَ تي چڙهيس، اتي شام ٿي ويئي، پٽڻ تي پهتس، پٽڻ تي چيائون "بابا هاڻ سيدن جي ڪير جو بتيلو ايندو، هو (جيڪو عام جو) پٽڻ آهي، اهو چئو، باقي انهيءَ تي وجهو. انهيءَ زماني ۾ جي.ايم.سيد وارن جو سڪرنڊ جي پاسي ڏي وڏاڻ هوندو هو (جنان ڪير شام جو ويندو هو) ان ۾ اسين وياسون. اسان پهتاسون تہ انهيءَ مجلس ۾ ڊاڪٽر ڏيرواڻيءَ جي چانهہ هئي حاضرين کي، سو پڪوڙا ۽ چانهہ پئي هليا. سائين ڪيڏي مهل منهنجي پرسان اچي وينو ۽ مون کي چيائين تہ پڪوڙا ۽ چانهہ نہ کائجانءِ تنهنجي لاءِ ٻن پهرن جي ماني مون رکائي ڇڏي آ، تون پڪوڙا ۽ چانهہ نہ کائجانءِ. خير مون چيو تہ ڏاڍو سٺو، بُک بہ هئي ڏاڍي، مون ماني کاڌي ڪا نہ هئي. ماني، بہ عاليشان هئي. تتر بہ هئا، ڪو پلو ٻلو بہ هو، ماني کائي ڏاڍو خوش ٿيس. پوءِ مون سائين کان پڇيو تہ اها ماني اوهان ڇو رکائي؟ چيائين تہ مون کي خبر هئي تون ايندين" (تڏهن رکائي ڇڏيم ائين ڪير تو ڪري؟) اهڙا ڪيترائي مثال آهن تہ اها هئي سيد جي فهم ۽ فراست!.

زميندار ڪٽنون ڪٽندا آهن، ملڪيتون ميڙيندا آهن، پر سائينءَ پنهنجي پيءُ محمد شاهہ جي ڪاتي کان ٻاهر هڪڙو ايڪڙ بہ ٻنيءَ مان ڪو نہ ڪنيو. حالانڪ سائين انهيءَ زماني (١٩٩٣٦ع کان پوءِ) ۾ سنڌ گورنمينٽ جي ناهڻ ڍاهڻ وارن مان هو. پر سائين کي، ٻنيءَ جي علائقي ۾ ٻني آهي ئي ڪا نہ! اها جيڪا ٻني توهان ڏسو ٿا، اها سائين جي پيءُ کي مريدن وٽان گفت ۾ ملي هئي. پوءِ اها بہ سائين انهن کي اڌ موٽائي ڏني، اڌ پاڻ وٽ رکي. اهڙا ڪيئي شاهہ جي شخصيت جا نمايان پهلو بيان ڪري سگهجن ٿا.

حوالہ ۽ حاشيہ

(١) اهو ان وقت جو ذڪر آهي جڏهن قريشي صاحب مشهور جهنڊي ڪيس ۾ گرفتار ڪيو ويو هو،

(٢) اهو اشارو سائين جي.ايم.سيد جي ڪتاب، پيغام لطيف ڏانهن آهي

(٣) ٢٠ اپريل ١٩٧٣ع تي سائين جي.اي.سيد سپيرئر سائنس ڪاليج خيرپور ۾ تقرير ڪئي، جنهن ۾ پاڻ سنڌو ديس ڇا آهي؟ سنڌي قوم جون وصفون ۽ (سنڌن) فرائض ڪهڙا آهن اهڙن بنيادي نڪتن بابت سائينءَ انتهائي اهم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ بنيادي معلومات ڏني هئي .

(۴) هونئن ته سائينءَ جي ١٩۴٧ع وارين تقريرن ۾ پڻ سنڌو ديش جو ذڪر ملي ٿو. پر سائين جي.ايم.سيد ٣١ مارچ ١٩٧٣ع تي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شام جي موقعي تي هڪ تقرير ڪئي، جنهن ۾ پاڻ قومي نظريي ۽ ملڪي آئين بابت سمجهاڻي ڏيندي، سنڌوديش، سنڌ جي زبان ۽ ڪلچر، سنڌي قوم جي تڪميل ۽ ان جا تاريخي بنياد واري حوالي سان سمجهاڻي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

(۵) منهنجي خيال ۾ اهو اشارو ٢٣ جون ١٩۴٧ع تي سن ۾ ترقي پسند جماعت قائم ڪرڻ واري موقعي تي سائين جي.ايم.سيد جي ڪيل تقرير طرف آهي. جنهن ۾ پاڻ اها ڳالهه واضع ڪئي اٿن ته گهٽي تجربي ۽ حقيقتن جي آڌار تي اٺ مسلمانن جي جدا گانه قومي نظريي مان اعتماد وڃائي وينو آهيان ۽ جديد قومي نظريي يعني ملڪ، اقتصادي مفاد، ڪلچر، زبان ۽ قومي ڪردار جي بنيادن تي قوم جي تشڪيل ۾ ويساهه ڪرڻ لڳو آهيان، اڄڪلهه دنيا جي هر حصي ۾ قومي نظريي جو وجود انهن اصولن تي بڌو وڃي ٿو، انهيءَ نقطه نگاهه کان سنڌي هڪ جداگانه قوميت جي حيثيت رکن ٿا. (چوندڊ سياسي مضمون ص.۵)

(٦) قريشي صاحب ان وقت جي وزير اعليٰ جام صادق عليءَ سان پراڻن تعلقاتن سبب ڪافي عرصي کان MPA هاسٽل ۾ رهيو پيو هيو، جنهن جو ڪرايو لڳ ڀڳ ٢٠ هزار تي چڪو هو. اهو اُن جو ذڪر ڪيو اٿن.

(٧) اها ڳالهه سن جي پس گردائي ۾ مشهور آهي ته سائين جي.ايم.سيد ڪنهن کي ڏاڍائيندو ڪونه هو ۽ جيڪڏهن ڪو اتفاق سان ڪنهن مسئلو ۾ اڙجي ٿاڻي ۾ ايندو هو ته، ان کي چلان نه ڪيو ويندو هو. چاڪاڻ ته ٿاڻي وارن کي خبر هوندي هئي ته، اڄهو ٿو سائين فون ڪري، ۽ ٿيندو به ائين هيو مسئلي ڪٿي کهڙو به هجي سچ لهڻ کان اڳ سائين فون ڪري ان ماڻهو کي ڇڏرائي ڇڏيندو هو. ۽ جيڪو به مسئلو هوندو هو ان کي راجوٽي طريقي سان حل ڪندو هو. جيڪڏهن صوبيدار ڪنهن قسم جي هيراڦيري ڪئي ته ان جو خير نه هوندو. سائينءَ جي وفات کان پوءِ بني ڏينهن سندن تڏي تي وينا هياسين جو سن کي ڪنهن مسڪين ماڻهوءَ هينئن ريت ڳالهه ڪئي ڇني: مون کان مانجهند واري صوبيدار بي واجبي ڪري پيسا ورتا. مون سائينءَ کي شڪايت ڪئي، سائين SP سان ڳالهائڻ لاءِ فون ڪئي، SP نه مليو، I.G کي فون ڪيو، اهو نه مليو ته سائين چڙ ۾ اچي آپريٽر کي چيو ته گورنر ملائي ڏي، ان وچ ۾ صوبيدار کي خبر پنجي وئي ته سائينءَ تائين ڳالهه پهتي آهي سو شام جو ميڙ ڪري سيد کان معافي ورتي، رقم به ڏيئي ويو.

(٨) اهو سنڌ قومي اتحاد ٺهڻ واري وقت جو ذڪر آهي، ان وقت پليجو صاحب پنجاب جي دوري تي هيو جو ڪيس خبر پيئي ته سن ۾ مختلف ڌرين جي گڏجاڻي ٿي آهي ۽ سيد جي سربراهيءَ سنڌ جي قومپرستن جو وسيع تراتحاد ٺهي رهيو آهي، پاڻ پنهنجي دوري کي اڌ ۾ ڇڏي واپس آيو ۽ اچي نئين ٺهندڙ اتحاد ۾ شامل ٿيڻ جي ڳالهه ڪيائين.

(٩) اليڪشن کٽڻ ۽ سيٽ بچائڻ لاءِ جيڪي طريقا ٿيندا آهن سيد پنهنجي اصولن تي برقرار رهندي اهڙن مڙني عملن کان پري رهيو ورنه جيڪڏهن ڪيس سيٽ حاصل ڪرڻي هجي ها ته ڪري پئي سگهيو پر ان وقت واري سندس اصولي موقف ته، سنڌ جي معاملن ۾ پاڪستان مسلم ليگ کي مداخلت ڪرڻ جو حق ناهي، ان اصول تحت ڪين جناح صاحب سان ٽڪر ۾ اچڻو هيو ۽ پاڻ ان تان ترجيترو به نه هٽيو. ان اليڪشن ۾ جيڪڏهن وڏي پيماني تي ڌانڌلي نه ڪئي وڃي ها (جيڪا پوءِ اڳتي هلي ثابت ٿي ۽ فيصلو سيد جي حق ۾ ٿيو) ته سيد اها اليڪشن کٽي ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ايم سيد جو فڪر

سائين جي. ايم. سيد جي وفات کان پوءِ پندرنهن روزه ساڃاهه رسالي طرفان سائين جي. ايم. سيد جي فڪري پوئلڳن ۽ جيئي سنڌ جي مختلف اڳواڻن کان هڪ ئي سوال ڪيو ويو هو. جيڪو اصل ۾ ٻن ٽن سوالن تي مشتمل هو. ان جو قريشي صاحب جيڪي جامع جواب ڏنو آهو هتي ساڃاهه جي ٿوري سان ڏجي ٿو. آزاد قاضي

سوال: " توهان سائين جي. ايم. سيد جي فڪر کي ڪيئن ڏٺو آهي؟ ان کي هاڻ پنهنجو ڪيو ٿا يا نه؟ ان فڪر جو توهان جي ذهن ۾ ڪهڙو تصور يا خاڪو موجود آهي؟ ان کي اڳتي جدوجهد ۾ ڪٿي هلڻ لاءِ توهان وٽ ڪهڙو طريقه ڪار يا نقطہ نظر آهي؟ ۽ ان ئي حوالي سان جيئي سنڌ رهبر ڪميٽيءَ کي ڪهڙي حيثيت ڏيڻ چاهيندا؟

حفيظ قريشي: جي. ايم. سيد جي، جيڪا سنڌ جي ڳالهه آهي، اها منهنجي پنهنجيءَ زندگي ۾، ١٩٤٧ع ۾، جهڙوڪر انقلاب جي صورت ۾ سامهون آئي هئي. جنهن ڳالهه کان آئون قطعي نابلند هوس، مون کي اها خبر ئي ڪا نه هئي ته ڪو سنڌ جي اڪائونٽ تي به ڪا سياست ضروري آهي يا ڪرڻ کپي، ان ڪري شاهه جي اها ڳالهه مون لاءِ اهڙي هئي جيڪا منهنجي قلب ۾، ڪوڪي يا ڪلي وانگر کُپي وئي.

شاهه صاحب سان منهنجي انهيءَ تعلق کان پوءِ، مون جيئن جيئن سياست تي ڪئي، تيئن تيئن مون کي پاڪستان ۾ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن سان ٿيندڙ زيادتيون احساس ڏيارينديون هيون ۽ شرمسار به ڪنديون هيون ته آئون هڪ وڪيل ماڻهو آهيان ۽ پڙهيل ڳڙهيل به آهيان. پوءِ به مون کي اها خبر ئي ڪا نه هئي ته ڪو سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن سان ظلم ۽ ڏاڍ به ٿئي ٿو؟! ۽ اهي غلام به آهن؟ اهو ئي سبب آهي، جو مان ان کان پوءِ شاهه صاحب جي سياست کان ٻاهر ڪڏهن سوچي به ڪو نه سگهيس. منهنجي نظر ۾ هر ڪا ماجرا، جنهن ۾ سياسي ماجرا به آهي، ان جا به فيڪٽر آهن، هڪڙو Subjective سبجيڪٽو ۽ ٻيو objective آبجيڪٽو آهي. سائين جي. ايم. سيد جي سياست جو سبجيڪٽو پاسو اهو آهي، جو اها هاڻي هن وقت سنڌ جي باشعور ماڻهوءَ ۽ سرگرم ۽ هلندڙ چلندڙ ماڻهو جي قلب اندر پهچي چُڪي آهي ۽ اها ان جي قلب ۾ ايترو گهڙي ۽ ويهي وئي آهي، جيڪا هاڻ نڪري ڪا نه سگهندي. ان کان سواءِ اها ايڏو معروضي سچ آهي، جنهن کي سنڌ جو ماڻهو هاڻي ڇڏيندو ئي ڪو نه،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چو ته اها سندن قلب ۾ ڪلو ٿي لڳي وئي آهي. جيئن منهنجي قلب ۾ سائين جي سياست ڪلو ٿي لڳي وئي آهي. تيئن هاڻي اها سياست، مون ڪان به وڌيڪ اهڙا ماڻهو آهن، جن جي قلب ۾ ڪپي وئي آهي. مون سوين اهڙا ماڻهو ڏٺا آهن، جيڪي قربانين، ڪوششن ۽ جدوجهد ۾ مون ڪان به گهڻو اڳتي نڪري ۽ وڌي ويا آهن. ان ڪان سواءِ ان جو ٻيو جيڪو آبجيڪٽو فيڪٽر آهي، اهو انهيءَ ڪان به وڌيڪ طاقتور آهي ۽ اهو اهڙو آهي، جو آئون پاپان ٿو ته ڏهين، ٻارهين، پندرهين سالين سنڌ آزاد ٿي ويندي. جيڪي ماڻهو هن وقت سنڌ آزاد ڪرڻ نٿا ڏين، سي خود چوندا ته هاڻ اسان توهان جي جان ڇڏي، توهان ڀلي آزاد ٿي وڃو، اهڙا آبجيڪٽو فيڪٽر موجود آهن ۽ ٻيا پيدا ٿي رهيا آهن، صرف هڪڙي ڳالهه آهي ته:

"گهڙو پڳو ته گهوربو، ڀاڻان هو حجاب".

پتي صاحب جي سنڌي هجڻ ۽ قاسي ڪائڻ جو جادو ڪلي ۽ پڌرو ٿي پوندو، هن وقت اها ڳالهه وچان پردي وانگر بيٺي آهي پر جڏهن به اها پڌري ٿي پئي ته سنڌ جي آزاديءَ جي تحريڪ سنڌ ۾ طوفان بنجي اٿندي. چو ته اسان جا هي جيڪي نوجوان ڪم ڪن پيا. گل محمد جکراڻي، ڊاڪٽر ڪالاڻي، بشير خان يا آريسر آهن. يا جيڪي ٻيا آهن، ڀوءِ ڪسو يا ڪاندو، پر آئون چوندو آهيان ته هن کي آفرين آهي. ۽ پائيندو آهيان ته پنهنجي هڙان وڙا انهن جي مددڪريان! انهن جي تاليف ڪلب ڪريان، شابس هجين! ....جو مون اهڙا به دور ڏٺا آهن، جڏهن ڪراچيءَ جي ڏار تيڻ تي سائين ۽ اسان حيدر منزل ۾ ويهي رئندا هناسون، هيئن تحريڪ هلائڻ، نعرا هڻڻ، جلسا ۽ جلوس ڪڍڻ، سوال ئي ڪونه هو!!.... ته هي ڪئين ٿيندا آهن؟

ڪالهه محمود هارون ويچاري ميمڻ ماڻهوءَ جو اخبار ۾ بيان پڙهيو اٿم، چوي ٿو ته "هاڻي جي. ايم. سيد ڪان پوءِ قوم پرست تحريڪ ختم ٿي ويندي" هن کي خبر هجي ته يوسف هارون يا عبدالله هارون جو مرڻ ٻيو آهي ۽ جي. ايم. سيد جو مرڻ ٻيو آهي!!.... عبدالله هارون جي مرڻ ڪان پوءِ ان جي مسلم ليگ ختم ٿي سگهي ٿي. پر جي. ايم. سيد جي ڳالهه، هاڻي مرڳو وڌي ويندي!......... جي. ايم. سيد ته پاڻ اڳوڻي زماني جو ماڻهو هو، قومي تحريڪ کي ڊيسينٽ نموني ۾ رکيو وينو هو. ۽ سڄي تحريڪ ۽ ڪارڪن کي ڪنٽرول ڪيو وينو هو. اهو هليو ويو. هاڻي هي سنڌي نوجوان خبر اٿئي ته ڇا ڪندا ؟!!.... هي آڳ لڳائي ڇڏيندا!!... اهو جي. ايم. سيد هو، جيڪو اهنسا ۽ غير تشدد واريون ڳالهيون ڪندو هو. اهي سڀ سائين مڙئي غير فطري (ان نيچرل) ڳالهيون ڪندو هو!!.... هاڻي اهنسا ڇا جي؟......، جهيڙو ٿيندووڏو .... صفا وڏو جهيڙو ٿيندو .... تمام وڏو جهيڙو ٿيندو!! اهڙو (ڪلتدي) جو راڄ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏسندا!!!... اهو اهنسا ٻهنسا وارو نه ويو هليو. هاڻ اسان پنهنجي پالبسي بان ناهيندا سون!!. اها منهنجي راءِ آهي. تنهنجي ڪري مونکي ڪابه مايوسي ڪانه آهي، اهو جيڪو چيو پيو وڃي نه شاهه صاحب وفات ڪري ويو آهي ۽ هاڻي ڪي به ڪين ٿيندو! ائين ڪونه آهي. هي آبجيڪٽو تحريڪ آهي، هيءَ ماڻهن ۾ هاڻ پرڪوليٽ ڪندي، جيئن پاڻي پرڪوليٽ ڪندو آهي: تيئن پرڪوليٽ ڪندي ۽ تمام گهڻو اڳتي وڌي ويندي تنهن ڪري آنون مايوس ڪونه ٿيو آهيان، باقي مون کي (شاهه جي وفات تي) ڏک سو ٿيو آهي!!!.

اسان جا پاڪستان سڳوري ۾ حق آهن ڪهڙا؟

حاجي حفيظ قريشي جو هي انٽرويو روزاني سنڌ حيدرآباد ۾ ٢٢ مئي ١٩٩٧ع تي هنن عنوان سان شايع ڪيو "بهترين اهو طئه ٿيڻ گهرجي ته اسان جا هن پاڪستان سڳوري ۾ حق آهن ڪهڙا؟" انٽرويو جي هينئر هلندڙ ڇاپايو ويو هو ۽ جنهن ناهي ڪهڙي سنڌ ان جو باقي حصو ٻيو شايع ڪو نه ٿيو. (آزاد قاضي)

سنڌ: هاڻي اوهان جي طبيعت ڪيئن آهي؟

حفيظ قريشي: منهنجي طبيعت هاڻي نيڪ آهي. مون جڏهن لنڊن ۾ پنهنجي آپريشن ڪرائي، تڏهن مون دوا فقط هڪڙو ڏينهن ورتي. لنڊن مان پهچي، رات پنهنجي گهر ۾ رهي، آئون پهتس سائين (جي.ايم.سيد) وٽ. سائين مون کي چيو "دوا؟" مون چيو " هي ٻه دوائون آهن. جيڪي آئون کاوان ٿي ڪونه." سائين چيو" آئون رهان ٿي دوا تي ٿو". جيسائين"هي ٻني دوائون پيون آهن، کاءُ" ان کان پوءِ مون دوا ڪاڏي ٿي ڪونهي ٿوٽل. هن پيري ٣ اٽيڪس ٿيا. ٢ اٽيڪس آئون سهي ويس، منهنجو پٽ چئي ٿو "انهن غفلت جي ڪري تنهنجي بيماري وڌي وئي آهي، اهي ٢ اٽيڪس جيڪي برداشت ڪيا سي تو کي برداشت ڪرڻا نه هئا" منهنجو پٽ اهڙو ڪوئي سينئر ڊاڪٽر ڪونهي، مڙئي چئن پنجن سالن جو ڊاڪٽر آهي، اها ان جي ڳالهه آهي، باقي هاڻ مان چاڪ آهيان، بيماريءَ ٻي ڪري مونکي ٻه ٽي فائدا ٿيا آهن، هڪڙو فائدو اهو ٿيو آهي ته هي جيڪو سنڌ جو پرابلم آهي، سو سڄو "پرابل" آهي (خاڪي جوٻي ڏانهن اشارو ڪندي) هي هڪڙي جنس وينی آهي، اڄ قادر مگسي آيو هو، اها وري هڪ ڏار جنس آهي. پليجو صاحب وري ڏار جنس آهي، وري آربسر صاحب ڏار جنس آهي.

سنڌ: انهن سڀني ۾ سني جنس ڪهڙي؟

حفيظ قريشي: سوال آهي هيءُ، ١٩٦٧ع ۾ اسين جيل ۾ هئاسين، تڏهن پليجي مونکي چيو "هي جام ساقي وارا سمورا ماٺهو ڪڏڻا آهن، پاڻ ٻاهر نڪرون تون سائينءَ کي هلي چئه جام ساقي ۽ هن جا واسطيدار ماڻهو، اهي سڀ ڪڏڻا آهن، اهي جيستائين هوندا تيستائين ڪم نه هلندو" مون چيومانس" آئون شاهه کي ڪهڙي ٻه ڳالهه چوڻ جي حيثيت ۾ نه آهيان. عيد مبارڪ تي آئون

هلندو آهيان، تون بہ هلجانءِ پوءِ سائين کي چونداسين." اتي جتوئي صاحب بہ آيو هو. پوءِ پليجي سائين کي چيو تہ "جام ساقي کي ڪڍ" سائين چيو "بابا! آئون ڪيان ڪنهن کي بہ ڪون." پليجي چيو تہ "اهڙو آ" سائين چيو "ڪهڙو بہ آ، بي ڳالھ ڪر، ڪيڻ واري ڳالھ مون وٽ آهي ئي ڪون." پوءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ پليجي سائين کي ٻڌايو، پر سائين نہ مڃيو.

ان جو پس منظر هي آهي، آئون پليجي کان سينئر آهيان، ان کان وڌيڪ محنت ۽ قرباني وارو ماڻهو آهيان، پر آئون انٽيليجنٽ ماڻهو نہ آهيان، مون کي ١٩۴٨ع ۾ خبر هئي تہ سائين جيڪي پاڻ سان گڏ رفيق رکيو ويٺو آهي، اهي سڀ هن سان منافقت ڪري وينا ڪن، مون کي وري اُهي چريو سمجهندا هئا. منهنجو وڏو ڀاءُ مري ويو هو، ننڍي ڀاءُ کان آئون ڏڪونجي آيو هئس، بہ مونکي پٽ هئا، وڪالت منهنجي رجسٽرڊ ٿيل هئي، سائين سان منهنجي ملاقات ٿي، اتفاق سان، مون اڳ ۾ (سائين) ڏٺو ئي ڪون هو. منهنجي سائين (سان) صفا ڊرامي جهڙي ملاقات ٿي، اهو ڊرامو هي،(هيو) اسان جيڪي خاڪسار هئاسون، غلام مصطفيٰ شاهہ، مير فتح خان جو پيءُ مير علي احمد خان، سو بہ ٿي سو ڄڻا جمع ٿياسين ڪراچي ۾ مير علي احمد خان ڪميونسٽ ٿي آيو هو، افتخار الدين جابنگلا بنگلا ڏسي، اسان سيني کي چيائين، "خاڪسارتحريڪ ختم ٿي وئي آهي، پاڻ افتخار الدين وٽ ٿا هلون، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، غلام مصطفيٰ شاهہ، شمس الدين شاهہ، احمد خان لانگاهہ، الاهي سينيئر ماڻهو هئا. مير صاحب ميزبان هو. اهو صفايُون ڪري پيو ۽ ماني جو بندوبست پيو ڪري. چو تہ وڏو ماڻهو پيو اچي. هو هن جي لئہ ڏسي آيو هو. ميان افتخار الدين پئسي ڏوڪڙ ۾ وڏو ماڻهو هو. جيئن پٽي کي چار پنج ڊرائنگ روم هئا، تيئن هن کي پنج ڇهہ ڊرائنگ روم هئا. ماڻهن تي وڏو رعب پوندو هو. مير علي احمد خان بہ درجا سنڌي پڙهيل هو ان تي هن جو رعب پيو. ان (ميان افتخار) ڪجهہ ليٽ ڪئي. آزاد پاڪستان پارٽي پئي ناهيائون. هڪڙو هن خاڪي جوبي جهڙو ماڻهو ڪو سنڌي ماسٽر هو. ان چيو "جيسين ميان افتخار الدين اچي، تيسين جي. ايم. سيد جو مون وٽ وعظ آهي، سو آئون پڙهان؟" مون چيو مانس "هائو. پلي پڙهہ" سو ان اتي پڙهيو. ان جو پڙهيو، جڏهن اڌ تي آيو تہ ان وقت مون کان نڪتو "لبيڪ. ثم لبيڪ" مون اتي تقرير ڪئي تہ "ميان افتخار جو انتظار ڪرڻ وقت جو گهاٽو آهي. پاڻ سيني کي جي. ايم. سيد وٽ وڃڻ گهرجي". اينتري ۾ ميان افتخار بہ اچي ويو. ميان هي سمجهيو تہ منهنجي تعريف ۾ ڪو ماڻهو تقرير پيو ڪري. ميان پبلڪ جو ماڻهو هو. ميان مون کي چيو تہ "آپ چالو رکين" تقرير تہ منهنجو فن آهي. اردو ڄاڻان، فارسي ڄاڻان. مون ميان کي سائينءَ جي سڄي رپورٽ ٻڌائي. انهي زماني ۾ ڪجهہ جي. ايم. سيد بہ ڪميونسٽ هو

۽ ماڻهو بہ ائين سمجهنداد هئا تہ هي ڪميونسٽ آهي. ان ڪان پوءِ ميان صاحب مير صاحب کي چيو "مير صاحب! معاف ڪرنا. هم لوگ ليٽ هو گئے هين. کهانا کائين. پهر جلسا ڪرتے هين". مير صاحب کي لاچار اهو هو تہ ميان صاحب منهنجي ماني کائي تہ جيئن منهنجي لڏ ٿي وڃي.

اوهان کي خبر آهي تہ يورپ ۾ "هوسٽيس" چاڪي چوندا آهن؟ يورپ ۾ ونشيا کي هوسٽيس چوندا آهن. هي پاڻ جيڪو......پيا مرايون، سو پاڻ ان ڪري پيا مرايون تہ پاڻ مهمان نواز آهيون. يورپ ۾ چڪلي جي رن يا جيڪا اوهان سان بي قاعده نموني سمهي ان کي هوسٽيس چوندا آهن. يعني مهمان نواز. اها يورپ جي ٻولي آهي، سو مير صاحب چيو تہ (ميان افتخار الدين) منهنجو ٻوڙ ٻوڙ کائي تہ جيئن منهنجي بہ ڪا لڏ ٿئي، سو هو ميان سان مليو ۽ هن ميان سان ڳالهايو، منهنجو ملاقات جو تجربو تمام گهٽتو آهي، مون کي اختلاف جو بہ آرٽ آهي، مون ميان صاحب کي چيو "ميان صاحب!مير صاحب، ڪو اجازت دو، وه هم ڪو جي. ايم. سيد ڪي پاس لے چلے" هاڻي جلسو ميان صاحب جو، هاڻ ميان صاحب چا چوي، ميان صاحب کي بہ ٿورڙو شڪ هو تہ هي بہ ٿورڙو ڪميونسٽڙو آه، ان زماني ۾ ڪميونسٽ ٿيڻ بہ هڪڙو فيشن هو. اهي ناصر ٻاصر سڀ مون وٽ رهندا هئا، ميان صاحب چيو " آپ جائين جي. ايم. سيد ڪي پاس" ٿي سو ماڻهو هئاسون. اهڙي رش هئي جو احمد خان لانگاهہ ڪان مون لڪڻ جي لاءِ پارڪر پين ورتي سا چوري ٿي وئي. الائي ڪير ڪٽي ويو؟ ايڏي رش هئي. مير صاحب ۽ جي. ايم. سيد پاڻ ۾ ڳالهايو. الائي نهيا نہ نهيا. مير منهنجو جڻ تہ عاشق هو. مون مير صاحب کي چيو "بابا! مون کي هتي ڇڏي وڃ." مون کي چيائين "هينئر تہ هتان هل. پوءِ اچجانءِ" مون چيو "هاڻي مان حيدر منزل ڇڏيندس ٿي ڪونہ" مونکي ١٩٧۴ع تائين خبر ڪونہ هئي تہ آئون سنڌي آهيان يا ڪا سنڌ بہ ٿيندي آهي يا ان سان ڪي عذاب ٿيا آهن. مون کي خبر ڪانہ هئي،اها ڳالهہ پهريون ڀيرو جي. ايم. سيد ٻڌائي، مون مير صاحب ڪان ورتي موڪل، آئون جي. ايم. سيد سان گڏجي ويس. جي. ايم. سيد ۾ بہ ٿي ڳالهيون هيون. هڪڙو تہ روئيندو هو، اوچنگارون ڏئي روئيندو هو. ماڻهو ڪيرني ڪونہ هو، جناح ڪراچي ڪٽي ڇڏي. ڪراچي ڪٽجي وئي پر ڪوئي ڳوڙهو ڳاڙڻ وارو نہ هو. سائين حيدر منزل جي ڊارننگ روم ۾ ڪڏهن ڪڏهن تہ اوچنگارون ڏئي روئيندو هو. غلام مصطفيٰ پرگڙي، شيخ عبدالمجيد، آئون پيا ڪميونسٽ پوهو ۽ سويو اهي سائين جا ورڪر هئا. اهي اندر هڪڙو ڳالهہ ڪندا هئا ۽ ٻاهر ٻي ڳالهہ ڪندا هئا. منهنجي باري ۾ انهن جو خيال هو تہ هي چريو آهي.

سنڌ: هو توهان کي چريو ڇو سمجهندا هئا؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ قريشي: آئون پنهنجي جذبي ۾ تمام ان ريزنبل (Unreasonable) ماڻهو آهيان، ان ۾ مونکي حساب ڪتاب جي خبر نه پوندي آهي، هاڻي جڏهن سائين وارو واقعو ٿيو ته مونکي لاک ڏني ڇڏيائون. سو هو مون کي چريو ماڻهو سمجهندا هئا ۽ سائين به هو ته پاڻ پاڪستان سان ٿا وڙهون ته ضرور ڪميونسٽ مدد ڪندا. پيو ڪير مدد ڪندو؟ جيئن سيني جا آئيڊياز آهن، تيئن هڪڙا ڪميونسٽ آهن ۽ ٻيا وري منافق آهن. انهن تي آئون سخت ڪاوڙيل آهيان شايد ڪميونزم ۾ انهن جي اجازت آهي ٻاهران سنڌ جي پٺي ڳالهه ٿيندي ۽ اندران پير ٻيا نڪرندا.

ٻي ڳالهه ٻڌو. هاڻي جي. ايم. سيد ٻارنهن مهينن ۾ اولياءُ ٿي ويندو. بس ٻر جي. ايم. سيد اولياءُ ٿي ويو ته پوءِ پنهنجي ڪهڙي ڪم جو؟ جيڪڏهن جي. ايم. سيد صوفي ٿي ويو. لطيف سمجهاڻ وارو ٿي ويو. هو ته پڙهيل به ڪونه هو.اڻ پڙهيل ماڻهو هو. خدا سن جي هڪ سيد تي ڪم رکي موڪليو، خدا موڪليندو آهي. خدا جڏهن قومون ماريندو آهي، تڏهن ماڻهو موڪليندو آهي. خدا ڪيئي قومون ماري ڇڏيون . تباهه ڪري ڇڏيون پنهنجي وطن مان ڪڍي انهن کي گهرن مان ڪڍي، انهن جي ٻولين کي ماري ڇڏيائين، پر پيغمبر سيني کي موڪليندو آهي. ۽ اسان جي اسلام جو جيڪو پيغمبر آهي، ان سان به اهڙو ڳالهايو اٿس، جنهن منجهان سمجهجي پيو ته ڪيس چئي پيو مات ڪري ويهي رهه عرب ڳالهه نه ٿا مڃين ته ڇڏين پيغمبر چئي پيو ته آئون ڪونه ڇڏيندس. آئون جي. ايم. سيد کي چوندو هوس ته "تون آيو آهين چئين ڳالهين جي لاءِ سي تو ڪيون آهن، دوزخ ۾ ڪونه ويندين پر بهشت ۾ به ڪونه ويندين" چوندو هو "ڇو؟" مان چوندو هيومانس "طريقو صحيح ڪونه هلايئه " اهي چار ڳالهيون ڪهڙيون؟ "سنڌي قوم آهن، سنڌ وطن آهي، آزاد ٿيڻ گهرجي، آزاد ٿيندو، "سنڌي آزاد ٿيندا يا نه ٿيندا. اها ٻي ڳالهه آهي، هاڻي جيڪڏهن جي. ايم. سيد جا وارث هن جي قبر تي پڙ وجهي، چون پيا ته " پوءِ جي. ايم. سيد هو ...... پر پوءِ پنهنجي ڪهڙي ڪم جو ٿيو؟ ان جو مثال ائين آهي ته منهنجو ڊاڪٽر آهي، مونکي دوا لکي تو ڏني پوءِ ڪيجي آهي، مسلمان آهي، هندو آهي ڪير به آهي اسان جو ان جي ان ڪم سان واسطو آهي.

ولي خان مون وٽ آيو هو. مون پنسا ڏوڪڙ ڏنا ، مون چيو "جيئي سنڌ" جو نعرو هٽجو پر انهن نعرو نه هنيو، پڇو مان "ڇو" چيائون ته "اسان کان وسري ويو" پوءِ وري نوابشاهه ۾ مون کي ٻانهه کان ورتي هڪڙي هنڌ نوٽ بڪ جي ڦاٽل پني تي "جيئي سنڌ" لکي مون کي ڏيکاري چيائون ته "قريشي صاحب! ڏسو اسان "جيئي سنڌ" جو نعرو لکيو آهي "پر ان سان ڇا ٿيندو، توهان اها ڳالهه ٻڌو ته مون کي منهنجي زال مٿي ۾ تيل وجهندي آهي پر مونکي

مرض ته دل جو آهي اهو تيل مونکي ڇاڪندو؟ اسان جو فائدو انهن ڇنن ڳالهين ۾ آهي. اهي چار ڳالهيون جيڪي سائين ٻڌايون. سائين چيو ته "بابا! اسان کي پاڪستان جي سياست ڪرڻي ئي ناهي."

جي ايم سيد جي جلسي ۾ اها ڳالهه ڪرڻ ته خطابي افغانستان ۾ ويهي ويا آهن، ان جو تعلق ڪهڙو؟ افغانستان ۾ خطابي نجيب الله کي ماريو، اسان جو ان ۾ وڃي ڇا؟ مون خطابين کي خط لکيو. مون انهن کي لکيو "توهين دين اسلام جا وڏا رکوال آهيو، تمام نيڪ ماڻهو آهيو، توهان هڪ حرامي ماڻهو کي ڦاسي ڏني آهي، اوهان کي شاباس هجي، پر دين اسلام چوي ٿو ته پرايا ٽيڙ نه کائو، اوهان پٺاڻن کي ته روڪيو ته اسان جا ٽيڙ نه کائين "مون هڪڙي پيري جي. ايم. سيد کي ڪن ۾ ٻڌايو ته "عبدالغفار مرشد تنهنجو هوندو. مون وٽ عبدالغفار جهڙو ايشيا ۾ حرامي نه آهي."

سنڌ: واقعي!؟

حفيظ قريشي: لااله الاالله محمد رسول الله ... مون کان سائين پڇيو ته "ڇو؟" مون چيو ته پٺاڻ ٽيڙ پرايا پيا کائين، هنيئر پاڪستان ۾ اڍائي ڏريو پيون ٽيڙ کائين، انهن جو پاڻ ۾ ٺاهه آهي. پٺاڻن جو، پنجابين جو ۽ مهاجرن جو، اهي ٽيون اڍائي ڏريون.

آئون جيل ۾ هئس ڪشمور ۾ پٺاڻن جو ليڊر مولانا فضل الرحمان آيو. ان تقرير ڪندي چيو ته "هم لوگ سنڌيون ڪي حقوق ڪا نقصان نهين هوني دينگي" مون هن کي خط لکيو. مون لکيومانس ته "آئون تازو جيل ۾ آيو آهيان، مون تنهنجو اهو بيان پڙهيو آهي، توکي اهو اختيار ڪنهن ڏنو آهي ته اسان جي حقن جي حفاظت ڪرين! پر پهريون اهو ٻڌاءِ ته اسان جا حق آهن ڪهڙا؟" پهرين ته اهو طئه ٿيڻ گهرجي ته اسان جا هن پاڪستان سڳوري ۾ حق آهن ڪهڙا؟

جڏهن آئون ١٩٧٣ع ۾ جيل مان نڪتس ته منهنجو پياءُ بيمار هو. مونکي خبر هئي ته مري پيو. اسان گڏجي سمهندا هئاسون منهنجي پياءُ چيو ته "سائين جي تقرير آهي تنهنجا پچا رليا پيا آهن، يارنهن مهينا جيل ڪاٽي آيو آهين تون سائين جي تقرير ۾ نه وڃ، پوءِ وري مونکي موٽر ڏنائين ۽ چيائين ته "تون ٿي اچ پر تقرير نه ڪجانءِ "سائين اتي تقرير ڪئي، سائين تقرير ڪئي منهنجا وار ڪاندارجي ويا، ان کان پوءِ سائين پياءُ جي فاتح لاءِ چوٿين ڏينهن تي آيو، مون چيومانس ته اسان جون جايون پڪيون پيون آهن، تنهنجي لاءِ هڪڙو ٺڏو ڪمرو ٺهرايو آهي. ان ۾ هلي ويهه." سائين چيو ته شادي ۾ ائين ڪيو آهي، موت ۾ اتي ويهبو آهي، جتي ماڻٺ ويهن، تنهن ڪري ويهبو هتي" مون چيو ته "سائين! هڪ بي بي ڦاندگي آهي، پانوءَ جي پٽر تي سياسي ڳالهه نه ڪرڻ گهرجي پر تو

اها ڪهڙي تقرير ڪئي؟" سائين چيو ته "مون کي تقرير اچي ئي ڪونه. ائون لکي ڳالهائيندو آهيان." مون چيو" هن پيري تو چيپل پڙهيو هو، پر ڳالهه تو سمجهي وڙهندءِ" مون کي چيائين ته "مون سان اڳي به وڙهيا آهن. " مان تورو ويجهو ٿي ڪن ۾ چيومانس "ڦاسي ڏئي ڇڏيندءِ" مون کي چيائين" جيڪڏهن ڦاسي ملي ته عيدون ٿي وڃن." مون چيومانس ته "آئون تو سان ڦاسي تائين نه آهيان" مونکي چيائين ته " توکي اها خبر نه آهي ته ڏکيو پاڻ جيل آهي" چيومانس جيل ۾ ته ڏو لڳا پيا آهن" چيائين ته" اهي اوهان لاءِ هوندا. مونکي گوري به ڪونه ڏين. باهران ڪو ماٺهو دوا جي گوري ڪٽي اچي ته مونکي ڪونه ڏين ۽ چون ته سائين ا .ن جو بزرگ آهي. اسان عـ.ج ڪريونس پيا. مسقتي کي به ميل پري ويهاري ڇڏين. آئون رئيس آهيان. چئن صدين جو رئيس. مون کي پاڻي به ڪو پيو پياري. هاڻي ميل پنڌ تي نوڪر کي سڏي پاڻي لاءِ چوان! سو آئون پاڻي ئي ڪونه پيا. ڦاهي ۾ سيڪنڊ لڳي." پوءِ مونکي چيائين" مون کان ٿيو ڪجهه ڪونه. هاڻي سچ به نه ڳالهايان ڇا؟ " ان کان پوءِ سائين سنڌو ديش جي ڳالهه ڪئي.

سائين ڳالهه زبردست آهي پر هاڻي ڇا پيو ٿئي جو سائين جي ڳالهه کي مکس ڪري. منجهائين پيا. هاڻي چون پيا ته اسان جا حق آهن. اسان کي پاڻي گهٽ نه ڏيو اسان کي وڌ پاڻي ڏيو. وسيلا......." سائين سنڌوديش جي ڳالهه ڪئي. ان وقت. هاڻي ته الله جا لک احسان آهن. هاڻي ته ڊوَ لڳا پيا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد جي ڪهاڻي، پنهنجي ڪهاڻي

شائين جي.ايم سيد جي وفات کان پوءِ جي.ايم سيد فائونڊيشن طرفان هڪ اسڪيم ناهي وئي هئي، جنهن هيٺ سنڌ ڀر ۾ لاڳاپيل مختلف ماڻهن کان سيد صاحب جي زندگي ۽ فڪر بابت سندن خيال رڪارڊ ڪيا ويا. ان سلسلي ۾ محترم حفيظ قريشي جو پڻ تفصيلي انٽرويو ورتو ويو. قريشي صاحب جو هي، مختلف وقتن تي، مختلف ماحول ۽ مختلف ڪيفيتن ۾ محترم آصف بالاديءَ ٻارن ڪسو ورتو هو، جنهن وڊيو واري صورت ۾ آهي. هتي وڊيو واري ان عڪسي انداز کي ته حيثيت جو تيئن ظاهر ڪرڻ کان ته اسين قاصر آهيون. البت اسان ان انٽرويو جو اتارو ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪرڻ وقت مواد جي ڪوشش ڪري اهڙي ترتيب رکي وئي آهي جيئن پڙهندڙن کي مواد جي اصليت ۽ ماحول جي منظرنگاري ٿيندي محسوس ٿي سگهي. مواد کي بهتر ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي وئي آهي ان ڪري جيڪڏهن ڪا به ڪوتاهي نظر اچي ته اها قريشي صاحب جي نه پر منهنجي طرفان سمجهڻ گهرجي.

آزاد قاضي

{منظر: حفيظ قريشي صاحب جي حيدرآباد واري جاءِ جو هڪ ڪمرو قريشي صاحب جي سامهون آصف بالادي ويٺو آهي ميان آصف بالادي اجان انٽرويو جي شروعات ڪندي پهريون سوال پڇيو پئي، ته قريشي صاحب ڳالهائڻ شروع ڪري ٿو.}

حفيظ قريشي: خبرون خير، جي.ايم.سيد جي پاڪستان کان اڳ واري سياست سان، منهنجو ڪو به واسطو ڪونه هو، Totally ڪو به واسطو ڪو نه هو. البته ١٩٣٧ع ۾ آءٌ خاڪسار تحريڪ ۾ شامل ٿيو هوس ۽ اسان هڪڙي ٽنڊي باڳي ۾ اُڏيڙي ڪئمپ ڪئي هئي انهيءَ ۾ چيائون ته "جي.ايم.سيد آيو آهي،" پر مون ڏٺو ڪو نه هو. پوءِ مون جي.ايم.سيد جي هڪڙي تصوير خاڪسار جي يونيفارم ۾ ڏٺي هئي. آءٌ مسلم ليگ واري سياست ۾ به ڪو نه هوس قطعي، اسان علامه مشرقيءَ سان گڏ هئاسين خاڪسار (تحريڪ) ۾. علامه مشرقيءَ ١٩٣٧ع ۾ ئي لکيو هو، ته "جيڪڏهن مون ڏٺو ته خاڪسار تحريڪ ڪامياب نه ٿي ٿئي ته آءٌ (ان کي) Dispend ڪري ڇڏيندس. علامه مشرقيءَ لکيو هو ته "اهڙي ڪنهن به ديوار جي رکڻ جو ڪو به فيض ڪونهي جيڪا وزن نه سهي." جنهن تان علامه صاحب جو هڪڙو پيروڪار، جنهن جو نالو زيغم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منصور هو، لکنؤ جو گريجوئيٽ هو، تنهن علامہ صاحب کي هڪ وڏو تعني جو خط لکيو تہ، " تون پوڙهو ٿي چُڪو آهين ۽ تون خاڪسار تحريڪ جي چارج کنهن محمد بن قاسم جي حوالي ڪر." پوءِ علامہ مشرقي صاحب چيو تہ "مون کي ڪو اعتراض ڪونهي (ڀلي ڪو) محمد بن قاسم اچي مون کان چارج وٺي، پر مون تہ اها ڳالهہ چٽي چڙي آ. تہ خاڪسار تحريڪ کي آءٌ Dispend ڪري ڇڏيندس." ۽ علامہ مشرقيءَ ١٩٤٧ع ۾ خاڪسار تحريڪ جي Dispending (منتشر) جو آرڊر ڪري ڇڏيو. پوءِ پاڪستان ٿي ويو. پوءِ هتي ان زماني ۾ خاڪسار تحريڪ ۾ مير حاجي علي احمد خان مرحوم، اهو آسوده حال ماڻهو بہ هو ۽ خاڪسار تحريڪ ۾ معروف ماڻهو بہ هو. اهو پنهنجي مٿي (يعني پنهنجي طور تي) ميان افتخار الدين سان مليو لاهور ۾. ميان افتخار الدين Leftest (ڪابو) قسم جو ليڊر هو. (لاهور ۾) ميان صاحب کان هو متاثر ٿيو، ميان صاحب وڏو نواب ماڻهو هو، محلاتن ۾ رهندو هو. انهيءَ کان متاثر ٿيو. پوءِ انهيءَ (مير علي احمد) خاڪسار گهرايا، سمجهو ڪٿي مبالغو ناهي، ٿي سوَ کن خاڪسار ڪراچيءَ ۾ جمع ٿيا، جنهن ۾ شايد ڊاڪٽر نبي بخش شايد، احمد خان لانگاهہ، قاضي فيض محمد، شمس الدين شاهہ سڪر وارو، جيڪو پوءِ پيپلز پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيو. شايد غلام مصطفيٰ شاهہ بہ. اهي سڀ اتي ڊرائنگ روم ۾ اسين ويناسين. مير صاحب پئي چند ٽوڪ ڪئي. (اتي) هڪڙي ماڻهوءَ اتي چيو تہ "سائين جي.ايم.سيد جو واعظ آهي مون وٽ لکيل، اهو آءٌ پڙهان." تہ مون چيو تہ ڀلي، انهيءَ جو اهو پڙهيو (سو) منهنجي دل ۾ لڳي ويو. ان جي تقرير ۾ ٿي مون اتي چيو تہ "لبيڪ، لبيڪ، ثم لبيڪ..... "انهيءَ جي تقرير کان پوءِ مون اتي تقرير ڪئي. ۽ مون چيو تہ "ميان افتخار الدين جو انتظار ڪرڻ نہ کپي، (اسان کي)، هيڏانهن (جي.ايم.سيد ڏانهن) وڃڻ کپي. جي.ايم.سيد وٽ." اينٽري ۾ هڪ کن ٿي ويو. ميان صاحب اچي ويو. انهيءَ سان گڏ سر سڪندر حيات جو پٽ، (سردار شوڪت حيات) اهي ٻئي اچي ويا. مون پئي تقرير ڪئي تہ هن (ميان صاحب) چيو تہ ."آپ چالو رکهين" هن ڀايون تہ اسان جي تعريف ٿيندي هوندي. ؟.مون وري بي ڳالهہ ڪئي. پوءِ مون تقرير (پوري) ڪئي تڏهن پوءِ چيائون "مير صاحب ليٽ هو گئي هے، کهانا کائين، پهر جلسہ چلاتے هين". ڪاڏي ٿي مون ميان صاحب سان وڃي هٿ ملايو (ان کي) مون چيو "سائين مير صاحب کي چئو تہ اسان کي جي.ايم.سيد وٽ وٺي هلي." آءٌ سمجهان ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ ميان صاحب کي بہ امپريشن هو تہ شايد جي.ايم.سيد بہ ڪميونسٽ آ، چو تہ ڪمينسٽن جا بہ الاهي وڙ هئا، هڪڙا پڌرا هئا، هڪڙا ڳجها هئا. ٻيا متاثر هئا.

آصف: ڪميونسٽن جو ڪٿيگريز هُيون؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ قريشي: ڪنٽيگريز نه هيون، Shapes هئا. ته هي جو، پاڪستان ڪانپوءِ جي.ايم.سيد پاڪستان جي خلاف ٿيو، ته هن پانيون ته هي پوري طرح سان مسلمان ڪونهي. هي به ڪو ڪميونسٽ آ ۽ ڪجهه Leftest لغار هن ڪي به لڳل آ. (سو) هن (ميان افتخار) به چيو ته نيڪ آ، چيئين. "صاحب آپ جائين جي.ايم.سيد ڪي پاس جائين" (اسين جي.ايم.سيد وٽ وياسين) جي.ايم.سيد وينو هو. جي.ايم.سيد وٽ بيا به ماڻهو ويٺا هئا. شيخ عبدالمجيد (سنڌي) ۽ غلام مصطفيٰ پرڳڙي (اتي) مير صاحب، جي.ايم.سيد سان ڳالهايو، پر پانڄي تو ته نهيا ڪو نه. پوءِ وري انهن هڪڙي Adapatation ڪئي ته وري ڳالهائينداسون. مير صاحب منهنجو يار هو، دوست هو، چيئين هلئون ٿا، مون چيو ته "سائين هاڻ آءُ هتي آهيان" مون کي چيائين ته "هينئر ته هَلُ" مون چيو ته "هينئر به نه هلندس." پوءِ آءُ رهيس حيدر منزل تي. انهيءَ کان پوءِ ڪٿي آءُ نعپ ۾ به شريڪ ٿيس يا چيا، پر اهو Influence سچو جي.ايم.سيد جو هيو.

آصف: ان ملاقات جو سال ياد اٿوَ؟

حفيظ قريشي: ١٩٤٨ع. پلا جي نه ته ١٩٤٩ع جي شروعات. منهنجو پاءُ مري ويو هو. (ان کان اڳ) آءُ ويو هوس پاءُ کان ڏڪونجي. فليٽ مون کي هڪڙو فرسٽ ڪلاس هيو، جنهن ۾ آءُ رهندو هوس. زال به هئي، ماءُ به هئي، به پار به هئا. ٿوري گهڻي وڪالت به هئي. پيو هتان، گهر جي زميندارِيءَ منجهان (ڪجهه ڪو نه هو) نه ڪو اسان ڪو گهربو نه اسان کي پاٺوءِ ڏنو.

آصف: پوءِ اها شروعات ٿي سائينءَ سان ١٩٤٨ع ۾؟

حفيظ قريشي: ها.

آصف: ته هاڻ اهو سلسلو هلي اڳتي ته ان ۾ هڪڙو سوال هيو ته سائينءَ جا جيڪي Companion رهيا، ڪي دوست ۽ ڪي پونلڳ رهيا، مائٽ مٽ، اولاد، انهن سيني کي توهان ڪيئن آبزرو ڪيو. ان صورتحال کي؟

حفيظ قريشي: شاهه صاحب جو سچو جيڪو ڪم هو، اهو مون هيئن محسوس ڪيو ته اهو Disciplined نه هو يعني ڳالهه ساڳي، Performs پٺي منيانون. ڪنهن طرح جو ڪو ڊسيپلين ته هيءَ پارٽي ناهي ۽ پوءِ اها ٿي پيئي هلاتبي. ائين ڪو نه هو، هڪڙي اها ڳالهه مون مارڪ ڪئي. بي اها (ڳالهه مارڪ) ڪئي ته جيڪي پنج چار، چهه انهيءَ زماني ۾ ڪي ڪميونسٽ قسم جا ڇوڪرڙا، ڇوڪرڙا هئا يا اهڙا بيا، اهي آءُ ڏسندو هوس ته شاهه صاحب سان ته هئا، پر هو پنهنجو به هڪڙو سيل الڳ، رکندا هئا. اهو آءُ آبزرو ڪندو هوس. شاهه ڪندو هو يا نه ڪندو هو، پانيان تو ته ڪو نه ڪندو هو. آءُ آبزرو ڪندو هوس. شاهه ڪندو هو يا نه ڪندو هو؟ يا شاهه به جنرلي ڪميونزم کان متاثر

هوندو، اها بہ مون کي خبر ڪا نہ هئي، آءٌ چئني نٿو سگهان، پر آءٌ متاثر ٿو ٿيو ہوس.

آصف: شروع کان ئي؟

حفيظ قريشي: نہ.

آصف: هاڻي اڳيان زمانو آيو وري ون يونٽ وارو تہ.......... ؟

حفيظ قريشي: نہ پوءِ وري ڪراچي ڪٽجي ويئي.

آصف: ها، ڪراچي ڪٽجي ويئي، اهو تفصيل ٻڌايو.

حفيظ قريشي: ڪراچي جڏهن ڪٽجي ويئي. هاڻ هڪڙ Observation (ٻڌو) منهنجو هڪڙو پروفيسر هو، هاشمي، اسين اڃان تازا ڪاليج مان نڪتا هئاسين. پروفيسر سان واسطو هو، مهاجر هو، انهيءَ کي اسان جي خبر ڪا نہ هئي، سنڌي ماڻهن جي (هو) مونکي چوندو هو تہ "قريشي صاحب، جناح صاحب نے يہ ڪام غلط ڪيا هے، سندهہ مين خونريزي هوگي". مون کي خبر هئي تہ ڪا نہ ٿيندي، آءٌ هن کي رد ڪو نہ ڪندو هوس پلي ڏپ ۾ رهي. مون کي پنهنجي حال جي خبر هئي. انهيءَ زماني ۾، هينئر ضرور تجربو وڌيڪ آ، انهيءَ زماني ۾ گهٽ هو. پر تہ بہ... آءٌ يتيم آهيان نہ. تہ يتيم کي هر ڳالهہ ۾ فائدو ۽ نقصان آ. يتيم کي اهڙ نقصان آ، تہ ڪو ڪونهيس، پر فائدو اهو آهيس تہ هن کي پنهنجي پيرن تي ٿو سهڻو پوي. جنهن کي پيءُ آهي (انهيءَ کي ڪهڙي پرواهہ) هاڻي هي منهنجا پٽ آهن. هن کي ڪو پتو بہ ڪونهي. اسان جي زمينداري ڪهڙي آ، ڪيتري آ، نقصان ڪٿان ٿو ٿئي، فائدو ڪيئن ٿيندو. آءٌ (جو) وينو آهيان نہ! هاڻي هي هتي هڪڙو باٿ رُوم آ، هتي هي هڪڙو پائيپ آ، اهو مون نهرايو آ، پائيپ اندر، پوءِ وري مٿان فرش هو، اندران پائيپ هو، اسين وري منهنجي پٽ جي مرڻ کان پوءِ هي جايون ڇڏي وري هُن بنگلي ۾ وياسين، پنيان (هتي) اندران جيڪو پائيپ هو اهو پڄي پيو، تہ فرش بہ پڄي پيو. تہ هنن کي رڳو اها بہ خبر نہ پوي تہ هي پڳو ڇو آ، هي ٿيو ڇاهي؟ نهرايون ڇو؟ بابا وينو آ نہ.پر جت بابا ناهي، Self service جنهن ماڻهوءَ جي آ. جيئن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم. اهي بہ يتيم هئا. پيءُ هيو ئي ڪو نہ، ماءُ بہ ڪا نہ هئي. يتيم جي عربيءَ ۾ معنيٰ آهي ڪٽجي ويل. يُتُم، فعل آهي يُتُم، اهو هيئن ڪٽبو نہ، ڪاراهي جيڪا آهي اها يُتُم ڪندي آهي. هن (ڪاٽ) کي ڪٽيندي آهي. يتيم اهو آهي، جنهن جا وسيلا ڪٽجي وڃن، انهيءَ کي يتيم چئبو آهي. عربيءَ جي لفظن ۾ وڏيون معنائون آهن. جيئن مشاقين، مشاقين معنيٰ.

آصف: عام معنيٰ ۾ مسڪين؟

حفيظ قريشي: معنيٰ؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آصف: ها، معنيٰ.

حفيظ قريشي: جيڪو Move نه ڪري سگهندو؟ ساڪن هجي.

آصف: ها ساڪن، اهو ٿيو مسڪين.

حفيظ قريشي: آءٌ مسڪين آهيان، جيئن آءٌ ڪڏهن ڪڏهن چوندو آهيان آءٌ مسڪين آهيان. هتي پيو آهيان، بُک لڳي اٿم، هاڻ ڪير ماني آڻي ڏئي. آءٌ مسڪين ٿيس نه، نوڪر ڪيپي نه، جيڪو ماني آڻي ڪارائي هاڻ وري آءٌ اٿان، وري گهران وڃي ماني کڻي اچان ته مسڪين ٿيس نه.

آصف: هاڻِ ڪراچيءَ واري ڪامريڊ جي ڳالهه پئي ڪيوَ؟

حفيظ قريشي: مون کي خبر ناهي ته شاهه صاحب به شايد ڪميونسٽ هجي، شاهه صاحب پاڻ هڪڙي پيري مون کي چيو ته ڪنهن زماني ۾ رشيا (USSR) مان پيسا ايندا هئا ته آءٌ ورهائي ڏيندو هوس.....هي جيڪي ڪامريڊ هن (سي به عجيب آهن) مونکي جڏهين زميندار ملي تڏهن پٽر آيو مون سان ملڻ حيدرآباد ۾. آءٌ هوس ڪو نه، سو لکي ويو، "هاڻ اوهان کي زميندار ملي ويئي آ، سو (تڏهن) اوهان غريبن سان نه ٿا ملو." پر ائين ڪو نه هو، اها ڳالهه ڪا نه هئي.

آصف: سو ڪراچي ڪري ڇڏيائون الڳ؟

حفيظ قريشي: ڪراچي الڳ ڪري، جي.ايم.سيد کي جيل ۾ وجهي ڇڏيائون.

آصف: ڪراچي مرڪز جي حوالي ڪري ڇڏيائون، سائينءَ کي جيل ۾ وڌائون، ته پوءِ ان وقت ڇا صورتحال هئي، ان دور جو ڪو واقعو؟

حفيظ قريشي: ان وقت هڪڙو مڪراني هيو مري ويو پانيان ٿو، انهيءَ هڪڙو ناهيو هو Local Pupil organization (L.P.O)، پوءِ LPO جي معرفت اسين يوم ڪراچي پيا ملهائيندا هئاسين، جلسا ڪندا هئاسين، انهيءَ ۾ هڪڙو نه هوندو هو، جنهن جو نالو هو ڊاڪٽر زواري، ۽ بيو ماٿهو جيڪو هو ، بلوچ، سو اسين چندا بندا ڪريو، رام باغ ۾ جلسا ڪندا هئاسين. ليمارڪيٽ ۾ جلسا ڪندا هئاسين، راڻي باغ ۾ جلسا ڪندا هئاسين، ميوا شاهه ۾ جلسا ڪندا هئاسين. سائين ته جيل ۾ ويو هليو، ائين سمجهو ته پاڪستان (ٺهڻ) کان پوءِ سائين جهڙوڪر، ٻاهر رهيو ئي ڪو نه، رڳو جيل ۾، يا نظربند يا جيل، يا نظربند يا جيل!!

آصف: ان کان پوءِ جيڪو زمانو ٿيو ون يونٽ وارو، ان جي ڪهاڻي –؟

حفيظ قريشي: جڏهين ون يونٽ ٿيو پئي تڏهن سائين جي.ايم.سيد نظربند هو پوءِ شيخ عبدالمجيد (سنڌي)، آئون ۽ ڪجهه ٻين ورڪرن کي چيائين ته اوهين وڃون بنگال جي سياستدانن سان (ڳالهايو) اهي بلوچ ميس ۾ رهندا

هئا. هڪڙا هيٺ، ٻيا مٿي، هيٺ فضل الحق وارا رهندا هئا ۽ مٿي سهرورديءَ وارا رهندا هئا. اتي ڪراچيءَ ۾، پوءِ اسين (اتي)وياسين. پوءِ شيخ صاحب چيو تہ توهان وڃي سهرورديءَ وارن سان ملو. ۽ آئون ٿو فضل الحق وارن سان ملان. فضل الحق وارن تہ هنن کي چيو تہ ”اوهان حيدر منزل تي ڪا ميٽنگ ڪريو، اسان کي دعوت ڏيو تہ اتي مشورو ڪريون.“ مون سان اتي ملاقات ٿي مجيب الرحمان جي ان بلوچ ميس ۾، اها اتي صدر ۾ آهي، مون کي ياد آهي، شيخ (مجيب الرحمان) صاحب مون کي چيو تہ ”سوال ئي ڪونهي (جو) اسين ون يونٽ جي حمايت ڪريون. اوهان آيا آهيو، ڀلي آيا آهيو پر اسان اڳ ئي فيصلو ڪيو آ تہ اسين مخالفت ڪنداسين.“ هاڻ اهي ٻئي ڌريون پاڻ ۾ وڙهيل هيون. شيخ مجيب وارا ۽ فضل الحق وارا. انهيءَ ڏينهن کان پوءِ فضل الحق وارا پنجابين سان نهي ويا. جڏهن سائينءَ جي دعوت تي آيا تہ (پنجابين) سان نهي آيا ها.، اتي شيخ صاحب تقرير ڪئي، شيخ صاحب زبردست تقرير ڪئي، ايمان افروز، آءٌ تہ شيخ صاحب جي تقرير ٻڌي اوچنگارن ۾ اچي پيس. فضل الحق اڌ ڪلاڪ تہ پنهنجي تقرير ۾ قرآن شريف پڙهيو. حرامي، مڙيئي اسان..... پوءِ چيائين تہ ”اسين هينئر نهي آيا آهيون، اسان کي افسوس آهي جو سياست اسان کي (پاڻ ۾) ناهيو آ. هن پارليامينٽ ۾ ون يونٽ ٿي ويندو، پوءِ ٻيءَ پارليامينٽ ۾ ڊاهي ڇڏينداسين.“ اها هن تقرير ڪئي. اسان کي وري سائينءَ چيو هيو تہ ٻيا جيڪي بنگالي آيا آهن تن سان ويهو چاءِ تي، اتي جيڪي ٻيا ماڻهو آيا هئا، انهن سان وري آءٌ ويٺس. اهي ماڻهو اردو گهٽ ڄاڻندا هئا، پر انهن جهڙوڪر گاريون ڏنيون. مون کي چيائون تہ ”اوهان کي شرم نہ ٿو اچي جو اوهان پنهنجي آزاديءَ جي خيرات اسان کان ٿا وٺو.“ انهن اصلي ائين چيو. هنن سمجهيو تہ اسان اتڪل پيا ڪريون. هنن کي اردو ڳالهائڻ ڪا نہ ايندي هئي. اردوءَ ڳالهائڻ تہ سنڌي ماڻهن کي بہ ڪو نہ اچي. هينئر جيڪو اردوءَ وارن ڪيس ناهيو آ، ان ۾ سنڌي ماڻهن جو ڪو ڪيس اخبارن ۾ اچي ٿو. آريسر آ، پليجو صاحب آ، اعجاز منگي آ، اردوءَ وارن جي خلاف اسان جو جيڪو ڪيس آهي، اهو ڪنهن اخبارن ۾ ڇپجي ٿو -؟ ڏسو ڪٿي آهي؟ ۽ اردوءَ وارن جو جيڪو ڪيس اچي پيو، جيڪو الطاف پيو بيان ڇاپي، اهڙو اوهان مان هڪڙو ماڻهو آهي؟ پليجو صاحب. اهڙو بيان لکندو سوال ئي ڪونهي. ٻوليون آهن بہ. هڪڙي اردو، ٻي آ انگريزي. سنڌي ۽ پنجابي بہ ڪي ٻوليون آهن ڇا؟ ٻوليون ئي ڪونهن، تڏهن تہ اسان جو ڪيس پيش ڪون ٿيو آ. آئون، سنڌين جو ڪيس انگريزيءَ ۾ لکي سگهان ٿو، سنڌيءَ ۾ لکڻ ئي ڪو نہ ايندو. ڇو تہ Develop ٻوليون ڪونهن. اهو اجايو آ (اخبار ۾ نہ وجهجانءِ) سنڌي ٻولي پنج هزار سال پراڻي (آ) ڇا جي پراڻي ڪجهہ بہ ڪونهي. لطيف ڪٿي شعر چيو اهو ٺيڪ آ. آءٌ توهان کي هڪڙي ڳالهہ ٻڌايان،

حـــرون خير، مير رسول بخش خان ڪراچيءَ جو هڪڙو ماڻهو مون ڏي ڏيڙي مرحلبو خط ڏني. مهاجر هو، آئون ڪورٽ مان پئي آيس. مون هن کي چيو نـ ۽ هتي پٽيوالي سان گڏجي ڏاکڻ تي هلي ويهـ. سياري جي موسم هئي. حنيف نالو هوس. حوالدار حنيف، وڃي ويٺو. (مون ڪان) ڳالهـ ئي وسري وئي. رات جو ٻارهين بجي مون کي يادگيري آئي. آءُ موٽر ۾ چڙهي ويس ڏسان تـ هيٺئن ڪيو ويٺو آ. اي مون چيو "حوالدار ويٺو آهين". چيائين "سائين هم ملٽري کا آدمي هين، آپ نے کها بيٺهـ جائو تو هم بيٺهـ گئے هين،" مون چيومانس بابا، اڄ ڪان وڃي توکان في مغاف آ. پوءِ ان جو جيڪو ڪم هو، اهو مون ان کي ڪري ڏنو. انهيءَ ڪـانپـوءِ هو منهنجـو يار ٿي ويو. پوءِ جـڏهن آءُ ۱۹۷۳ع ۾ هتي (حيدرآباد) ۾ آيس تـ هن مونسان ياراڻي رکي، ٿندي حيدر جو هو، هتي بـ آيو هو، پائوءَ جي فاتح بـ ڪيائين. هڪ ڏينهن آيو مون کي چيائين "قريشي صاحب منهنجو ڪيس آ." هن کي خبر هئي تـ پيسا ڪو نـ وٺندو. سو مون کي چيائين تـ" ڪيس ڪٿي آيو آهيان پر تون ويٺـو آهين هتي،" مـون چيـو "ڪنداسين پر پيـروي ڪيـر ڪندو،" هن چيـو "پيـروي منهنجـو پٽ ڪندو. انهيءَ کي هنڊا (موٽرسائيڪل) بـ آهي ۽ ڦٽين جو واپار ٿو ڪري. اهو ڇوڪرو پڙهيل ڳڙهيل بـ آهي. اهو ڪندو." انهيءَ زماني ۾، هينئر بـ مون کي خبر آ، مون کي ان اشـوءِ جي جيڪا خبر آهي سا ٻئي ڪنهن کي ڪانهي. مون هن کي چيو تـ "پيـٽا توهان جيڪي آهيو، اوهان تـ اردو ناهيو، اها ۷۳ - ۱۹۷۴ع جي ڳالهـ آ. توهان تـ "ڻ" جي برادريءَ ۾ اسان سان شريڪ آهيو. اهي جيڪي راجپوتانا جا ماڻهو آيا هن، قائمخاني، رانگڙ ۽ خانزاده اهي "ڻ" -"ڻ" ڪندا هن. ڪوڻ "ڪوڻ هے" تـ "ڻ" پوري دنيا ۾ سواءِ سنڌيءَ جي ٻيو ڪير بـ ڪو نـ ڳالهائيندو. دنيا جي ڪنهن بـ ٻوليءَ ۾ "ڻ" ڪونهي. اڇا پوءِ مـون هن کي چيـو تـ اوهان جي "ڻ" جيڪا آهي راجستاني. تـ چيائين تـ "ها صاحب هماري راجستاني بولي هے". مون وري هن کي ٿورو، جنهن کي چئـبو آهي تعليف قلب، مون چيـو "آپ اپنا ڪوئي شعرُ بتائو". سو شعر چيائين - ٻڌو:

ڦوهر ڪي گهر لڳي ڪواڙي،
ساري ڪتي چلي ربواڙي،
اک سياڻي ڪتي مانگا ڪوڻ،
ڦوهر ڪي گهر لڳي ڪواڙي،
پهر بند ڪري گا ڪون.
معنيٰ سمجهو.
آصف: ٻڌايو.

حفيظ قريشي: ڦوهر سمجهو ٿا. زال هڪڙي هوندي آ سگهڙ، ٻي ٽيندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آ قوهر. سگهڙ زال ٻار نپائيندي، گهر سنڀاليندي، ٻورچي خانو سنڀاليندي. ٽپڙ سنڀاليندي. (اها ٿي سگهڙ). قوهر جيڪا هي، اها رڳو..... ڏيندي باقي ٻيو ٿيو خير. نڪو ڪتو سنڀاليندي، نه ڪو ٻلو سنڀاليندي، نه ڪو وَر سنڀاليندي. سو قوهر کي گهر لڳي ڪواڙي. قوهر جي گهر ۾ در لڳو - ڪواڙ معنيٰ ٺاڪ، تنهن کي ڪواڙ چئبو آهي. سو قوهر کي گهر لڳي ڪواڙي - ساري ڪتي چلي ريواڙي. ڪتن چيو ته هاٺي دروازو لڳي ويو. پاڻ ڪير ڪيئن چتينداسين هاڻ در لڳي ويو آ، سو هاڻ ته پڄون. سي ويا ريواڙي. ريواڙ شهر آ هڪڙو. ته اڪ سياٿي ڪتي ني، هڪڙو سياڻو ڪتو هو. اس ني مانگا ڪوڻ. مانگا ڪوڻ معنيٰ آرگومينٽ - قوهر کي گهر لڳي ڪواڙي. ڀر بند ڪري گا ڪون. در ته لڳو آ پر در کي بند ڪير ڪندو. در ته مڙس لڳرائي ڏنو آ زال کي پر زال به اهڙي هجي جو در بند به ڪري نه!. رات جو ٻلو مکڻ کائي ويندو در بند ڪندي ڪانه. هاٺي ڏسو نه ڪيڏو شعر آ. پر تنهنجي معنيٰ اها ٿي ڇا ته راجستاني ٻولي سياسي طرح سگهاري ٻولي آ. اها وري ٻي ڳالهه آ - لطيف، اسان جي ٻوليءَ ۾ شعر چيو اٿس. تنهنڪري، جيڪا هينئر سياسي Controversy آهي، انهيءَ جي لاءِ ڪا سنڌي ڪم اچي سگهندي ڇا؟ ڀهرين (ته) سنڌي ڳالهه ٿي ڪو نه سمجهندا. سنڌي ٿي ڪونه سمجهندا. آءٌ جيڪڏهن ڪائي ڳالهه ويهي ڪندس ته You are a Nation, You have a Sovereignty, You have a country، اها سڀ ڳالهه سنڌي سمجهندا ڇا؟ نه هي ڇورو (پرسان ويٺل شخص ڏانهن اشارو ڪندي) سمجهندو. هي سمجهندو. مثلاً آءٌ جيڪو سائينءَ وارو (حڪومت) Sovereignty جو پوليٽيڪل فلسفو ڪريان ٿو. اهو ڪو سنڌي سمجهندا ڇا؟. سنڌي اهو سمجهندا ته نوڪري... { ان وقت کي به ماڻهو قريشي صاحب وٽ اچن ٿا ۽ ڪيس ٽاٽي تي هلڻ لاءِ چون ٿا } هي جيڪي به ماڻهو آيا آهن، اهي منهنجون پارٽيون سمجهندا ڇا" اهي سمجهندا ته ٽاٽي ۾ هلون ٿا. هاٺي ماڻهو چڙائي ڏيو. ماڻهو چڙائيو ته ٻوءِ اسين جناح ڪان به وڏا ماڻهو آهيون. هنن جي سامهون، ته مون اڳ به اها ڳالهه چئي آ، اها به ڳالهه نه لکجو. ته سچي ڳالهه اها آهي ته سائينءَ کي به دير سان خبر پيئي ته سنڌي قوم آهن. اها ڳالهه ڪبي تڏهن پڇبو سائين ٻوءِ ڪئي (چيو). سنڌ مُلڪ آهي، Modern Political Language استعمال ڪبي، تڏهن مڃبي. مثلاً ڊاڪٽري وڃي پڙهائجي مدرسي ۾، هن مسيت ۾ مان وڃي (قوم)Gard Blader جي آپريشن سمجهايان. ماڻهو سمجهندا ڇا؟ سنڌي ٻوليءَ ۾، (قوم)Gard Blader جي ڳالهه." (اها) انگريزيءَ ۾ ڪبي تڏهن سمجهبي. نه ته سمجهبي ڪا نه. هي جيڪو ڇوڪرو آهي سو چوي ته انگريزي ڪيئن پڙهبي، آءٌ سنڌي پڙهندس. بس! سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجهه ڪو نه سمجهندو، ڇا سمجهندؤ، جيڪو ماڻهو انگريزي نه پڙهيل آ، اهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪجهه به ڪو نه سمجهندو، اهو سمجهندو ني ڪونه! سائينءَ وٽ روح هو سنڌي. جو. سائين جناح سان وڙهيو ٤٦ع ۾، پاڪستان ڪانپوءِ ڪو نه وڙهيو هو. اوهان کي خبر ڪانهي ڇا؟ سائينءَ تي وڏا الزام آهن ته سيدن کي ٽڪٽ نه مليو، تنهن ڪري جناح کي ڇڏيئين. ائين ڪو نه هو. سائينءَ اصولن جي ڳالهه ڪئي. سائين هن کي چيو ته "بابا سنڌ مسلم ليگ ڌار آهي، پاڪستان مسلم ليگ ڌار آهي. سنڌ مسلم ليگ جي فيصلن ۾ پاڪستان مسلم ليگ مداخلت نه ٿي ڪري سگهي." جهيڙو اهو هو، انهيءَ تان جهيڙو هو. ۽ ٤٦ع ۾ جيڪو Proposal سائينءَ انگريز سرڪار کي ڏنو، انهيءَ ۾ پاڪستان جي مخالفت ڪا نه ڪيائين (پر) چيائين ته پاڪستان صوبن جي بنياد تي ناهيو پوءِ انگريزن قبول ڪيو (اهي) ڏاها (ماڻهو) به هئا، چڱا به هئا. انگريزن چيو ته "ڳالهه تنهنجي تمام صحيح آ، پر دير تي وينئي آ. اسان کي هاڻ هڪڙو ڪلاڪ به ڪونهي، اسان هاڻ هي ملڪ ڇڏي وينداسين." ڏاها ماڻهو هئا. آءٌ ٻڌايانوَ تينهن سالن ۾ پنجابي سنڌ ڇڏي ويندا.

آصف: ڇڏي ويندا؟

حفيظ قريشي: ها ڪالا باغ ڊيم ٻيا ٽيا ناهي، اسان جي.... ۾ هيترو..... وڃهي پوءِ ڇڏي ويندا. چوندا ته هاڻ وڃي....... جيڪي وٺيو سو ڪيو. اسان کي لاچار ڪونهي.

آصف: اڇا، ڪالا باغ ناهي پوءِ چوندا ته اسين هلون ٿا؟

حفيظ قريشي: ڪالا باغ ڊيم، ٻيا ٽيا ڪم ڪري، پنهنجا ماڻهو هتي وهاري پوءِ چوندا ته هاڻ اسين هلون ٿا. توهين آزاد آهيو. پوءِ ڇا هي؟ هن جي جيڪا پلاننگ آهي، اها پوري ڪري پوءِ ويندا. پر سوال هي آهي ته هي جيڪي آءٌ توهان سان ڳالهيون پيو ڪريان اوهان ته ڪتي ٿورو سياست ۾ آهيو ٻيو ٽيو، پر ڪير به ماڻهو وني (اچو) ته اهي سمجهن ئي ڪو نه ٿا. سوال آ ته سمجهاڻ وارو ته آهي پر جي سمجهڻ وارو ني ڪونهي ته ڪلاس ڪيڏانهن هلي. هاڻي هن (هڪ ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪندي) جي پيٽيوي جو سنڌو ايس پي ٽي آيو آهي ۽ هڪڙو ماڻهو ماءُ جو....... هن جا ويهه هزار ڪائي ويو آ. ويهه هزار وڃا مڙئي خير آ، پيسي جي حيثيت ڪانهي، پر پاڙي ۾ ويهه هزار ڪائي وڃين، هن کي خبر هجي ته ڪيئن موچڙا هٽي هن ڪان ويهه هزار ونن (ٿا). هڪڙي ماڻهوءَ جي چوري ٿي. جي ڪنهن ڪئي!؟ اڙي جي خبر پوي ته ڪنهن ڪئي آ ته وني نه اچان، خبر ئي ڪانهي. ته سنڌي ماڻهو جيڪي آهن انهن کي خبر ڪتي آ. اها به هڪڙي خلاصي ڳالهه آهي. اوهان جي قومي ورڪرن ۾ جيڪي ماڻهو آهن، (انهن کي به خبر ڪا نه ٿي پوي) سنڌ پيئي ورهانجي، چي جاگيرداري مرده باد. اوهين اسپتال ۾ تنگ پيجائي وڃو ۽ اوهان جي دل ۾ خرابي هجي، دل وارو ڊاڪٽر تنگ اوهان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڏسندو ڪا نہ (هو) رڳو دل جو علاج ڪندو. هينئر سنڌ جي ورهاڱي جي پيٺي تحريڪ هلي ان تي قومي ورڪر چون ٿا تہ "زميندار وڏا ماڻ چا.... اهي سمجهن ٿا ڳالهہ ڪي؟ زميندار آهن برابر... (ڀلا) تون ٿينديں ڇا. محمد ۾ صاحب ٿيندو MPA. ڪو برادريءِ وارو ٿيندو MPA تون ٿيندين، ڪيئن ٿيندين، توکي انفرا اسٽيڪچر ني ڪونهي. هاڻ ب.پ. ۾ آهن نہ، اڄ جي اخبار پڙهي اٿوَ. تنديءِ الهيار وارو جيڪو پاڻ وٽ گلشنِ سجاد ۾ وينو آ، ان جو چوڻ آهي تہ سنڌ ورهانجي ويندي. لاش ڪري ڇڏيندا سين. هي انهن ني چوندا پيو چا ڪندا. چون پيا باقي پيو اڃان ڇا! اجرڪ وارو هاري جنهن لاءِ اوهين مرو ٿا. اهو تہ انهن کو نہ ٿو چوي، خليق الزمان اڃا چئي ٿو. پر ڪارو ماڇي تہ ڪو نہ ٿو انهن چئي تہ سنڌ ورهائبي تہ اسين مارو ماري ڪنداسين. توهين تہ چئو ٿا مزور (مزدور) مزور مزور ۾ ان جي سڄي دنيا فاتي ويئي، ختم ٿي ويئي، پر اوهان ڇڏيو ٿي نہ ٿا انهيءَ ڳالهہ کي! اوهين سياست جيڪا ڪريو پيا. ڀلا آئون ڪنهن سان ڪريان ڳالهہ، ڪنهن سان، مون کي هڪڙي ماڻهوءَ ٻڌايو آ تہ نہ توهين شروعات ڪان سنڌ جي آزاديءَ جي ڳالهہ پئي ڪئي. آءٌ ان جي وڏي عزت ڪريان ٿو، ڇاڪاڻ تہ مون اها آزاديءَ جي ڳالهہ سائينءَ کان ٻڌي ١٩٧٣ع ۾، ١٩٤٨ع ۾ ڪري ها.

آصف: پهرين سنڌ جي ڳالهہ ڪندو هو؟

حفيظ قريشي: سنڌ جي ڳالهہ، سنڌ جا حق، Rights، رياست، سنڌ Country آهي ۽ آزاد ٿئي، اها (ڳالهہ) پوءِ ڊولپ ٿي، ون يونٽ جي زماني ۾ جڏهن اسان جا شاعر چوندا ها. "سنڌ سوا ٻي ڳالهہ نہ ٿيندي، سنڌ سوا ٻي ڳالهہ نہ ٿيندي" پر Sovereignty.

آصف: اهو ١٩٧٣ع ۾ ٿيو؟

حفيظ قريشي: اهو سائين ١٩٧٣ع جي ٢٤ اپريل تي، (چيو) مون کي پانوءَ (چيو) تہ نہ وڃ، پوءِ......

آصف: تہ سائينءَ جي شخصيت جا جيڪي شيپ هئا نہ........؟

قريشي: نہ هاڻ ڏسو نہ. سڄو جيڪو پروگرام آهي سو آهي. سائينءَ کي Symbolize ڪرڻ. تنهن جي ڪري مهرباني ڪري (وچ ۾ نہ ڳالهايو) آءٌ جيڪو آهيان سو وڏو محبت وارو ماڻهو آهيان پر وڏو بي رحم ماڻهو آهيان. آءٌ جڏهن ڪنهن شيءِ تي بحث ڪندو آهيان ۽ تنقيد ڪندو آهيان پوءِ..... پٽ ماڻهوءَ کي وٽن ٿا نہ، آءٌ پنن تي بہ تنقيد اهڙي ڪندو آهيان جو وهندائي ڪو نہ!. سائين سنڌ جي آزاديءَ جي ڳالهہ .... انهن سمجهو تہ مون سائينءَ کان ٻڌي. منهنجي دماغ ۾، منهنجي دل ۾ بہ اها ڳالهہ ڪا نہ هئي. مون جڏهن ٻڌي تہ انهيءَ ڏينهن آءٌ ٻڌڻ سان ٽڙڪيس پئي. مون چيو تہ هي چئي ڇا ٿو؟ هي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مارائي، (ٿو) يونيورسٽيءَ ۾ ڪٺي هيائئين، پوءِ سائين آيو مون وٽ هتي سٽي ۾، منهنجو پاءُ مري ويو، فاتح ڪرڻ آيو، پائوءَ جي ٽيجهي کان پٺي ڏينهن آيو، ٽيجهي تي ڪو نه پهتو. پوءِ آيو. مون وري وڏو بندوبست ڪيو سائين جو. (ان وقت) مون سائين کي چيو، پائوءَ جو پٽر آهي، انهيءَ تي سياست ڪا نه ڳالهائبي پر ايمرجنسيءَ ۾ اجازت آ. (مون چيو) اها کهڙي تقرير ڪئي اٿئي." چيئين "تقرير ته آءُ ڪيائين ڪانه. آءُ ته هڪل آهيان." انگريزيءَ ۾ مون کي چيائين ته آءُ Streamer آهيان، آءُ تقرير ڪريان ڪو نه آءُ لکي ايندو آهيان، هي ته ڇپائي آيو هوس. مون کي چيائين "تقرير ته تون ڪندو آهين پوءِ مون چيو ته هيڪاري مصيبت لکڻ ۾."

پو مون سائين کي چيو، ڪَهڙ جو ماڻهو هو، سائين، ماڻهو ته هوئي ڪو نه! جي.ايم.سيد ڪو اسان جهڙو ٿوروئي هو. ٻي جنس هو. مون چيو سائين توهان کي وڙهندا. چيائين هنئين وڙهيا آهن. مون وري چيو ته ڦاسي ڏيني ڇڏيندو. پاڻ فرمايائون ته "ڦاسي ڏين ته عيدون ٿي وڃن." (ٻيا) ماڻهو وينا هئا. ته مون چيومانس ته "آءُ ڦاسيءَ تائين توسان ناهيان. جيل ٻيل تائين آهيان." مون کي چيائين "ڦاسي جيل کان آسان آ. انهيءَ ۾ هڪڙو سيڪنڊ به ڪو نه ٿو لڳي مرڻ ۾. باقي جيل تڪليف وارو آ." مون چيو ته "جيل ۾ ته ڊوَ لڳا پيا آهن." چيائين "اهي اوهان جي لاءِ هوندا. مون کي جيڪو جيل اچي ٿو، ان ۾ مون کي پيڙہو ڇڏين." ۽

آصف: ڏکيو جيل آ، جي.ايم.سيد لاءِ اسپيشل جيل؟

حفيظ قريشي: معنيٰ مشقتي مليل هئا ۽ نوڪر، پر هن کي حڪم هوندو هو ته پري وڃي ويهو. هاڻ جيڪڏهن پاڻي کپي ته هو وڃي هوڏانهن وڃن، پاڻي مون کي ڪير پياريندو.

{ان وچ ۾ قريشي صاحب سان ملاقات لاءِ ڪي ماڻهو اچن ٿا جنهن لاءِ آصف کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو ته" هاڻ اهي ماڻهو آيا آهن اهو به هڪ پيو Aspect آ منهنجي لائيف جو. انهن کي گهرائي، انهن سان ڳالهائي حوالي ٿي، ڪين روانو ڪريان. ائين چئي هو آيل مهمانن کي گهرائي ٿو. هو ڪيس ٽاڻي تي ڪنهن ڪم ڪار سان هلڻ لاءِ چون ٿا جتي عمراڻي نالي صوبيدار آ. انهن کي پاڻ چوي ٿو ته هتان سڄ لڻي موٽر ۾ چڙهي اوڏانهن هلنداسين ۽ اُن کي هلي منٽ ڪنداسين. تنهن بعد هو ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ ڪين خط لکي ٿو ڏئي. عام ڳالهيون ڪندي پنهنجي اولاد بابت چوي ٿو.}

حفيظ قريشي: خبر ئي ڪا نه ٿي وڃي. عقل ئي ڪو نه اٿن. پڙهن ئي ڪو نه. اخبار ئي ڪو نه پڙهن.

آصف: سڀ ڪجھ هوندي به هو نه تا ڪجھ ڪري سگهن مينيج!!

قريشي: ٻني بہ چڱي آ. ٻوڙ ماني بہ کائون پيا. اهو ناڻي تہ سڪسيشنل زميندار نانَ.

آصف: توهان هڪڙي دفعي چيو هيو تہ هڪڙا Demars ٿيندا هن ٻيا هڪڙا ڊزائينرس ٿيندا آهن. ٻيا ايڪٽرس هوندا آهن. سائينءَ جي حوالي سان توهان ڳالهہ پئي ڪئي He was a Demars and Designer

قريشي: More of Designers مثل آءُ آهيان. اها ڳالهہ منهنجي باري ۾ لکٽي ڪانهي. هتي آءُ جڏهن آيس ١٩٧٣ع ۾ هتي جتي ويٺا آهيون. هتي سمجهون تہ ٥٠ ترڪن جهڙو ٻنو (ڊڙو) هو. سمجهو تا. ١٩٧٣ کان وٺي هي هڪڙي هڪڙي سير ڪري هڪڙي هڪڙي ڊزائين ڪري اٿين بہ ڪونہ هو. پائو مري ويو تہ مرڻ شرط ڪي اسان کي پيسا ڏيئي ويو. هوند اٿهوند ۾. (ملازم چوڪري ڏانهن اشارو ڪندي) هي چوڪرو آ. ڏيڊ بہ مهينا ٿيا هن. ابا روزانو جاءِ نهندي آنہ؟ روز ڪجهہ نہ ڪجهہ ٿئي پيو. اوهان وٽ بہ هينئر سنڌ جي اڪائونٽ تي سنڌ ۾ ايترو مٽيريل (سامان) آهي جو جيڪڏهن ان کي استعمال ڪجي تہ آگ لڳي وڃي. پر هڪڙو تہ انهيءَ کي استعمال ڪيو ڪونہ ٿو وڃي ۽ ٻيو تہ انهيءَ کي سنڌ لاءِ تہ استعمال ئي ڪيو ڪونہ ٿو وڃي! هاڻي اڳي تہ هو جي.ايم.سيد جيڪو ڪميونسٽن کي روڪيو ويٺو هو. اهو مري ويو. هاڻ اوهان جي قومي تحريڪ ۾ جيڪي ڪميونسٽ گهڙي ايندا. انهن کان اوهين ڪيئن بچي سگهندؤ؟ ڪيئن بچي سگهندؤ؟ اهي اوهان کان ڏاها هن. اوهان کان پڙهيل هن. بين الاقوامي نظرياتي طرح سان هشياربند هِن. مثلاً اهي اوهان کي چوندا تہ ڪالاباغ (ڊيم) نہ هجي. پر سنڌ آزاد نہ ٿئي . اهي اوهان کي چوندا اسان کي معدني طاقت ڏين. باقي سنڌ آزاد اسين نہ ٿا ڪريون.

آصف: (يعني) وسيلا ڏيو.

حفيظ قريشي: (رڙ ڪندي) وسيلا اوهان کي چو ڏين؟ اوهين ڪيئن ڪالاباغ ڊيم کي روڪي سگهندؤ؟ هينئر تہ ڪٿي بي نظير آ. خيرون خير جڏهن ڪراچي ڪٽجي ويئي. تڏهن اسان جيڪي نوجوان هئاسين. ٻيا بہ هٿا نالا وسري ويا آهن. اسان چيو تہ پير الاهي بخش کي قتل ڪريون.

آصف: جيڪو وزير اعليٰ ٿيو.

حفيظ قريشي: جيڪو وزيراعليٰ ٿيو. کهڙي کي لاٿائون هن کي رکيئون. ابا جي.ايم.سيد جي هڪڙي اليڪشن پٽيشن. اها فيصلو ٿي جنهن ۾ پير الاهي بخش Unseat ٿي ويو.

آصف: اڇا فيصلو ان جي خلاف ٿيو.

حفيظ قريشي: فيصلو جي.ايم.سيد جي حق ۾ ٿيو پير الاهي بخش کي سسپينڊ ڪيو ويو. ان ۾ کهڙي بہ سائينءَ جي مدد ڪئي. کهڙو وري منسٽر ٿي پيو تہ انهيءَ ڪاغذن وغيره ۾ مدد ڪئي. ابا پير صاحب لهي ويو. پير صاحب جو لٿو. سو ڪيڏي مهل ڏسان تہ پير صاحب مون وٽ آفيس ۾ هليو آيو. سائين قريشي صاحب اسان

جي نـ منسٽري ويئي هلي. هاڻ اسين توهان سان گڏجي وڪالت ڪنداسين. جيڪڏهن ڪي اسان کي مارڻو. قتل ڪرڻو هو. هن کي تا اسين پاڻ وٽ وهاريون. هاڻي هن کي ڇڻون ڇا؟ ويهي چانهن پانهن پيتئين پوءِ ويو هليو. ٽئين ڏينهن تيز ڪٽي اچي ويٺو منهنجي آفيس ۾. هاڻي ڇا ڪريون. ٿوري وقت ڪانپوءِ مون چيو تـ". سائين اسان کان خبرون تـ پڇو" چيائين "خبرون بڌاءِ" چيم "خبرون خير ڪراچيءَ جي حساب ۾ اسان کي. اوهان کي قتل ڪرڻو آ" چيائين تـ "مون تـ ڪراچي ڪانـ ڏني آ. جناح ڪٺي ڇڏي آ. پلاجي مون ڏني هوندي تـ سنڌ اسيمبليءَ ۾ قرارداد Resulation پاس ڪرايو هوندم. آءٌ توهان کي سڀائي وٺي هلندس. منهنجي زماني جون شيئي پروسيڊنگس پڙهجو. اهڙي ڪا ڳالهہ هجي تـ مان ڏوهي. نـ تـ مون کي معاف ڪري ڇڏيو" اهڙي تـ ڪائي ڳالهہ هئي ڪانـ. باقي پاڻ بي ڳالهہ ڪeئين. چيائين, چيف منسٽري اهڙي شيءِ هئي جنهن کان مون انڪار ڪونـ ڪيو. تـ هاڻ بينظير جيڪا آهي تنهن کي پاڪستان جي چيف منسٽري ملي وڃي تـ .... بـ ڏيندي. Priminister پاڪستان جي ملي تـ بيو باقي ڇا کپي. هڪڙي ڏر هئي ١٩٧٣ ۾. هاڻي نالا ڪونـ ٿا وٺون. انهن کي پنج ست پلاٽ مليا ابا انهن سڀني تقرير تحرير سائين جي.ايم.سيد جي خلاف شروع ڪري ڏني. لک بـ لک پنج لک ملن تـ پوءِ باقي ڇا؟ هينئر سائين امداد چيو تـ هلو لنڊن. آءٌ ڪونـ ويس پيسا ڪونهن. ٤.٣ لک روپيا ڪير خرچ ڪري پر (اٿين) نـ ڪو ماڻهو مون کي ڏهہ لک روپيا ڏئي. ڪار بار هينئن هونئين تـ پوءِ جيئن انگريزي ۾ آهي نـ تـ It was too good to be rejected

آصف: اچا It was too, good. اچا.

قريشي: پرائمنسٽري ملي هڪڙي مائيءَ کي. پوءِ ڪالا باغ بـ نهي. اهو.... مون واري تان. پلي پيو نهي. بي وري ڳالهہ ڪهڙي. ملڪ پيو هلندو. مون کي پير الاهي بخش چيو. چيف منسٽري مون قبول ڪئي باقي. مون ڪو لکي ڏنو هجي تـ مان ڏوهي آهيان.

آصف: پير صاحب. آيو هو ڪهڙي کان پوءِ.

حفيظ قريشي: ها. هاڻي مائي بينظير ڪالا باغ ديم قبول ڪري ڇڏي تـ بـ شڪ ڪونهي.

آصف: ها. اهڙا امڪان بـ آهن.

قريشي: هاڻي مثال جي طور اسان پني عاقل چاونيءَ تي احتجاج ڪيو. هينئر موراڳي ڏهہ چاوڻيون پيون نهن. سکر ۾ پئي نهي. دادو ۾ پيئي نهي. ماڻهو بـ ويچارا جيڪي چوڪرا چوڪرا. سي رڙيون ڪري ڪري. شاعر پائر ويچارا جيڪي جيئي سنڌ جيئي سنڌ ڪيو آخر ٿڪجيبو پون ويچارا. جيئن منهنجي پٽ توکي پڌايو تـ "هاڻ اسين ڇڏي ويا آهيون" هي تـ آءٌ . اهڙو بي حياءُ ماڻهو آهيان جو مرڻ تائين سنڌ. سنڌ ڪندو اچان. جيئن ڪنهن چيو آهي تـ "قبرتائين ڪندي ويئي اباڻا. اباڻا".

آصف: اباڻا اباڻا. واهہ

حفيظ قريشي: مون واري پٽ چڏي ڏنو نہ تہ. مون واري پٽ جي جانٺ اها هئي ۔ جو انهيءَ جاءِ ۾ جتي اسين ويٺا آهيون. قادر مگسيءَ جو نالو لکيل هو. اهو قادر مگسيءَ سان گڏ هو. وهاڻي تي بہ قادر مگسي زندہ باد لکيل هيو هاڻي چڏي ويو تہ ڪي ماڻهو ائين مجبور ٿيو پون.ماڻهو ويچارو مجبور ٿيو پئي.

آصف: ڪي وري نياڻين تا.جيئن سائين چيو هيو "ورچي نہ ويئي. وچي پونءَ پيئي سارينديي ڪي سڄڻين"

حفيظ قريشي: ها تہ ڪي ماڻهو (ائين ٿيندا آهن) سائين تہ پوڙهو هو. اسين بہ هاڻ پوڙها آهيون پر هي ننڍڙا ننڍڙا ننوجوانڙا هاڻ چوندا تہ اسين وچي ڪا نوڪري بوڪري ڪريون بينظير وٽ وڃون. من ڪا ASI جي نوڪري ملي. اوهان ڏسو اهو جيڪو ٿيو آ ASI. سائين حفيظ قريشي هاڻ ويندو ۽ انهيءَ ڪي وچي چوندو تہ مهرباني ڪر (هي ڪم ڪر) ASI نہ ٿئي ها. تہ ڪو آءُ وڃان ها.

آصف: نہ

حفيظ قريشي: تہ هاڻ جيڪي ماڻهوائين هوندا هئا. انهن جا ڇوڪرا ASI ٿين يا جيئي سنڌ ڪن.

آصف: ها. صحيح تہ اهو سائينءَ جو رول جيڪو اوهان بڌايو تہ بزائينر وارو هو. بريسر ۽ بزائينر وارو ڪردار. سائينءَ جيڪو بزائين ڪيو. سنڌ جي آزاديءَ ڪي.

حفيظ قريشي: مون چيو. اها ڳالهہ بہ نہ لکجان. اهڙي ڪابہ ڳالهہ آءُ نہ ٿو ڪرڻ گهران. اها Adviseable بہ ناهي. Beneficiar بہ ناهي ۽ مروت بہ ناهي. تنهنڪري اها ڳالهہ بہ نہ لکجو. (موويءَ ڏانهن اشارو ڪندي، بند ڪريو ان ڪي) شاهہ صاحب وٽ پلينگ ڪانہ هئي هڪڙو ڪم شاهہ صاحب ڪيو. خبرون خير گهڻا سال ٿيو هڪڙو داؤد پوٽو نوجوان مڙس هو. مون ڪي پيرين پيو پئي. مون ڪي ليڊر پيو سمجهي. مون وٽ حيدرآباد ۾ اچي نڪتو. مون (ان ڪي) چيو. سڄو ڏينهن ٿو پيرين پئين ڪا خدمت بہ تہ ڪر" چيائين: حڪم ڪر. مون چيو. وادو ڪپي. ابا پئي ڏينهن بہ پهرن جو ماني وينو ڪانوان. اڳين منهنجي/ زال مري ويئي هئي. هيءَ ويني هجي. تہ ماڙي تي نڪ نڪ پئي اچي. مون چيو: بي بي نڪ نڪ پئي ٿئي. چيئين تہ هڪڙو وادو آيو آ. سو (سامان) پاسو ڪري مٿي وينو آ. ڪري تہ الائي چا پيو. مون ڪي خوشي تہ ٿي تہ وادو مليو. مون دل ۾ چيم تہ. وادو تہ ڪو گڏهہ جو ٿر آ. مون سان ملي ها. مون ڪان چاڻ پڇي ها. ڪاٺ ڀاڻ گهرايون ها. هاڻ هن ڪي خبر بہ ڪانهي تہ ڪم ڪهڙو آ. مٿي تہ ڪباڙ پيو آ. خير ماني ڪائي. آءُ مٿي ويس هيڏي هجيس ڏاڙهي. اچي ڏاڙهي پوڙهو هجي آءُ وچي مليو ماڻس . مون چيو. "اي استاد پلي ڪري ائين وڏي مهرباني ڳالهہ تہ ڪرين ها. ڪو ڪاٺ ڀاڻ ونون ها" چيائين تہ "ڪاٺ چا ونون ها. هي جو ڪاٺ پيو آ"؟ ڪباڙ هڪڙو پيو هو ان ڏانهن هٿ ڪئي چيائين. مون جيومانس "هي تہ ڪباڙ آ" چيئين تہ" ابا ڪاريگر جو آهي. جو ڪباڙ مان ڪم ڪڍي. هي بہ ڪاٺ آ" ڳالهہ اهڙي ڪيئين جو ...... مون چيو پلا.

ڪا ڇال ٻال. چيائين ”آءُ اُستاد آهيان ڪهڙي ڇال. آءُ توکي ٽيبلون. ڪرسيون. ڪٻٽ. ٻورچي خاني جون ضرورتون. ڊرائينگ روم جون ضرورتون. توکي ناهي تو ڏيان. تون مون کي ڪهڙي ڇال ٻڌائيندين. آءُ ڪاريگر آهيان“./(اسو) سائينءَ سڄو ڪم ڪٻاڙ مان ورتو. سنڌ جو ڪوبہ ملوڪ ماڻهو سائينءَ ڏي ڪونہ ويو؟ڪوبہ نہ!مثلاً آءُ (آهيان) هالا ۾ ڪو آءُ ملوڪ ماڻهون آهيان ڇا؟ هالا ۾ ٻيا ملوڪ ماڻهون آهن مخدوم صاحب هن . ٻيا زميندار. راهو. ڦلاڻا ٽيرا. سائين. آريسر. آريسر ماڻهو آ ڇا؟ ڪهڙو سائينءَ وٽ ماڻهو آيو سنئون سڌو. نالو وٺو. سنڌس تڪ ۾ سيوهڻ جا سادات اهي عبدالله شاهہ وارا. ٻيا بہ آهن ٻيا ٽيان ڪو اهڙو ماڻهو ٻڌايو. ڪير هو سائينءَ سان. سائينءَ وٽ سن جو ڪوسنئون شڌو سيٺ واپاري ماڻهو يا ڪو ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٻيو ٽيون. سائينءَ جي پارٽيءَ ۾ هو. سن جي ماڻهن مان. اهو غلام قادر ميربحر ويچارو. هي (هالا ۾) هيڏا سارا ميمڻ ويٺاهن رئيس لکها پٽي پر هڪڙو اهو معشوقڙو هيو عرفان مهدي اهو سائينءَ سان گڏ هو سڄي هالن پرائڻ مان ماڻهو مليا. هڪڙو حفيظ قريشي ء ٻيو عرفان مهدي. هالن نون مان هڪڙو بہ نہ. پنهنجا جيڪي سيد سادات جن جو (سبد) وڏو قدر شان ڪندو هو. هڪڙو بہ سائس گڏ ڪونہ هو. اهو جيڪو ڪيڪ آڻيندو هو سائينءَ ڏي (سيد شهاب الدين شاهہ) اهو بہ جڏهن سائينءَ جي Birth Day تي بندش پيئي انهيءَ پيري آيو ٿي ڪونہ ڪو تہ. هڪڙي زوال يافتہ قوم. (جنهن کي) صدين کان. هزارين سالن کان پنهنجي پهچاڻ نہ هجي. سڃاڻپ نہ هجي. انهن ۾ Sovereignty جي تحريڪ هلائي ويو. هينئر مون وٽ اوهين آيا هيو. سنڌ جي آزاديءَ جي ڳالهہ تا ڪريو (اها) پٽي ڪئي ڇا؟ ڪهڙي ڪئي ڇا؟ حميد ء ڪهڙو ڪئي ڇا؟

آصف: نہ ڪنهن بہ نہ ڪئي.

حفيظ قريشي: ممتاز علي پٽي بہ پوءِ جڏهن سائين ڳالهہ ڪئي تہ پوءِ مڙئي جڏهن پيپلز پارٽيءَ کان نٽو تڏهن اها ڪانفيڊريشن جي ڳالهہ ڪيائين يا جيئن آءُ آهيان مون کي خبر ٿي ڪانہ هئي تہ سنڌ جي بہ ڪا سياست ڪبي آ. ايم .اي. ايل.ايل. بي هوس (پر) مون کي خبر ٿي ڪانہ هئي پڙهيل بہ سائين کان وڌيڪ هوس. ڪهڙي بہ پاسي (Side) کان سائينءَ کان وڌيڪ پڙهيل هوس. پر ڇا .... (خيرئي ڪانہ هئي) تہ .... خدا. موڪليندو آ. چانس ملي آهي سنڌي ماڻهن کي. فائينل ٻڌڻ کان اڳي. الله سائين ٿي چار هزار سال ڏنو تہ اهي ماءُ جا.... جيڪي آهن. ....ٻيا هنن کي آءُ علاج موڪليان. نبوت. موڪليان. جي.ايم.سيد کي طاقت هئي جو اها ڳالهہ ڪري.......

آصف: صحيح.

حفيظ قريشي: بہ درجا سنڌي پڙهيو سو اهو تو (چوي) سنڌ. سائيھ. ڦلاڻ ٽير اهي ڪٿان ڳالهيون آيون. اها نبوت هئي خدا جي طرفان. هاڻي اوهان کي چانس آ. سمجهو تا نہ؟ هڪڙي تہ چانس وڃائي ڇڏيئيو دير ڪري. هينئر (ان ۾) اڪائونٽ تي اليڪشن بہ

هارائي ويو. هڪڙي .... اليڪشن. انهيءَ ۾ هڪڙي جٽ ڪي. ڪامياب ٿيئون. هن کي هارائي ويا. مون کي خبر ڪانهي ته الله جي ڳجهه ۾ ..... پر ايتري مون کي خبر آهي ته پاراتو ڪونه ڏيندو هو. ڏکوئيبو هو. پاراتو ڪونه (زبان مان) نڪرندو هو. پاراتو. ڏئي ها ۽ مون کي خبر پوي هاته علامه مرتضيٰ (جي.ايم) شاهه پاراتو ڏيئي ويو آهي. جيڪڏهن مون کي (اها) خبر پوي هاته آءٌ سنڌ جي يونيورسٽي ئي ڪونه ڪريان ها. مون کي خبر هئي ته اها لا حاصل آ.

آصف: ها. پاراتو نه ڏيئي ويو.

حفيظ قريشي: پاراتو آءٌ پانيان تو ڪونه ڏيئي ويو آ.

آصف: تتي تان نه ڏنياس پاراتو پنهونءَ کي

حفيظ قريشي: ها تتي تان نه ڏنياس پاراتو پنهونءَ کي

آصف: واهه. واهه

حفيظ قريشي: باقي (آخري) ٻن سالن ۾ جيڪو (شاهه جو) ڏينهن ملهايو ويو. تنهن ۾ تقرير ڪيئين ڪانه.

آصف: اڇا مخاطب نه ٿيو.

حفيظ قريشي: نه ڪو ۹۴ ۾. نه ڪو ۹۵ ۾.

آصف: ها.

حفيظ قريشي: ائين.

آصف: ۹۲ ۾ تقرير ڪيائين.

حفيظ قريشي: ۹۲ ۾. تقرير ڪري ڪانه سگهيو.

آصف: خطبو پڙهيائين.

حفيظ قريشي: ٻئي کان پڙهايائين

آصف: ها پڙهايائين.

حفيظ قريشي: بشير قريشي

آصف: بشير خان قريشيءَ کان. ڪراچيءَ واري سالگرهه جيڪا هئي. (ان ۾)

حفيظ قريشي: اهو. ڪراچيءَ وارو سالگرهه جنهن ۾ World کي. مخاطب ٿيو. آمريڪا سان مخاطب ٿيو.

آصف: ها سڄي دنيا سان مخاطب ٿيو.

حفيظ قريشي: بابا. New Dimension جيڪا ڪريو تنهن ۾ سنڌ جي آزاديءَ کي به رکجو. اها ڳالهه ڪيائين. باقي اهو گل محمد جکرائي. (تنهن) ڪئي عطاءُ الله مينگل کي دعوت. ۽ عطاءُ الله .... سائينءَ سان ملڻ ئي ڪونه آيو. ملڻ آيو هو.

آصف: نه.

حفيظ قريشي: پوءِ ان جي چو دعوت ڪيائين. چو؟

آصف: ٻي جيڪا هوٽل ۾ دعوت ڪئي هيائين.

حفيظ قريشي: ها. چو ڏنئيس. اتي به سائينءَ سيني کي "آندو. {ان وقت کو ماڻهو اندر گهڙي ٿو. قريشي صاحب ان کان پڇي ٿو ته ابا ڪير آهين. آصف. ها سائين ڊرائيور آ" قريشي: ها. ابا هنئن ڪريو. آءُ هنن کي پٽ شاهه مان گهمائي ڦيرائي اچان. ڪارته هنئين بيٺي آ. هنن تي ٿوروڙو به ٿي ويندو منهنجي لئه به ٿي ويندي. اوهين به چڙهو گهمي ڦري تا اچون" آصف: ها. پلي ڪار ۾ چڙهن ٿا ۽ ڪار هلندي انٽريو جو سلسلو شروع ٿئي ٿو}

حفيظ قريشي: ته شاهه ڪباڙ مان ڪم ڪديو هينئر جيڪا اها آهي..... سچ لڳي کان پوءِ پاڻ کو پروگرام ڪنداسين. هنن همراهن کي ڇڏيان {پوءِ ڪو ماڻهو قريشيءَ صاحب سان ڳالهائڻ گهري ٿو ته ان کي مخاطب ٿي چوي ٿو. "ها بڌاءِ. اهو ماڻهو آهستي قريشي صاحب کي ڪجهه چوي ٿو. قريشيءَ صاحب. "ها هنن کي ڇڏي آ. اسين هتي ويهون ٿا. ابا ڊرائيور

ڊرائيور: ابا.

حفيظ قريشي: ابا. پوءِ موٽي آ.

ڪجهه دير خاموشي

حفيظ قريشي: ته شاهه (ان ڪباڙ مان) بزائين ڪيو.

آصف: پر سائينءَ جا جيڪي دورا ٿيا ڪجهه. ان ۾ توهان به گڏ هئا. سن کان وٺي جيڪو لاڙڪاڻي ٿائين.

قريشي: اهي زبردست ٿيا.

آصف: ماڻهن جيڪو استقبال ڪيو. چون ٿا تمام وڏو ماڻهو

قريشي: سمجهه ۾ نه پيو اچي.آءُ I am not able to stand my Idea آئيڊيا

آصف: ماڻهن جو ڪو وڏو انبوهه هو.

قريشي: ماڻهن جي خبر نه پيئي پوي ته ڪيئن آيا. چو آيا.. پوءِ جيڪو (پروگرام) ڪيوسون. جيڏي مهل سکر پهتاسين ته اهو جيڪو محمد بن قاسم ميدان آ ۽ پوسٽ آ. اتي تر جيترو جي گنجائش ڪانه هئي. ايڏا ماڻهو ۽ پوءِ جيسين (شاهه) پڌا نه تيسين بس ڪريا پئي. مون کي سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته گل محمد جکراڻيءَ جو ڪو ايڏو اثر هو. سمجهه ۾ ڳالهه نه پئي آئي. اسين شڪارپور کان جيڪب آباد پئي وياسين. رستي تي بئي موٽر جي هلڻ جي گنجائش ڪانه هئي.

آصف: ايڏي پبلڪ هئي.

قريشي: ها

آصف: لاڙڪاڻو. جيڪب آباد

حفيظ قريشي: سائينءَ واري ڳالهه سيئي جيئي سنڌ وارا به ڪٿي ٿا ڪن؟ آريسر ڪٿي ٿو ڪري؟ سنڌ جي ساورنٽي جي ڳالهه ڪير ٿو ڪري. انهيءَ ۾ جيئڻ ڊوڙ ۾ پيڏي هٿبي آ نه. پيڏي ٿا هٿن نه!

آصف: ها پنهنجي ڳالهہ تہ ڪجي پوءِ .....

قريشي: جيڪڏهن (ماڻهو) پيپلز پارٽي جي حق ۾ آ هن تہ اپين پنهنجي ڳالهہ تائين ئي هٽ ڪٿي وڃون؟ مثلاً آءُ آهيان. پ .پ جيڪڏهن هينئر گورمينٽ ۾ نہ هجي ها تہ آءُ انهن سان شريڪ ٿيان ها. پوءِ چوندا تہ چاچو قريشي جيڪو اهو حڪومت ۾ .....ائين ڪونهي But suport him, Banazir اها ڳالهہ ڪري پئي

آصف: انهيءَ اشوءَ تي.

قريشي: انهيءَ اشوءَ تي. ماري ڪٽي انهن کي (چيائين) هٿيار ڇڏيو. پوءِ اوهان سان ڳالهائينداسين. ائين بہ نہ چئي. زائفان وانگر ڳالهائي؟ ۽ اسين ان جي سپورٽ بہ ڪونہ ڪيون ۽ هڪڙي ڳالهہ آهي، آءُ تو چوان تہ سنڌي ماڻهون گڏهہ جا ڦر هن. ائين بہ ڪونهي. سنڌي ماڻهو جيڪو پ پ کي سپورٽ ڪن ٿا. انهيءَ ۾ بہ هنن جي ڪائي ڳالهہ تہ آهي. هڪڙي ڊر اهڙي اسان وٽ پيدا ٿي آ (چي)ڀتو جنهن پاڪستان تي وڃي حڪومت ڪئي ۽ اسين ان کي سپورٽ نہ ڪريون هنن (سنڌين) جي جيڪا قوم پرستي آهي (سا اها آهي)

آصف: اڇا، اڇا، ان اينگل کان؟

حفيظ قريشي: کهڙا ڀهڙا سڀ هتا، نيڪ آ کهڙو بہ سنڌ جو ويل وشر هو پر They Never could think of become president of Pakistan or Priminister of Pakistan تہ سنڌ جو جيڪو عام ماڻهو آ سائين، (اهو ائين ٿو سوچي) هڪڙو ماڻهو هو، مون کي ڪونہ سڃاڻيندو هو، مون کي چيائين تہ "سائين ماني کٿين ٿو پيائين، مڙساڻو پئي ڪم ڪري نہ؟ سنڌي هڪڙو هو، مونکي خبر ڪانہ هئي تہ ماني وڙهي پئي مهاجرن سان؟ ۽ ڏيئن پئي، اسين رڳو چپ بہ ڪونہ ٿا ڪريون ڏسو نہ سائين (جي.ايم.سيد) برابر اهنسا جو هو، (پر) حيدرآباد جو ١٩٨٨ ۾ جيڪو قادر مگسي وارن ڪيو، چون ٿا.

آصف: (ماڻهو) چون ٿا.

حفيظ قريشي: آءُ سن ويس، سائين چيو، اهڙو پيو تماشو سکر ۾ بہ ٿيڻ گهرجي، ايمان سان لاالله الله محمد رسول الله.

آصف: ها، سائين هنن جو پريشر پئي ڏنو.

حفيظ قريشي: نہ سائين پاڻ چا چيو، سائين چيو تہ اهڙو ڪو تماشو سکر ۾ بہ ٿيڻ گهرجي لاالله الله ايمان سان، جڏهن سائين اسان کي وٺيو پئي هليو، ڊاڪٽر حميده جي اليڪشن ۾، تڏهن مون کي چيئين بابا تون اڇجئين اها وري توهان کي خلاصي ڳالهہ پيو ڪريان.

آصف: اڇا.

حفيظ قريشي: مون "چيس آءُ وڃان پيو رسول بخش جي اليڪشن ۾" چيائين "اهو جيڏانهن وٺي پلي وڃو پر پهچجئين ضرور" آءُ ويو هوس رسول

بخش جي اليڪشن ۾، آءُ (اتي) هفتو کن هوس. چيئين ڪار موڪليان. مون چيو نہ پاڻ هليو ايندس. (ان دوري دوران) ڪشمور ۾ سائين چيو تہ، جلسو تہ ڪيو اٺئون پر ڊنر تي تقريرون ڪريو، هڪڙو آءُ ڪندس، هڪڙو ڊاڪٽر عبدالحيء، ٻيو حميده کهڙو، ٽيون گل محمد اهي چار ماڻهو ...... اهي هو کهڙو آهي ..... اهو آيو تہ بگٽيءَ دعوت ڏني آهي، پوءِ وري اسان کي ٻڌائي چڏيائين جهڙا ڪميونسٽ.

آصف: اچا اوڏانهن بہ دعوت هئي.

حفيظ قريشي: وياسين پئي، انهيءَ زماني ۾ بينظير، قائم علي شاهہ ۽ بينظير بہ چيو هوندو تہ روڪيو، گرفتار ڪيو، بينظير کي سنڌ جي صورتحال ۽ پوليٽيڪل ڪنڊيشن جي پوري خبر آهي چا؟ بينظير چئي ٿي تہ "آءُ حڪومت ڪريان، سو ڪري پئي باقي ٻيو چا؟ بينظير جو سنڌ سان چا؟ بينظير ڪا لينن ۽ ڪارل مارڪس آهي چا؟ بينظير هڪڙي وڏي ماڻهو جي ڌيءَ آهي پتي صاحب جي ڌيءَ آهي سو حڪومت ڪيي، حڪومت ڪري پيئي ڪئين بہ ڪري، پڇاڙيءَ ۾ بہ هن کي لاهي پاهي امريڪا سان ملي جلي ...... هن کي سيني حقيقتن جيي خبر آهي چا؟ هوءَ توکي سجاڻي چا؟ آريسر کي پوري طرح سجاڻي چا؟ اسين چا پيا چئون؟ ڪنهن ماڻهوءَ کو اسان سان گفتگو ڪئي آ چا؟ ائين ڪونهي پلا تون مون کي سجاڻي ٿو، آءُ توکي پوري طرح سجاڻان چا؟

آصف: نسبت جي سجاڻپ ٿئي ٿي،

ان وچ ۾ کو ماڻهو خانگي ۽ جاءِ جي ڪم ڪار جي ڳالهہ ڪري ٿو، اني بہ قريشي پاڻ متي چڙهڻ جي ذڪر دوران ان مناسبت سان مثال ڏيندي چوي ٿو

حفيظ قريشي: جيڪي قومون هيٺ ڪم ڪنديون سي ٻڏي وينديون.

آصف: ها، اچا.

حفيظ قريشي: ڪم ٽيبل تي.

آ- ف: ٽيبل تي.

حفيظ قريشي: چيئر تي، ٽيبل تي، (شين جي اهميت سمجهائيندي) هي شيءَ هيٺن تي تہ مري ويندي، بس.

{ڪو عام ماڻهو اچي ٿو جيڪو پاڻ کي علي آباد جو ٻڌائي ٿو تہ قريشي صاحب ان کان پڇي ٿو}

حفيظ قريشي: پلا ٻڌ اهو لڪيءَ وارو جيڪو آهي مائت ٿو، جيڪو مشهور، گويو ٿي ويو آ.

عام ماڻهو: جي نہ.

حفيظ قريشي: ٻڌو آهي کهڙو نالو اٿس .

• عام ماڻهو: علڻ فقير .

حفيظ قريشي: علڻ فقير، پلا ٻڌ ان جو پيءُ هو ڏمالي اهو چون ٿا ته شرناءِ جو ڪاريگر هو.

عام ماڻهو: الائي سائين، خبر نه ڪانهي.

حفيظ قريشي: سائين علڻ فقير جو جيڪو پيءُ هونه اهو شرناءِ جو (ماهر هو) اهو سائين سنڌ جي ... منهنجا جيڪي ساهرا هئا پهريان، اهي قريشي هئا وڏا عزت وارا ماڻهو هئا، پر فقير ماڻهو ها. انهن جو جيڪو مگٽهار هيو اهو هو بسنت فقير حيدرآباد جو. سنبت فقير سڄي هندستان ۾ مشهور هو. آءٌ جڏهن پرٽيس ته اسان جا فقير هتي جا ها، پوءِ ڪنواريتن وري ٺو گهرايا بسنت فقير وارا، مون ١٩٤٢ ۾ شادي ڪئي هئي. بسنت فقير ڪمال ڪري ڇڏيو. ۽ پرٽي ڪانپوءِ آءُ جڏهن ساهرن ۾ وڃي رهيس ته هڪڙي ڏينهن، گهر ۾ وينو هجان، ته دق اچي وڳو منهنجي ساهرن جي دروازي تي، مان راڳ جو جاڻو، ٻاهر ڏسان ته ڪير، چي: "بسنت فقير آهيان، قريشين جو مگتو آهيان سو بسنت ٻڌائڻ آيو آهيان" سو سرنهن هجيس هٽ ۾، انهيءَ جو رواج هو، حيدرآباد ۾ سرنهن جا گل زردا اهي ڏنئي ۽ پوءِ انهيءَ زماني ۾ هوندا هئا، لاڙي چانور (اهي وننڊا هئا) باسپتي هئا ني ڪونه! باسپتي مون پنهنجي زندگيءَ ۾ پهريو پيرو ڪاڏا ١٩٣٧ ۾، جڏهن خان بهادر عزيز خان جو پٽ عنايت علي خان پرٽيو، انهيءَ زماني ۾ پنجاب جا ماڻهو پوکڻ لاءِ به ساريون ڪونه ڏسندا هئا، هينئر به ساريون ڪونه ملنديون.

آصف: ها، بلڪل

{ ٽيپ ۾ ڪٽ هئڻ ڪري ڪجهه جملا سمجهه ۾ نه آيا البته اتي ڪنهن غلام ملڪ جو ذڪر ٿئي ٿو}

حفيظ قريشي: ٢٥ لک ماڻهو آهن بس ۽ هڪڙي هالا ڊويزن جيتري ايراضي آ.

آصف: ها مقابلو ڪائين پيا.

حفيظ قريشي: ها مقابلو به ڪائين پيا ۽ اڄ مون پڙهيو آ. هي توهان کي رڳو ڏيکاريان ٽائيمز ۾. ته ناهه اهڙو ٿيو آ. هو چون ٿا ته We are not, you se agreed to the Explain of Sovereignty with New York. ساورنٽي، ۽ مهاجر کنهن به صورت ۾ قوم ڪونهن پر چون ٿا ته اسين قوم آهيون حالانڪ اها ڳالهه قوم جي چوڻ واري به الطاف کي سائينءَ کان خبر پيئي.

آصف: قوم سڏائين پيا.

حفيظ قريشي: پر اسرائيل جيڪو آهي، سو Landless Nation نيشن ته آهي، سمجهو ٿا. بني اسرائيل جي Landless Nation نيشن آهي. يٰبَني اِسرائيلَ اذكُرو نِعمتي الذيْ انعَمتُ عَلَيكُم - وَ اِذ نَجّينٰكُم مِن الِ فِرعَون.

هي تہ ,مهاجر Emigrat آهن.
How can thay say that we are a Nation جيڪي ماڻهو يورپ جا امريڪا ۾ وڃي Emigrat ٿيا اهي بہ چون ٿا تہ We are Amrican Nation thay dont Say that we are a Enghish Nation, we are a Nation of American هي انهيءَ لاءِ بہ تيار ڪونهن تہ پاڻ کي سنڌي قوم سڏائين تہ انهيءَ ڪان وڌيڪ بيو حرامي ماڻهو دنيا ۾ ڪهڙو ٿيندو. ڪراچيءَ جي ڪنجي وجڻ ڪانپوءِ. شاهہ ويو هليو نظر بندي ۾. شاهہ صاحب نظربنديءَ ۾ سن ۾ ويهي رهيو. اهو وري فائدو ٿيو. شاهہ هڪڙي هنڌ ويهي رهيو. ۽ ماڻهو سڀ پئي آيا. هينئر تہ آءُ ڪٿي دڙائين ٿو ڪريان. انهيءَ زماني ۾ دڙائين جو سوال ئي ڪونہ هو. متيبريل ئي ڪونہ هو. هينئر مثال جي طور آءُ ٿو چوان تہ پنهنجي زميناداري ٿو دڙائين ڪريان زميناداري ئي نہ هجي. ساڍا ٽي هزار ايڪڙ زمين نہ هجي تہ دڙائين آءُ ڇا جي ڪندس . آهي ئي ڪونہ تہ دڙائين ڪريون ڇا؟ انهيءَ زماني ۾ آصف بالادي نوجوان هو. انهيءَ کي اها خبر ڪانہ هئي تہ آءُ سنڌي آهيان ;رسائين دڙائين ڇا ڪري؟ تنهن ڪري سائين رڳو تبليغ پئي ڪئي. سڀ ڪنهن شيءَ جو تائيم آ. هڪڙي ماڻهوءَ مون کي چيو تہ "سائينءَ ڇا ڪيو" مون چيو. محمد رسول الله ڇا ڪيو؟ ايران فتح ڪيائين مصر فتح ڪيائين. سنڌ فتح ڪيائين فتح ڪيائين. يونان فتح ڪيائين اهي تہ سڀ بين فتح ڪيا محمد رسول الله تہ اهو مدينہ مان اچي قعبہ ۾ پهتو بس. بيو ڪئين ڇا. يا حضرت عيسيٰ ڇا ڪيو. جملي ١٢ ماڻهو (پنهنجا) ڪئين "

آصف: سي بہ چيئين تہ يارهن منافق آهن.

حفيظ قريشي: نہ. ١١ جي مون کي خبر ڪانهي. باقي هڪڙو جيڪو هو تنهن قاسي ڏياري ڇڏيس. ان وري قاسي ڪيئن ڏياريس. چيائونس هي ڇا ڪيئي؟ چيائين. مون کي خبر هئي. تہ عيسيٰ الله جو پٽ آ. سو انهيءَ کي قاسي ايندي ڪانہ مون کي چار پيسا ٿي مليا. سي مون ڪٿي ورتا. ڪرسچنٽي جيڪا ايڏي ساري وڌي. اها عيسيٰ تہ ڪونہ وڌائي.

آصف: اها بعد ۾ ٿي. صحيح.

حفيظ قريشي: اسرائيل بہ جيڪا هينئر آهي. اها بہ حضرت موسيٰ تہ هٿ ڪانہ ڪئي.

آصف: نہ ان ڪونہ ڪئي ان رڳو ٻڌايو تہ Promised land

حفيظ قريشي: ها. اها ڳالهہ تہ هن ڪئي. سائين جي.ايم.سيد تہ واقعي ڪجهہ ڪونہ ڪيو. نبوت تہ هن جي آ. نہ!

آصف: ها. صحيح.

حفيظ قريشي: هاڻ ٢٥- ويهن سالن جي گنجائش سنڌين کي آهي.

آصف: ان ۾ چڙهيا ته چڙهندا.

حفيظ قريشي: اهي به هن واري ڳالهه کونه ٿا ڪن، باقي ڳالهه ڪهڙي؟

آصف: اهو وڏو الميو آ سائين.

حفيظ قريشي: ٻيا ته ٺهيا، جن سائين جي نسبت سان پنهنجي معروفيت ناهي آ، اهي به هن جي (واري) ڳالهه کونه ٿا ڪن، انهيءَ نموني جي ڳالهه کونه ٿا ڪن.

آصف: ها.

حفيظ قريشي: ٧ آگسٽ ١٩٧٢ ۾ شاهه صاحب هتي هالن ۾ تقرير ڪئي هئي، هتي ميمڻ جي ڪارخاني ۾ اندر، پوءِ وري اڳتي وياسين، پوءِ سائين ڪنڊڙ ۾ تقرير ڪئي، خيبر ۾ تقرير ڪئي پوءِ سيڪات ۾ تقرير ڪيائين پوءِ مٽيارن ۾ آيو رات مٽيارين ۾ هياسون. ٨ تاريخ سائين ويو سن آءُ آيس حيدرآباد، آءُ حيدرآباد ۾ گرفتار ڪيو ويس، سائين سن ۾ گرفتار ڪيو ويو. سائين ته سن ۾، نظربند هو. آءُ ڏهه مهينا جيل ۾ هوس، آگسٽ ......

{وچ تي صوبيدار جي ڪم وارو ماڻهو اچي ٿو جنهن کي قريشي صاحب احوال ڏيئي مطمئن ڪري، پاڻ وري ڳالهائڻ شروع ڪري ٿو}

حفيظ قريشي: ته وڏو الميه ته اهو آهي نه، ته ان جا اهي (پوئلڳ به سندس واري ڳالهه نه ٿا ڪن) سائين هاري پارٽي ناهي.

آصف: هاري ڪميٽي .

حفيظ قريشي: ان جو فائونڊر جي.ايم.سيد آ، تو پڙهيو هوندو.

آصف: ١٩٣٢ ۾ رکيئون بنياد هاري ڪميٽيءَ جو.

حفيظ قريشي: پر جڏهن سنڌ جي وجود جو خطرو ٿي ويو مثلاً جيڪڏهن مون کي .....۾ ٻه سور هجي ۽ دل ۾ ٻه سور هجي ته ڊاڪٽر پهريان.....جو ڪم ڪندو يا دل جو ڪم ڪندو.

آصف: دل جو ڪندو نه!

حفيظ: هاڻي، هي جيڪا معشيت آهي، سا ١٩٣٥ واري معيشيت آهي ڇا؟ هاري پارٽيءَ واري

آصف: نه نه گهڻو فرق آهي.

حفيظ قريشي: سائين پنهنجي ڪتابن ۾ لکيو آهي نه، صحيح ڳالهه (به) اها آهي ته، جنهن به ملڪ ۾ زراعت هڪ پاڳي تي ماڻهن تي مهيت هوندي اها قوم ترقي نه ڪندي. اها (ڳالهه) اوهان پڙهي آ.

آصف: نه سائين اها نه پڙهي آ، هڪ پاڳي تي؟

حفيظ قريشي: هڪ پاڳي تي، امريڪا جي پاپوليشن (۾) هڪ ـ ڪي

ٿي ڪان بہ گھٽ آ. ۽ امريڪا جيڪا ميسيڪو مان، يا سينٽرل آمريڪا مان Emigration جي Punctuation ڪري ٿي (سا) Agriculture
۾. توهان کي خبر آ، امريڪا جا اصل ماڻهو Agriculture کي چمبڙڻ ٿي ڪونہ ٿا ، ڏکيو ڪم آ، بني ڪرڻ. هن Generation کان پوءِ سنڌ جو هاري جيڪو نوجوان آهي، اهو پوک ڪندو ٿي ڪانہ، پاڻ پيا چئون تہ پناڻ نہ اچن، ڦلاڻ، (پر) پاڻ کي اهي پنجابي بنجابي آٿي پوک ڪرائيٽي پوندي. هتي زميندار ماڻهو (پاڻ) پوکيندا تہ ڪونہ! اڌ جيڪا ڳالهہ ڪريان ٿو ....

{پريان ڪنهن ماڻهوءَ کي سڏ ڪندي چوي ٿو}

حفيظ قريشي: ابا اوستا، سنائن جا ڇوڪرا هينئر سڀ بربلون لڳا پيا آهن.

ڇوڪرو: سائين ، ها سڀ پڙهيل لکيل ماڻهو.

حفيظ قريشي: هاريو ڪرڻ جي موڊ ۾ آهن؟ ڪونهن، هاريو ڏکيو ڪم آ ڏاڍو، توهان پاڻ مونکي هنيئر ٻڌايو تہ جاپان جيڪو آ. سو چوي ٿو تہ چانور اسين ٻاهران ڪونہ گھرائيندا سون چو؟ جيان جو هارپ ڪندڙ گھرائيندڙ ۽ اسان سان Competition ٿيندي، اسين مري ويندا سين، ۽ هي، اهو جيڪو يورپين ڪميٽي جو (اتحاد) ٿيو آهي. انهيءَ ۾ انگلينڊ ۽ فرانس اختلاف ڪيو آ. سو بہ هارين جي ڪري، انگلينڊ جو Agriculturist ۽ فرانس جو Agriculturist چئي ٿو، توهين يورپ ۾ ڳنڍجو پلي پر زراعت کي نہ ڳنڍيو اسين مارجي وينداسين.

آصف: اڇا، ......اڇا ان بنياد تي.

حفيظ: هي لکن ٿا مهاجر Writer تہ بني جيڪا آهي سا هيترن ماڻهن کي ...... توهان کي خبر آ. هينئر، Land Commission جي حد ڪيتري آ.

آصف: گھٽي آ سائين.

حفيظ قريشي: ٢ سو ايڪڙ.

آصف: ٢ سو اڇا.

حفيظ قريشي: قانون موجب..... ايتري قدر جو غلام مصطفيٰ جتوئي According to the law even Ghulam Mustafa Jatoi dus not have more then two hundred Akars باقي پنهنجي حساب سان اسين رکيو وينا هيون منهنجي ڏيئرن کي بہ زمين آ. منهنجي پٽن کي بہ زمين آ. ۽ ڪجهہ منهنجي نوڪرياڻين کي بہ زمين آ. مون (نوڪرياڻين کي) ڏيئي ڇڏي آ. بچائڻ جي لاءِ، اسان کي حق آ بچائڻ جو، اسين چو نہ بچائيندا سون، ڪارخانا پلا ٢٠ هجن هڪڙي ماڻهو، ڪي باقي زمين نہ هجي!

آصف: ها، اهو ڪيئن ؟

حفيظ قريشي: امريڪا ۾ Land Commission ڪانهي، انگلينڊ ۾ ڪانهي، فرانس ۾ ڪانهي. هتي ڇو هجي؟ هڪڙو زراعت ۾ Interested آ، ٻلي Interested ٿئي ڪروڙ پتي ٿئي.

هڪڙي ماڻهو مونکي چيو ته سائين سُنت ۾ هينئن آهي. مون چيو ته سُنتَ ۾ پڪي جي هينا ويهڻ آهي. مسيت ۾ پڪا ڇو هنيا اٿوَ، رسول الله صلي الله عليه وسلم ته پڪي جي هينان وينوئي ڪونه هو. عرب جي گرميءَ ۾ پڪي جي هينان ڪونه وينو. اوهين ڇو ٿا وهو.

{اوچتو ڪو نوجوان مسز ٽيچر جي جوانيءَ جو فوٽو آڻي ٿو ته قريشي صاحب ان بابت به ڳالهائڻ شروع ڪري ٿو.}

حفيظ قريشي: اها پارليامينٽ ۾ پهچڻ کان اڳ She did not apply any Servant of any Service

هينئر آهن Life جا سادا ٿي اصول.

آصف: سادا ٿي.

حفيظ قريشي: Self Service

Use of Technology

Re Cicling of your things.

اتي انٽرويو ختم ٿي وڃي ٿو.

اسان جي سائين جي. ايم. سيد
سان جيڪي ماڻهو سچي زندگي وفادار ۽ سچا رهيا، انهن ۾ حفيظ قريشيءَ جو نالو سر فهرست آهي. هو اسان جي قومي قافلي جو اهو سپاهي هو، جيڪو سدائين سنڌ جي سرحدن جي حفاظت لاءِ چونڪي ڏيندو رهيو. هو سنڌ سان گهڻو سچو هو پر ان جون پهريون سچايون پنهنجي سرواڻ سائين جي. ايم. سيد سان هيون. سائين جي. ايم. سيد جڻ ان جو پهريون پيار هو. جنهن کي هو سڄي زندگي وساري نہ سگهيو. زندگيءَ جي آخري هڏڪيءَ تائين هو سائينءَ جي سرواٽيءَ ۾ رهيو. مرڻ کانپوءِ بہ سائينءَ جي پيرن ۾ دفن ٿيڻ جي خواهش ڏيکاريائين پر اها پوري ٿيڻ کان اڳين رهجي وئي جيئن اسان جي سڄي قافلي جون بيون خواهشون پوريون ٿيڻ کان رهجي ويون.
ناز سنائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪائُو، ياڄوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌائڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسُل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَھڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي ھوندا آھن اَھڙيءَ طرح پڙھندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آھن ۽ ھوندا. اُھي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙھندڙ، بَرندڙ ۽ پڙھندڙ، سُست ۽ پڙھندڙ يا وِڙھندڙ ۽ پڙھندڙ بہ ٿي سگھن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آھي.

ڪوشش اھا ھوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَھڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آھي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اھڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ ھِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ ھيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رھندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اھم مرحلو وِرھائڻ distribution جو ٿيندو. اِھو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏھن ڪو پيسا ڪمائي سگھي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ ھوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ ھو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي ھِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦھلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنھن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اڄ ڪالهہ اڄ ڪالهہ ... اِن حسابَ سان اڄڪلهہ اٺاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چـوِ، چـالاءِ ۽ ڪـينئـن** جهڙن سـوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽـتر گهـرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو ته ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَـنَ پَـنَ جو پـڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)